

IPARRALDEKO EUSKALGINTZA, XIX. MENDEAREN BIGARREN ERDIAN: ZALDUBI ETA BERE GARAI

Mikel Zalvide

I. EUSKALGINTZAREN DEFINIZIO-SAIOA

XIX. mendearen bigarren erdiko euskalgintza eskaini zait aztergai: gutxi gorabehera 1850etik 1900era *Eskual herrian* (1) izandako euskalgintza. Horri heldu behar diot beraz, aldez edo moldez. Uste baino korapilo bihurriagoa du gaiak berekin. Zer da, izan ere, *euskalgintza*? Intuizio bidez ongi samar ententitzen da *euskalgintza* hori zer den edo zer izan litekeen. Besterik da, ordea, arrazoi-bide formalaz jardun nahi denean: luze-zabal onarturiko definiziorik ez du hitz horrek (2).

(1) Iparraldeko ebakera eta grafia ezagunenez baliatzen naiz hemen, gainerakoan ordezkarri. Egia osoa esateko *Uskal herria* terminoa ere sartu behar genuke ebakera aldetik, eta letra xehe-larrien zein marra kontuaren alternantzia-bideak jaso idazkerari dagokionean. Aski izango dugu ordea aldaera ezagunena erabiltzearekin, guztien ordezkarri gisa.

(2) Itxuraz XX. mendean asmatutako hitza da *euskalgintza*. Artikulu-bilduma sotil baina argigarria kaleratu zuen *Jakin* etxeak orain dela hogeita hamabost urte, *Herriaren Lekuko* izenpean. Rikardo Arregiren artikuluak jaso zituen liburuak (Arregi, 1972). Liburu horixe aipatzen du *OEHK*, *euskalgintza* hitzaren esenplu bi ematerakoan. 1972ko adibide horien iturria, berriz, *Anaitasuna* aldizkarian 1968an argitara emandako artikulu hau da: «Gu traketsok». Hor darabil R. Arregik, pare bat aldiz, *euskalgintza* hitza. Hitzaren azalpena «actividad cultural vasca» moduan ematen du *OEHK*. Besterik ere badio: antzeko aldaera erabilia duela, lehendik (1958an), Salbatore Mitxelenak: *euskeragintza*.

S. Mitxelenaren eta R. Arregiren lau esaldiok har ditzakegu, *euskeragintza* edo *euskalgintza* beraien ustez zer den jakiteko: a) «Nondik eta nora euskaltzaleok idoroko batasun ori euskeragintzan? Eta politikan?»; b) «Euskalgintzak lan zaratatsuak eta brillanteak baino gehiago lan iraunkorak behar ditu»; c) «Euskaldungoak irauten badu, gure belaunaldiak ez du ondorio handirik utziko»; eta d) «Langile traketsak dira hauek; idazle zatarrak (...). Baina besteei falta zaien zerbat badadukate: *egiten* dutenak dira».

Hiru ohar atera litezke lau pasarte horietatik: batetik, Mitxelenaren ustean *euskalgintza* ez da politikagintza; ez, behintzat, politikagintza jakin-konkretua. Bestetik, euskaldungoa (euskal hiztun-elkarte) bizirik gordetzeaz dihardu euskalgintzak («euskaldungoak irauten badu»). Azkenik, «*egiten* dutenak» azpimarratzen ditu andoaindarrak: *-gintza* horretan dago euskalgintzaren gakoa.

Hortik aurrera ez dago, 1958an zein 1968an, definiziozko zehaztasun handirik. Erabilera lazo-intuitibo hori izan da nagusi geroztik ere, itxuraz. Kontzeptuak ez dirudi, oro har, aho batez onarturiko esangurarik eskuratu duenik: ez unibertsitate munduan, ez erakunde publikoetan eta ez hizkuntza-politikaren arauzko xedapenetan. Azken berrogei urtean «hor dabilen hitza» da *euskalgintza*. Hor dabil eta, baliagarri gertatzen den heinean, hainbatzen ezpain-lumetan ageri da aldian behin. Hori du bere ziurtagiria. Ibil badabil, baina definitzen ez da erraza.

Definizio posible ugarietako bat hautatu beharko dugu hortaz, lanari ekiteko (3).

Definizio bila hasi orduko, berriz, eragozpen jakin batekin egingo dugu topo: zerk definitzen du, batez ere, euskalgintza: asmoak (euskalgintzaren *aldeko asmoak*), ala benetan lortzen den emaitzak (euskalgintzaren *aldeko emaitzak*)? Bai asmoa eta bai emaitza euskalgintzaren aldekoak diren kasuetan, bistan da euskalgintzaz hitz egin litekeela lasai asko. Argi dago, era berean, ez asmorik eta ez emaitzarik duen jarduna ezin dela euskalgintzaren zakuan sartu. Badira ordea bestelako kasuak. Euskalgintza al da, esate baterako, asmoa bai baina emaitzarik ez duen saioa? Euskalgintza al da, era berean, asmorik izan ez arren aldeko emaitza lortzen duen jarduna? Ondoko koadroak emango digu asmoen eta ondorioen araberako konbinazio-taula:

		aldeko emaitzarik	
		bai	ez
aldeko asmorik	bai	A	B
	ez	C	D

Lau situazio posible eskaintzen ditu goiko taula honek: A, B, C eta D situazioak. Ikus ditzagun banan-banan:

A	Euskalgintzaren aldeko asmorik bai, eta aldeko emaitzarik ere bai
B	Euskalgintzaren aldeko asmorik bai, baina aldeko emaitzarik ez
C	Euskalgintzaren aldeko asmorik ez, baina aldeko emaitzarik bai
D	Euskalgintzaren aldeko asmorik ez, eta aldeko emaitzarik ere ez

Garbi dago D situazioa ezin sar litekeela euskalgintzaren alorrean: ez hartarako asmorik du, eta ez aldeko emaitzarik lortzen. Beste hiru situazioak hartu behar ditugu hortaz aztergai: A, B eta C gertakariak. Ak eta Bk gauza

(3) Egia da euskalgintzaren definizio jakin bat esplizitatu beharrik ez dela beti-beti antzematen, gai horretaz jarduterakoan. Hala ageri da, azken kasuetariko bat baizik ez aipatzearen, Euskaltzaindiaren XV. Biltzarreko akta-liburuan (Elkarlanean, 2008). Guztira 500 orrialdetik gorako gogoeta bideratua du Biltzar horrek XXI. mendeari buruzko euskalgintzaz, eta definizio-behar espliziturik ez da bertan ageri. Gehienik ere akta-liburuaren azpitoluak agertzen du, kontestu jakin horretan *euskalgintzak* zer alor biltzen dituen: hizkuntza ereduak, hiztegi-gintza eta hizkuntzaren historia. Hots, euskalgintzaren aski formulazio linguozentrikoa, hainbat aldetatik Salbatore Mitxelena-ren, Rikardo Arregiren eta abarren jatorrizko adieratik aski urrundua. Euskal hiztun-elkartea bizirik gordetzeaz ez da hor, izan ere, aurrez aurreko aipamen handirik egiten: ez handirik eta ez, gehienetan, inolakorik. Egia da, ordea, berariaz halakorik ez azaldu arren berekin duela bertako hainbat artikuluk, inplizituki bederen, elementu hori ere. Ikus, esate baterako, Zuzoren eta Miren Azkarateren bertako ekarpenak (Elkarlanean 2008: 3-13 eta 171-82 or.).

bat dute erkide: euskalgintzaren aldeko asmoz, berariaz horretarakoxe, bideratuak dira. *Berariazko euskalgintza* deituko diogu, hortaz, A eta B koadroetatik eratorzen den jarduerari. Aldiz C situazioari, asmorik izan ez arren aldeko emaitzarik dakarren jardunari, *bide batezko euskalgintza* esango diogu. Argitze-lan xume hori eginik, gatozen definizio operatibo zehatzetara (4).

I.1. Berariazko euskalgintza

Berariazko euskalgintzaren definizio operatibo honetatik abia gaitzeko, hoberik ezean: soziokulturalki autorregulatzeko eta belaunez belaun transmititzeko indar faltaz euskal etnokultura (hizkuntza barne) gainbehera datorrela ikusirik (5), erabat galtzeko arriskuan dela uste izanik eta halakorik nahi ez delarik, etnokultura horri bizirik eusteko (6) giza artean (7) deliberatuki (8) egingandako saio multzoa, hori da *euskalgintza*. Hots, euskal kulturaren on beha-

(4) Benetako egoera errealean guztia ez da txuri ala beltz izaten; lau gelaxka horien tarte-bitarteko posizioak maiz samar ageri ohi dira halakoetan. Litekeena da, horrela, aldeko asmoa bete-betea ez izatea baina hutsaren hurrengo ere ez gertatzea. Litekeena da, era berean, euskalgintza-saio jakinak emaitza handi-handirik ez lortzea baina lortutako hori, bere mugatuan ere, ohargarria izatea. Tarte-bitarteko egoera horiek guztiak ere kontuan hartzeakoak dira noski, erraztasunaren amorez lau situazio alternatibotara mugatu bada ere goiko azalpena.

(5) Etnokultura bat «gainbehera etortze» horrekin bi gauza esan nahi dira, batez ere:

a) Gero eta herritar gutxiagok (zenbaki absolutuz edo portzentajez gero eta gutxiagok) ageri du bere uste-sinesmen, mundu-ikuskera, balio-iritzi, eguneroko bizimodu eta jardura konkretuan aurreko belaunaldien jarraipen sendorik.

b) Belaunez belauneko jarraipen-zantzu horiei bizirik eusten dieten herritarrak ere albo-kultura nagusian indarrean dauden uste-sinesmen, mundu-ikuskera, balio-iritzi eta jarduretara makurtzen ari dira, partez.

Lehenengo puntu-amaieran esandako «jarraipen sendorik» eza termino erlatiboetan ulertu behar da: egon ez dago munduan etnokulturarik, denik indartsuena eta egonkorrena ere, belaunez belauneko ibileran ezertxo aldatzen ez denik. Guztiak aldatzen dira eten gabe, gutxi-asko. Alde horretatik ez legoke euskal etnokulturaren «jarraipenik eza» aparteko gertakarizat hartu beharrik. Kontua besterik da ordea: aldaketa txikia (erlatiboki txikia) eta, hein batean, autorregulatu dute etnokultura batzuek. Ziztu biziko aldaketa, hainbat esparrutan frenorik ia gabea eta, bereziki, bestek (askotan auzo-kultura nagusiak) eragina, kontrolatua edo erregulatu, dute beste batzuek. Hor dago aldea. Gainbehera bizian datozen etnokulturek *eten larria* dute beren baitan, belaun batetik hurrengora, eta halako eten larririk ez duen (nabarmenki autorregulatuagoa den) auzo-kultura sendo baten gero eta mendekoago bihurtuz doaz. Bigarren puntuko transtetnizazio partziala ere, orotariko bezala, norabide bakarrean ari da gertatzen: kasu honetan, euskal etnokultura «jator»etik frantses kultura «moderno»ra.

(6) *Eusteko* eta, jardun-esparru berriak irabaziz edo galdutakoak berreskuratuz, ahuldutako etnokultura hori *irabazbidean jartzeko*.

(7) Euskalgintza ez da *bakarkako* jarduna, *talde-lanean* eztabaidatzen, adosten eta hezur-mamitzen dena baizik. Horrek ez du esan nahi, beti eta nonahi luze-zabaleko masa-fenomenoa denik euskalgintza. Jakin badakigu, elite eta protoelite batzuen eragina (zer esanik ez gidaritza) bereziki zabala dela bertan. Euskalgintzak gizarte-giro bat behar du, ordea, eratzeko eta elkar-lanean garatzeko (Fishman, 1973 eta 1991).

(8) Hots, etnokultura horri bizirik eustea izanik jakinaren gaineko xede bakarra, edo xede nagusietariko bat.

rrez hainbat eragilek, perspektiba soziokulturaletik eta elkar-lanean, eraturako ekimen-sortari esaten zaio euskalgintza (9). Berariazko euskalgintza da hori: etnokultura horri bizirik eusteko deliberatuki, *berariaz* egiten dena.

Esan berri denez kulturaz (bertako etnokultura tradizionalaz eta bere modernizazio-garapenez) dihardu euskalgintza horrek, ez hizkuntzaz bakarrik (10). Euskarari bizirik eusten eta hura zabaltzen saiatzea bada euskalgintza. Ez da hori bakarrik, ordea, bere zeregina: etnokultura osoa du euskalgintzak gogoan (11). Etnokultura osoari eutsi nahi dio bizirik. Hori gorde nahi du eta, ahal delarik, indarberritu.

I.2. Bide batezko euskalgintza

Euskal etnokultura (hizkuntza barne) gainbehera datorrela jakinik, baina galera hori eragozteko berariazko asmorik gabe, etnokultura horri bizirik eusteko lagungarri gertatzen diren ekintzak bideratzea, hori da *bide batezko*

(9) Kontuan har bedi definizio zabal-lazoa dela goiko hori, saioaren azken helburu zehatzik, eragile nagusirik eta lotura-molde politiko-ideologiko jakinik aurrez markatzen ez duena. Hori da, nire ustez, XIX. mendearen bigarren erdian ipar Euskal herrian bizi izandako euskalgintzaren azterbiderako formulazio egokiena. Egungo *ethnicity* kontzeptuaren zenbait definizioetatik hurbilago dabil euskalgintza modu hori, nolabait esan, XX. mendeko *language planning* ezagunetik baino. Definizioaren zabaltasun hori, kalte-iturri ordez, mesedegarri dela uste dut aztergai dugun esparrua bere osoan jorratzeko. Loturarik badu kontzeptu horrek *euskaltzale* hitzarekin eta *euskaltzaletasun*arekin. Hain aspaldi ez dela azaltzen saiaturia naizenez (Zalbide, 2007: 69) ingelesezko *language loyalty* edo *language loyalism* terminoen euskal korrelatua da *euskaltzaletasun* hori.

Euskaltzaleen asmo-egikerak biltzen dituen kontzeptu abstraktua da euskaltzaletasuna. Euskaltzaleek diseinatu eta, partez edo osoz, aurrera daramaten langintza da, bestetik, euskalgintza. Euskalgintzaren atal linguistikoa, zehatzago esanik. Bada azken horretan, halaz ere, ñabardura argirik: euskararen aldeko jarduna erdaraz (iparraldean frantsesez, hegoaldean gaztelaniaz) bideratu izan da maiz. Erdarazko euskaltzaletasuna, askotxotan *bascofilie* (hegoaldean *vascofilia*) deitua, aski zabala izan da sektore batzuetan. Izendapen biak (batetik *euskaltzaletasuna*, bestetik *bascofilie* edo *vascofilia*) ez dira beti-beti gauza bera izan, orientazio nagusiz uztarkide izanik ere. Ez dira gauza bera izan 1890-1900 inguruan, neurritz edo intentsitatez bederen: une horretan *euskaltzale* eta *bascofile* (*vascófilo*) mota edo gradu-maila diferenteko izendapenak ziren. Hiriart-Urrutik honela zioen 1895eko maiatzaren 1ean, Louis Etxeberriri eginiko eskutitz batean: «Monsieur Broussain n'est pas seulement «bascofile», il est «eskualdun-phile. Je doute que nous ayons un lecteur plus assidu, plus fervent et meilleur juge basque-basquisant» (Charritton, 1985a: 67, 78). *Vascofile* eta *euskaltzale* kontzeptuen arteko berezitasunak (zenbaitetan gatazkak) aski ezagunak eta esplizituak izan ziren, orobat, garai hartako Hego Euskal herrian: ikus Azkueren 1897, 8 eta 9ko *Euskaltzale* asteakaria. Euskaldun-erdaltzalearen tipifikazioa aparte tratatzekoa da.

(10) «Kultura» diogunean, Tylor-ek (1871) antropologian entzutetsu egindako definizioaren ildotik gabiltza. Definizio horrek berekin ditu, hortaz, gizakiok gizartearen kide garen heinean geurekin ditugun uste-sinesmenak, jakite multzoa, baloreak eta iritziak, ohiturak eta jarduerak. Tradizio aleman zaharragotik hartua du Tylor-ek *Primitive Culture*-ko definizio hori: buru-bihotzen eta izpirituen berezitasun etnonazional jator, historikoki sakon eta beste inork ez bezalakoak adierazten ditu, besteak beste, kulturaren adiera aleman horrek (Fishman, 1987: 263).

(11) Egia da ordea, nolana ere, leku nagusia duela hizkuntzak euskalgintza horretan: kulturaren osagai izanik ere hizkuntza, bere osagai zentrala da euskalgintzaren esparruan.

euskalgintza. Ondorioetan oinarritzen da bide batezko euskalgintza hori. Ez, halere, ondorio guztietan: berariazko asmo positiborik gabeko emaitza positiboek definitzen dute berau. Emaitza positibo horien neurriari erreparatzen badiogu, oso kontuan hartu beharrekoa izan liteke bide batezko euskalgintza. Berariazko euskalgintza bezain garrantzitsua izan liteke, emaitzei dagokionez, bide batezkoa: garrantzitsuago ere bai (12), zenbait alditan. Kontuan har bedi, esate baterako, hizkuntza eta kultura nagusien aldeko plangintza eta jarduna bide batezkoa izan ohi dela maiz asko (13).

Azterkizun dugun epean eta lekuan, 1850etik 1900ra arteko Eskual herrian, jarduera biak aplikatu izan dira: bai berariazko euskalgintza, eta bai bide batezkoa. Bi bideok ez dira ordea elkarren pareko. Alde handia dago batetik bestera. Muga argiak ditu berariazko euskalgintzak. Bide batezko euskalgintzak, aldiz, ez: euskarari eta euskal kulturari mesede egin/egiten dion edozein gauza sartu behar bada bigarren zaku horretan, amaiera gabeko multzo baten aurrean gerta gaitezke. Kontzeptu lauso eta eztabaidagarriago baten aurrean. Egurketaria al da egur bila joan ez eta halere, kasik konturatu gabe, astokada egur berekin duela etxeratzen dena? Non dago egurketariaren edo egurketari ez denaren arteko muga? Noiztik hasten da egurketaria egurketari izaten?

Lausoa eta mugatzen zaila izanik ere, kontuan hartu beharrekoa da bide batezko euskalgintza (14). Nekez euskalgintzaren ikuspegi osatu eta orekatuak eskura dezakegu, oro har, jarduera hori ere kontuan izan gabe. Aparteko garrantzia izana du gainera, azterkizun dugun epean, bide batezko euskalgintza horrek. Adibide bi emango ditugu, diogunaren argigarri: Luis Luziano Bonaparte printzearen euskalaritza batetik; *Eskualduna* aldizkariaren inplementazio-lana bestetik. Horrela,

- a) Luis Luziano Bonaparteren 1856tik 70era arteko asmo nagusi eta berariazkoa ez zen izan euskara eta euskal herri-kultura indartzea, are gutxiago etnokutura hura hondamenetik gordetzeko ekimen antolatuerik eratzea. *Euskalari* zen printzea, asmoz eta ustez. Euskalari edota, nahiago bada, garai hartako euskalaritzaren sustatzaile, antolatzaile eta

(12) Kultura handi-nagusietan ez dago dudarik: telebista-kate ofizialak ez dira haietan bertako hizkuntza (nagusia) indartzeko xedez eratuak izaten, ez eskolak beren hizkuntza garatzeko asmoz definitzen. Hizkuntza ez da halakoetan berariazko xede deklaraten. Ondorioei begiratu bazeu bistan da, ordea, kultura bizkortu, hedatu eta garatzeari begira eragin bizia izaten dutela «berez beste zerbituetarako» hartu ohi diren erabaki horiek.

(13) Bide batezkoa eta implizitua bai, baina ez ustez uste gabekoa. Ez ezinbestean, behintzat.

(14) Gauzak azken muturrera eramanda, euskalgintzaren aldeko asmo argirik gabeko ekimenak, bestelako asmoz mamiturikoak eta, are, kontrako asmoz eratuak bide batezko euskalgintzaren sailean sar litezke definizio lazo horren arabera: aski litzateke, zaku horretan sartzeko, ekimen horrek praktikan euskalgintzaren aldeko emaitzarik ekartzea. Bistan da euskalgintzaren adiera zentraletik oso urrun lerraturik geundekeela kasu horietan, eta hori ere euskalgintza den ala ez galdetzekoa litzatekeela. Asmorik (asmo argirik) gabeko baina emaitza ohargarriko ekimenak bide batezko euskalgintzat hartzea arrazoizkoa dirudien bezala, punta-muturreko beste kasu horiek zail da euskalgintza gisa aurkeztea.

mezenas (15). Euskalaritzan jardun bazuen ere nagusiki, euskalgintza sustatu zuen bide batez Bonaparte printzeak. *Bide batezkoa* izate hori ez da, noski, oharkabean pasea etxekoen buru-bihotzetan: hortik dator kio sona, *euskalaririk euskaltzaleena* izandakoarena.

- b) Gatozen komunikabideen esparrura. Berdoly errepublikarrak 1886an sortutako *Le Réveil Basque* eta Louis Etxeberri bonapartzaleak 1887an jalgiazarazitako *Eskualduna* aldizkariak ez ziren sortu euskarari eta euskal kulturari bizirik eusteko. Are gutxiago euskal etnokultura indartu, modernizatu eta hedatzeko, edota euskararen erabilera jaso-formala arautu eta garatzeko. Deputatu-gai «gorri»ari edo «xuri»ari hauteskundeetan laguntzeko sortu ziren, lehenik eta behin, astekari horiek. Gero ere, bizirik iraun zuten artean, alderdi- edo bloke-organo ideologiko argiak izaten jarraitu zuten. Frantziako III. Errepublikaren baitako eskeman jardunik botere politiko-operatiboa eskuratzeko, atxikitze edo zabaltzeko erreminta izan ziren berez, lehenik eta behin, *Le Réveil Basque* eta *Eskualduna*. Hori zuten berariazko xede, ez euskalgintzaren indargarri (are gutxiago gidari) izatea. Bistan da ordea euskararen eta euskal kulturaren lagungarri ere gertatu zirela, zein bere neurrian (16), bata eta bestea. Euskaldun-jendea, herritar-jende xehea bereziki, euskara idatziaz baliatzera eraman zuten. Hiztun arrunten erreperitorio linguistikoa ama-hizkuntza xume zuten mintzaire xumeari, ordura arte ia ahozko jardunera mugatutakoari, idazlangintzaren erabilera-esparru berria eskuratu eta garatzen lagundu zuten. Aurrez aurreko interakzio berbal xumeetatik urrunago joaten lagundu zuten horrela, esperientzia soziokultural berri-zabalagoen mintzagaiez kargaturiko harreman-sareetan txertatuz. Eskualdun-jendea hiztun-elkarte zabalago baten partaide bihurtzen lagundu zuten. Hiztun-elkarte horren kezka, asmoak eta beldurrak era informatuagoan kontrastatzeko gai bihurtu zen horrela eskualdun-jende hura, euskalduntasunaren kontzientzia

(15) Itxuraz filologia huts-hutsezko ekimen ziren argitaratze-lanek ere bazuten bestelako gizarate-eraginik berekin: Intxausperen *Le verbe basque* argitara eman zuenean 1858an, adibidez, aditzaren berezitasunez ohartarazten laguntzeaz gainera euskararen dignifikazio ideologiko-intelektuala sustatu zuen Bonaparte printzeak. Dignifikazio hori foro akademikoetan, jende ikasiaren artean, egin zen lehenik. Esparru zabalagoetan gero: jaun handiek hainbateko atentzioz tratatzen zuten «gure mintzaire hori» baten zerbitu on eta balios, halako atentzio bereganatzen zuenek. Behar-beharrezko pausoa zen dignifikazio hori, Iraultza Handiaz geroztik bederen plano soziokulturalean, ekonoteknikoan eta politiko-operatiboan jasandako gaitzespen-bazterreratzeen ondorioz gainbehera zetorren konstelazio etnokulturalari (batez ere hizkuntzari) bizirik eustekotan. Berrikuntza nabaria zekarren Intxauspe-Bonaparten lanak: hizkuntzaren berezko doaiak, perfekzio(-ustezko)ak eta garapen-aukerak azaleratzen zituen lan horrek, inork gutxi aurrez aurre ezeztatzen zitzakeen eran. Egin-kizun garrantzitsua zen hori: ez zen izan ere aditu edo aditu-ustezkorik falta han-hemen, euskararen gainbehera sozial hori bere bame-ezintasunen ondorio zela argudiatzen zuenik.

(16) Lagungarri bakarrik ez, halere: beren asmo nagusia (zenbaitetan bakarra) beste bat zelarik, aldeko eta kontrako ondorioak ekarri zituzten bata zein besteak, ez aldekoak bakarrik. Zentratutasun handirik (zenbaitetan inolakorik) gabek gertatu zen bertako euskalgintza, hainbat kasutan. Eragin bortitzezkoa, erlatiboki funtsezkoa, izan zen aldiz beste zenbaitetan. Bide batezko euskalgintza izan zen bertakoa, ez berariazkoa. Baina euskalgintza, nolana ere.

eta balio-indarra areagotuz beren baitan. Hori guztia euskalgintza denik nola uka? Bistan da Berdolyren asmo nagusia ez zela hori; Etxeberrirena ere ez; ezta Jean Hiriart-Urrutirena ere, hainbatean. Xedeak xede ondorio argia izan zuten, ordea, bi argitalpen horiek eta beste hainbatek (17): mendeetako tradizioak lejitimatua zuen eliz-esparruan ez ezik beste zenbait jardun-esparru berritan ere *eskualdun*-jendea euskaraz baliatzera bultzatzea, irakurmena zabalduz eta, neurri batean, euskaraz idazteko gaitasun-ohiturak indartzuz. Bide batezko euskalgintzaren erakuskari eta osagai argiak ditugu, beraz, bi aldizkari horiek.

Labur bilduz: Berariazko eta bide batezko euskalgintza, biak izango ditugu kontuan Adema-Zaldubiren garaiko asmoak, jarduna eta emaitzak aztertzerakoan. Euskalgintzaren etnokulturazko (ez hizkuntza hutsezko) definizio zabalari atxikiz, XIX. mendearen bigarren erdian Iparraldean izandako euskalgintza molde biak aztertzen saiatuko gara gaurkoan. Arrazoizkoa denez berariazkoari eskainiko zaio, halere, lekurik handiena.

II. ADEMA-ZALDUBI ETA BERE GIZARTE-GIROA

Ehun urte bete berri dira, Gratien Adéma «Zalduby» hil zela (18). Lapurdiko Senperen jaioa 1828an, 1907an Baionan hil eta sorterrian ehortzia, bere garaiko idazleen eta euskaltzaleen artean begiramen berezia izana du Adema-Zaldubik (19). Hala izana du ipar Euskal herrian, frantses-euskaldunen artean. Halatsu, literaturazko eta literaturaz haraindiko kontuak direla medio, hegoaldean. Eliza-kantikak eta alegi-neurtitzak kontuan hartzekoak dira, bistan da, Adema-Zaldubiren balioaz eta famaz ongi jabetzeko. III. Errepublikaren hasiera-aldian egindako ziri-bertsoak eta une batetik aurrera, neurtitzez eta hitz lauz, euskalgintzaren goraiamenez ondutako idazlan sutuak ere bai (20).

Gizonaren esan-eginez gainera bere gizarte-giroa ere kontuan izan behar da, orduko amets-gorrotoak, egitasmoak eta emaitzak xuxen jukatuko badi-

(17) Aurrerago aipatuko ditugun egunari-almanakek, adibidez.

(18) Bere deitura administratibo-ofiziala eta jendarteko izengoitia zorrotz bereizten zituen, antza, Adema-Zaldubik. Honela zioen berak 1896an: «Nik bi izen edo firma baditut: bat Adéma ene familiakoa gauza edo eskribu serioetan, eta apheza gisa Elizakoetan ezartzen dudana; bertzea Zalduby gauza profano edo politikako edo kantu irri egitekoetan agertzen dudana» (Onaindia 1974: 309).

(19) Monografia zabal-handirik ez badago ere senperetarraz, informazio ederrik bada hantzen jaso. Kontuan hartzekoak dira, bereziki, Daranatz (1908), Villasante (1979), Xarriton (Charriton, 1985b) eta Bengoetxea (1991). Informazio horien osagarri azter daitezke, bestalde, Etchepare (1910), Tautzia (1973), Xarriton (Charriton, 1985a eta 1986), Goienetxe (Goyhenetche, 1993), Urkizu (1997), Zalbide (2003), Duhau (2007) eta Touyrou-Phagaburu (2007).

(20) Zazpi Euskal herrien batasun-asmozko kantua aipatu ohi da sarri, bere euskaltzaleetasun suharraren erakusgarri. Gogo-nahi hori zehaztekotan hitz lauzko zenbait lan ere kontuan hartzekoa da ordea, Piarres Xarritonek (1985, 1986), Manex Goienetxek (1993), Pierre Tautziak eta bestek argi asko azaldua dutenez.

tugu (21). Gogo-giro jakinean bizi izan zen Zaldubi, gizaki guztion moduan. Bere garaiaren fruitu da Adema, gogo-giro haren eragile eta zirikatzaile izateaz gainera. Zer gizarte-girotan bizi izatea suertatu zitzaion Senpereko semeari? Aldaketa handien garaia izan zen hura. Giro molde askotxotan bizi izatea suertatu zitzaion, horregatik, Ademari. 1851n, artean apaizgai zelarik, Baionako seminario handitik «ikusten» zuen gizarte-giroa gauza bat zen; handik berrogeita hamar urtera (1901-2an) Hendaia-Hondarribietan bizi izan zuena, aldiz, oso bestelakoa. Ipar Euskal herrian ere transformazio demografiko, ekonotekniko, politiko-operatibo eta soziokultural handiak gertatu ziren mende-erdi horretan. Horrela, eta datu-oinarriei dagokienez batez ere Manex Goihenetxeren azalpen ezagunera (Goyhenetche, 1993: 2-3) isuriz begiak, kontuan izatekoak ditugu Ademaren garaiko transformazio hauek.

II.1. Transformazio demografikoa

Biztanlez hazi egin zen Iparraldea, alde batetik: 1850ean baino bizilagun gehiago zituen 1900ean. Hustu egin zen, ordea, aldi berean: Euskal herritik kanpora joan ziren bertako seme-alaba anitz. Beste eskualdun asko, azkenik, aldatu egin zen lan-lekuz eta bizigunez, bertako edo berrikitan kanpotik etorritako erdaldunekin nahastuz. Hiru fenomenoak gertatu ziren batera. Ikus ditzagun banan-banan:

- a) Jaiotza-tasa handiak izan zituen, dudarik gabe, garai hartako Eskual herriak. Egungo estandarretarako arras handiak. Biztanle-hazkunde ohargarria zekarkeen barne-hazkunde horrek berekin, kontrako galera azkarrik gertatu ezean. Itxaropen sendoa ematen zion jaiotza-kopuru zabal horrek, bestela esanik, eskualdun-jendearen eta bertako etnokultura jatorraren belaunez belauneko jarraipenari.
- b) Hazkunde horren ondoan bazen, ordea, etnokultura jatorraren kontrako elementu demografikorik: *Eskual herriaren* barnealdetik (ohiko etnokultura eta hizkuntza bera bizienik zeuden eskualdeetatik) lekualdatze bizkorra hasi zen gertatzen: ez noranahi, frantsesezko gizarte-bizitza zabalduenik zegoen Lapurdiko kostaldera eta Frantzia osora (22) baizik. Barneko *Eskual herri* jatorra husten hasi zen, eta Lapurdiko kostalde modernoa, trenbide berriaren alboko zenbait herri-gune bereziki,

(21) On litzateke, alde horretatik, bere adinkide zenbait gogoan izatea. Adema-Zaldubiren urte berean (1828an) jaio eta urte berean (1907) hil zen Wentworth Webster. Urte bertsuan jaiok dira, orobat, Jules Verne nobelagilea (1828-1905) eta Maria Eugenio de Montijo enperatriza (1826-1920).

(22) Deskribapen zehatz batek matizatu egin beharko luke esaldi hori: Frantzia osorako emigrazioaren zenbatekoa xeheago aztertu beharko litzateke, batetik. Maulera, Donapaleura eta Hazparnera gertaturiko jende-biltzea erantsi beharko litzateke bestetik. Badirudi, gainera, azken kasu horretan etnokulturazko jarraipen-bideak beste paradigma bati eutsi ziola.

zabalduz joan zen (23). 1875 ingurutik aurrera, bereziki, Baiona aldea (batez ere Miarritze), Donibane Lohizune eta Hendaia gogor hazi ziren: bai inguruko edo barnealdeko *eskualdun*ez, bai *kaskoin*-frantsesez eta bai, oro har, *Belle Epoque* haren erakarmen-liluraz batetik eta bestetik etortzen hasitako populazio hiritar-kosmopolitaz (24).

- c) Eskual herriaren barnealdetik kostalderako eta Frantzia osorako leku-aldatze hori bezain handia, edo handiagoa, izan zen, azkenik, Ameriketarako emigrazio-*joaira*. Eskualderik *eskualdunen*ak izan ziren emigrazio-iturri nagusi (25). Ameriketarako joaira hori funtsezkoa da, mende-erdi horretan *Eskual herriak* izandako transformazio demografikoaz xuxen jabetzeko (26). Ez da erraz esaten, fenomeno bi horietan (Kostalderako lekualdatzea batetik, Ameriketarako joaira bestetik) zein izan zen etnokulturalki eragingarrien. Bataren eta bestearen ondorio metatuak ez ziren, nolana ere, hutsaren hurrengo izan: erdaldunak nagusi ziren eta erdaraz jardutea ezinbesteko arau bihurturik zegoen ingurumenetan bizi behar izan zuen *eskualdun*-jendeak, handik aurrera, gero eta sarriago.

II.2 Transformazio ekonoteknikoa

Batez ere laborariz eta artisau-langilez osaturiko Eskual herri tradizionala ahuldu egin zen, eta kargudun-enplegatu ugariko estruktura sozioprofesio-

(23) «Le Pays Basque intérieur se dépeuple fortement: entre 1851 et 1876, la perte es de 15%, pour retomber en 1901 à 6%. Par contre certains secteurs de la Côte connaissent la première vague d'urbanisation commencée à partir du Second Empire. Entre 1856 et 1901, la population de Biarritz augmente de 132%; à forte majorité d'étrangers, la ville devient cosmopolite. Pour la même période, Hendaye augmente de 121%.» (Goyhenetche, 1993: 2).

(24) Wentworth Webster kapelau anglikanoa, Julien Vinson oihanzain-hizkuntzalaria edo «Pierre Loti» marinako ofiziala mendearen bigarren erdiko berrikuntza-giro horren oihartzun ditugu, nor bere moldean eta neurrian.

(25) «La migration est très forte: en 1867, à titre d'exemple, 54% des appelés des cantons de Saint-Jean-Pied-de-Port, Baïgorry, Espelette sont portés absents, car partis en Amérique». (Goyhenetche, 1993: 2). Gertakari horien lekuko argia da Arbelbide bat, «Eskual-herritik kampo, hirietarat edo ameriketarat joaiteko ezin egona» (1895: 24) edo «hirietarat eta ameriketarat joaiteko duten errabia» (1895: 26) azaltzen duenean atsekabez.

(26) «entre 1876 et 1911 le déficit réel de la population pour le Labourd, la Basse-Navarre et la Soule est de 22,8%; il atteint même 30% en Arberoue et Ostabarret. Mais le taux de natalité pour la même période est de 25‰ et atteste donc un réel dynamisme démographique». (Goyhenetche, 1993: 2). Emigrazio horren kausak azaltzerakoan, honako azalpenok eman zituen Pierre Lhandek: «Causes de l'émigration des Basques vers le Nouveau Monde: 1.- l'horreur du service militaire. Indépendance et servitude militaires; 2.- agents et «récailleurs»; 3.- le régime successoral, et 4.- l'inquiétude atavique». Bestek ere aipatu izan du, hizkuntza kontua erantsiz, l'horreur du service militaire hori. Ikus, esate baterako, Lamothe in 1997c: 281-2: «soldadoaren eta desobedientaren arteko dialoga edo errazoinamendua». Integrazioa vs. isolamendu etnokultural eta operatiboa du, itxuraz, beldur-izu horrek auzigai: «lenguaia ez dakienak laidoa pairatzen du. Hori bera dela kausa ihesi egiten du».

nala hazi (27): *farmazien* eta *buxer*, *mugazain* eta *soldadu*, *misionest* eta *erreient letrant*,...Bizkai-Gipuzkoetan baino astiroago gertatu zen transformazio hori, bistan denez. Baina Iparraldean ere aurrera egin zuen industrializazioak eta urbanizazioak. Transformazio horrek berekin ekarri zuen, jakina, lanbide-egitura berria (28). Ohiko status- eta rol-egituretan eragin bizia izan zuen behialako lan-munduaren zaharberitze horrek: baita mintzajardunaren gizarte-moldaeran ere. Frantses estatuaren egituratze bizkorrak kargudun-funtzionarioen lanbide-sare zentralizatua (frantses hizkuntzan oinarritua) indartu zuen gainera, gero eta nabarmenago: errient-sare zabala, gero eta herri gehiagotara iristen zena, erdarazko progresuaren eta zibilizazioaren paradigma bihurtu zen hainbatean (29). Zenbait kargu publikotan *eskualdun* gehiago txertatu zen. Mugazainen artean, esate baterako, *eskualdun* (eta are *eskualtzale*) andanatoxa ezaguna dugu: Duvoisin, Darricarrere, Joanes Otsalde (Bidarrain) eta abar. Frantses militarren artean ere, Intxauspe jeneralaren eraginez agian, bazen halakorik: Elizanburu dugu euskaltzaleen artean ezagunena, baina ez da bakarra (30). Bestelako lanbide «estatal» berrien gorabidea ere ez genuke gutxietsi behar, garai hartako transformazio ekonoteknikoaz jabetzeko orduan: frantses-

-
- (27) Zaldubiren 1872?ko bertsoz esateko,
«hainbertze bizi nahiz gure zergen gustuz, / oro bete zaizkiguk karguz et' enpleguz.
Ai, ai, ai mutilla, karguz et' enpleguz.
Oro soldado eta jende eskolatu... / Nork beharko dik gero haintzurari lotu?
Ai, ai, ai mutilla, haintzurari lotu»

(28) «A Ossés entre 1861 et 1891, 28 tisserands disparaissent. En 1875, les forges de Larrau, Licq-Atherey, Baïgorry et Mendive sont toutes fermées. Mais trois nouveaux foyers industriels sont en pleine expansion; Boucau avec les forges de l'Adour, Hasparren avec 3.000 travailleurs(euses) en 1908, Mauléon avec 1350 ouvriers et ouvrières à la veille de la Première Guerre mondiale. Ces deux derniers connaissent leur âge d'or entre 1890 et 1911» (Goyhenetche, 1993: 3). «Dans les parties les mieux conservées du Pays Basque» gauzak ez ziren, itxuraz, hain-hain bizkor aldatzen ari. Hala gertatzen ziren, esate baterako, testamentua egiterakoan etxea oinordeko bakarrari uzteko ohiturarekin. Jokamolde zahar horrek aukera praktikoa eskaintzen zuen, zenbaiten ustean (gai horietan aditu ezaguna zen Louis Etxeberrirenean, esate baterako) antigoaleko testamentu moldea eta gizarte berriaren beharrak egokiro uztartzeko: «Créés pour assurer la stabilité des domaines patrimoniaux et des maisons-souches, elles assurent de même coup le maintien des traditions; mais, par surcroît, elles favorisent le progrès de la civilisation, la colonisation des pays lointains au moyen des émigrants qu'elles suscitent... Un seul conservera le foyer et ses traditions, un ou deux autres se marieront dans le voisinage et y consolideront d'autres foyers; le surplus fournira de précieuses recrues au clergé, à l'armée, aux colonies. De la sorte, la paix règne dans les maisons. Et l'harmonie règne dans tout le corps social». Kontua bestea da: «c'est la règle encore dans les parties les mieux conservées du Pays Basque» dioenean estabilizaturiko gizarte-egoera batez ari ote den hizketan, idazlanak itxuraz azaldu nahi duen gisa, edota (apurka edo ziztu bizian) gainbehera datorren fenomeno batez.

(29) Erdaldun huts edo erdal elebidun nabarmen ziren errient horietariko gehienak (1870etik aurrera, bederen, gero eta gehiago), eta euskaldun errientek ere erdara hutsezko (edo erdararantz orientaturiko) jarduna zuten lan-arau nagusi. Pasabideko hezkuntzaren (nazioarteko terminologian: *transitional bilingual education*-en) aldeko Archu eta gainerako eskola-maisu euskaldunak 1840tik 1870era arteko faseari dagozkio funtsean. 1870etik aurrerako fasean sartzekoa den Constantin aita, euskaldun eta euskaltzale argia, bere salbuespen-izaeragatik da deigarri.

(30) Ikus, adibidez, 1897ko Euskal Festen ohorezko presidente-lanean jardundako Derré-caigaix generala, 36. Dibisioaren komandantea. (Elkar-lanean, 1892).

funtzionario genituen, nor bere sailean, L. M. Julien Viaud «Pierre Loti» kostazaina eta Julien Vinson oihanzaina. Injeniarren zabalkundea ere ez da gutxietsi behar mendearen bigarren erdialdean (31): alor horretan sartzekoa dugu, bete-betean, Lewy-Abartiaga bat. Medikuen zabalkundea ere ohargarria izana da. Bada sail horretan ere andanatxoa, euskaltzaleen alorrean sartzekoa: Pierre Broussain hazpandarra dugu garai hartako adibide argiena eta beste askoren aitzindaria (32). Indianoen lekua, azkenik, ez da inola ere ahaztekoa: Harriaga-Morroxkoren kasua ez da bakarra, paradigmatikoa berau izanik ere. Profesional berri eta indiano horiek kontu bat dute amankomunean: gazetetan kanpora (batzuek Frantziako hiriburu handi batera, besteak, Ameriketara) joan eta lanbide berria ikasi edo lanean aberastu, gizarte berriaren moldeetara ohitu eta (status ohargarriaz) herrira itzultzean mundu berriaren modernitatea bertako autentizitatearekin lotzeko saioa, euskaldun-fededunen ortodoxiatik ez beti oso ongi ikusia, berauek bideratu zuten indartsuen. Ohiko kategoria sozioprofesional zenbaiten statusen bortizki eragin zuen gizarte-moldaera berri horrek. Esate baterako, elizgizonen artean eta ordura arte herri-giroan aitzindaritzatza tradizionala berekin izandako jaun-jauntxo errentadunen bizibidean. Aldaketa horien guztien oihartzun argirik ez da falta Adema-Zaldubiren esan-eginetan.

Ekonomian eta lanbide-egituran gertaturiko aldaketa horiek XIX. mendeko (batez ere 1830-70 epealdiko) teknologia-berrikuntzan zuten iturburuetakoa bat. Teknologia alorrean, ez zientzia-esparru hutsean, ondotxo aldatu ziren gauzak Ademaren garaian (Bernal, 1954 in 1973, 1. liburukia: 418). Beste zenbaiten ondoan albo-eskualdetzat har zitekeen Zaldubiren garaiko ipar Euskal herria, teknologia-berrikuntzei zegokienez (33). Ez zen erabateko bazter-gune, ordea: lurrunezko itsasontziak, telegrafoa eta burdinbidea, esate baterako, bizkor zabaldu ziren Iparraldean ere (34). 1860tik aurrera (35) trenbidea eratzen hasteak, eta urratsez urrats zabaltzeak, eragin zuzena izan zuen gizarte-berrikuntza horretan. Oinez astebetean eta zalgurdiz hiruzpalau egunean egin ohi ziren ibiliak

(31) Ikus Bernal 1954 in 1973, 1. liburukia, 420. or., «la aparición de los ingenieros» atala.

(32) Constantin semea eta Jean Etxepare midikuak, nolani ere, bide-urratzaile izanak dira 1900etik aurrera.

(33) Termino erlatiboetan oso ondorio diferenteetara irits liteke, ordea, albo-izaera hori juzkatzerakoan. Ikus, esate baterako, J. Vinson batek, Hendaian dagoelarik Hondarribira begira, Frantzia-Espainien arteko diferentziaz egiten duen balioztatzea. Vinson-en balioztatze hori Frantziako gizarte-giroan hain-hain aho batezkoa ez zela konturatzeko ikus halere, esate baterako, «Pierre Loti»-ren behin eta berriroko aitomenak.

(34) Eskual herriaren muga-bazterretan batez ere: Kostaldean lurrunezko itsasontziak, Kostaldean eta Aturri parean burdinbidea.

(35) Paris-Madril bidearen atal gisa Baionatik Hendaiara zabaldutako trenbidea izan zen, jakina, ordura arteko harreman-sare hurbil askoren eta urrutirako lotura-bide irekiagoen iraultza-iturri nagusi. Kostaldeko berrikuntza horrek jarraipen argia izan zuen barnealdean, handik hain markada gutxira: «Cette activité industrielle est soutenue et vivifiée par l'ouverture des lignes de chemin de fer: Puyoo-Saint Palais en 1884, Autevielle-Mauléon en 1887, Bayonne-Saint-Jean-Pied-de-Port en 1899». Les mutations techniques de la campagne sont moins évidentes; les charres, les faucheuses, les batteuses mécaniques sont encore rares» (Goyhenetche, 1993: 2-3).

egun bakarrean egin ahal izan ziren une batetik aurrera. Ohiko harreman-sare hurbilak, aurrez aurreko mintzamoldean oinarrituak, ahuldu egin zituen bidegintza eta teknologia berriak, eta «egiazko eskualdunen» erdal hiztunekiko harreman-aukerak eta jardun-esparru heterolinguistikoak indartu.

Estratifikazio sozialak eragin bizia izan zuen berrikuntza horretan: *zezakeen jendea* baliatzen zen batez ere, hasieran, urrutiko joan-etorrien edo produktuen onurez eta pribilegioez (36). Gurasoek oinordetzan utzitako etxaldeak ikuskatze-ko, adibidez, oinez egiten zituen Anton Abbadiak gazteak, ia urtero, ehunka kilometro. Aldiz helduaroan eta zahartzaroan, Parisera eta noranahi, trenez egiten zituen joan-etorri gehienak. Jende xeheak ere laster ikasi zuen ordea, ez Abbadiak eta bere gisakoek bakarrik, teknologia berri horretaz baliatzen. Lourdeserako lehen pelegrin-ibilaldia, artean trenik ez zelarik, oinez egin zen Adema-Zaldubi tarteko eta bozemaile izanik: berrehun kilometro inguru oinez egin behar izan zuten horretarako *eskualdun* manexek, eta 150 kilometro inguru Zuberoako *uskaldunek*, zahar eta gazte (37). Aldiz hurrengoan, 1875ekoan, burdinbidez egin zuten bidaia bospasei mila eskualdun pelegrinek (38), trena Baionan, Puion edo Pauben hartuta (Adema-Zaldubi, 1877: 89). Alde handia izan zen jende-garraioaren berritze hori, urte gutxiren buruan. Beste horrenbeste gertatu zen produktuekin: teknologia berriaren laguntzaz bere produktuak lehen baino urrunago bidaltzen, eta besterena urrunagotik ekartzen, ohitu zen *eskualdun*-jendea. Eskualdunen arteko harreman-sareen ahulgarririk gertatu ziren, oro har, garraio molde berriok. Ez beti ordea: zenbait kasutan, lekuan lekuko *eskualdunak* urrutiegoko *eskualdunekin* (39) harremanetan jartzeko oinarri gertatu ziren.

Lurrun-makina eta trena, dinamoia eta argi elektrikoa, telegrafoa eta argizkia, altzairugintza modernoa (Bessemmer, Thomas) eta txerto molde berriko imunizazioa Zaldubiren bizi-denboran zabaldu ziren (40). Beste batzuk, *beribil-otomobila* (41) adibidez, bere azken urteetan hasi ziren agertzen. Nolanahi

(36) Produktuak ere lehen baino urrutiegotik eta lasterrago mugitu ahal izan ziren une batetik aurrera. Eugenia de Montijok, esaterako, une batetik (hots: 1864tik) aurrera trenez eskuratu ahal izaten zuen goizero asteme-esnea, egun berean Donostiako asto-kalen jaitzia, Miarritze-ko bere uda-egonaldietan Kleopatrararen modura asto-esnetan bainatu ahal izateko.

(37) Itzuleran beste horrenbeste: informazio xehea eskuratzeko ikus *Eskualdun Pelegrina-ren bidaltzailea* (Adema-Zaldubi, 1877: 90).

(38) Hobe esanik, partez oinez eta partez trenez egin zuten horietariko zenbaitek joan-etorria. Horra Zaldubiren beraren azalpena: «Burdin bideec (...) ez dute ukhitzen Escualherriaren hegaltto bat beicic. (...) Baigorriar, Aldudar, Garaztar eta Zuberotar gutiz gehienec, beren oinez egin zituzten beren 60, 70, 80 kilometrac (...) gararaino heltceco». Bazen tartean oraindik oinezko pelegrinik, joan-etorri osorako trenik hartu ez zuenik: «oinezco pelegrin horietan baciren cembeit 70 urthez goiticoac. Adin hortaco batto Donapaleotic Lurdeserainoco jua-jinean oinez beicic ez cen ibili» (Adema-Zaldubi, 1877: 89).

(39) Urrutiagoko *eskualdunekin*, *uskaldun* zuberotarrak barne, eta aldiaren behin *euskaldunekin*.

(40) Ikus Bernal, 1954, 1. liburukia.

(41) *Beribil* hitza Hiriart-Urrutik asmatua da, antza (OEHren esanean 1908koa, *Eskualdunekoa*). Ez ote dator lehenxegotik?

ere den, eragin bizia izan zuten berrikuntza horiek garai hartako gizarte-bizitzan: bai eguneroko bizimoduaren antolamendu materialean, bai ikusmoldeetan eta bai mintzajardunaren giza arteko moldaera zabalean. Frantsesak zekarren aurrerakuntza multzo hori, ez euskarak, hamarretik bederatzietan. Bere burua modernizazio ekonoteknikoan murgilduz eratzten saiatzen zen eskualduna gero eta frantsesaren beharrago bihurtzen zuen, hortaz, bilakaera horrek.

II.3. Transformazio politiko-operatiboa

Aldakuntza ohargarriak bizi izan ziren Frantzian, XIX. mendean, esparru politiko-operatiboan. Aldakuntza horien ispilu izan zen, aski neurri zabalean, Ipar Euskal herria ere. Errejimen zaharreko foru-agintea, eta aginpide hark berekin zekarren konpartimentazio soziofuntzional zaharra, gogor astindua (hainbat kontutan indargabetua) zuen 1789ko Iraultza handiak. XIX. mendeko Inperio bien eta hiru Errepubliken zaharberitze- eta bateratze-lana ez zen, bestalde, Iraultzarena baino txikiagoa izan integrazio eta transformazio sozio-politikoan alorrean. Frantsesezko eskolaren eta prentsaren zabalkundea, soldadutza orokorraren jeneralizazioa eta herritar xumeen hauteskunde bidezko aktibazio politikoa, besteak beste, berrikuntza nabariak gertatu ziren. Luzera begira ondorio sakona eragingo zuten berrikuntzak.

Kontuak ez ziren, bestetik, alor horietara mugatu. Era askotako aldakuntzak eragin zituen berez, gizarte-sektore gehienetan, transformazio horrek. Etengabeko prozesua izan zen Frantzian gizarte-berrikuntza (zenbaitetan iraultza), mende osoan. Berrikuntza horien eragile nagusia ez zen izan, oro har, beharrian larrian edo miseria gorrian bizi zen kanpañako jende xeha (42), bestelako hiritar-multzo mobilizatua baizik: hirietako ofizialeak eta estudianteak, artisauak eta burjes ttipiak izan ziren, luzaz, berrikuntza-eragile nagusi. 1848an, esate baterako, iraultzaren aldeko zen hainbat hiritar. Ez aldiz, kanpañako baserriar-jendea edota bertako herritar xumeak. *Desordrearen* kontrario ziren, oro har, kanpañarrak: bai Frantzia osoan eta bai *Eskual herri*-an, «egiazko eskualdun»en artean. Burjes handiei bezala lur-ondasunen banatzaile (hots: kentzaile) iruditzen zitzaien kanpañarrei ere hirietako aurrerazale-jende ausart hura: jende arriskugarria.

Xurien eta gorrien arteko zatiketa, 1830 inguruan eratzten hasia, izan zen handik aurrera batzuen eta besteen arteko muga-marra nagusi. Xurien eta gorrien arteko partiketa hori konstante argia izan zen mendea amaitu arte, Iparral-

(42) Miseria gorrizko giro hori arras nabarmendu ohi zen zenbait aldiunetan, hala nola 1846an. Ordukoa da Zaldubik eta bere lagun Elizanburuk paraturiko «Betiri Sants» («erran nahi baitako herri hautako aurthengo miseria». Ikus Touyarou-Phagaburu, 2007: 13). Honela dio bertsoarte batek: *Kanpuan kreditik ez, etxian miseria / Horra nekhatzalien bizitze tristia / Nihon ez da posible orai bizitzia / Jainkoak izan beza miserikordia.*

deko soziologia politikoaren espektro nagusian (43). Muga-marra horren alde batera, «zarrontzale» absolutisten alderdira, makurtu ziren Iparraldeko elizgizon gehienak. Beraiek makurtu bakarrik ez: aukera horren mesedeak azaltzen ere saiatu ziren, maiz aski, beren eliztarrei. Bazuten itzalik eta begirunerik eskualdun-jende xehearen artean, eta ez zuten itzal hori alferrik galdu nahi.

Eskualdungoa aski pasibo ageri zen halere: mobilizatzen zaila, baina mobilizatu beharra. Mendeak aurrera egin ahala, 1871tik aurrera bereziki, gero eta herritar gehiagok hartu zuen parte gizartearen kudeamenduan, asuntu publikoetan. Behinolako jaunen gainbehera zabalduz joan zen oro har, eta gizarte-sektore berrien pizkundera argitzen (44). Bake-giroa indartu eta nagusitu egin zen, azkenik, Pariseko Komunaz geroztik. Harrez gero ez zen gerrarik, Zaldubiren *Betiri Sants*-ik, izan 1914ra arte. Erreforma politiko-operatibo handien garaia izan zen azken hau: doako eskolaketa (1881), laikoa eta derri-gorrezkoa (1882); elkarrekin biltzeko askatasuna (1881), prentsa-askatasuna (1881), sindikatzeo askatasuna (1884) eta udal-eskubideak (1884) gizarteratu ziren urte gutxiren buruan (45).

Transformazio politiko-operatibo horiek bereziki nabarmenak izan ziren Zaldubiren bizi-denboran: hots, Zaldubiren beraren eta, oro har, garai hartako elizgizon eskualdunen garaietan. Frantziako Iraultzak eragin bizia izana zuen lehendik ere, jakina, Elizaren eta Estatuaren arteko harreman instituzionalean. Kontuak gogortuz joan ziren, ordea, 1871tik aurrera (46). Etsaigo bizia jaso zuen gobernamenduaren hainbat neurrik, hori zela medio, apez eskualdun askoren aldetik. Aita sainduaren 1892ko *Ralliement* bideak ez zuen etsaigo hori osorik indargabetu: konstante sendoa izaten jarraitu zuen, Zaldubiren bizi-denbora osoan, botere zibilaren eta erlijio-esferaren arteko ezin konponduak, injerentziak eta gatazkak (47). Garaiko status eta

(43) Historia-liburuetan argi jasotako gertaera hori zehatz aipatua du Michel Elizanburuk ere, bere idazkera polemikoan: «Jaun Mera Louis-Philiperen gizonetarik duzu. Errege hunen bandera badakizu ez dela *xuria*, bainan dela *gorri*, xuri, blu. Baldin badute ideia bat *xuria* edo huna, xuxena, badituzte bertze biga makhurrak, faltsoak edo *gorriak*». (Elizanburu, 1889: 79).

(44) Zaldubik penaz eta dolorez esango zukeenez (1991: 163): «Karguak ziren lehen goratik jin gauzak; / ematen ditik orai ziri baten bozak. / Ai, ai, mutilla, ziri baten bozak. Podoredu-na lehen handi behar zuan; / orai tiki'ta txarrak nausi tuk multzuan. / Ai, ai, ai! mutilla, nausi tuk multzuan.»

(45) Iturria Duroselle, 1983 (7. argitaraldia): 59. or.

(46) Zaldubik horrela agurtu zuen 1871ko Errepublikak laikoa, urte hartako *Betirisants* kantuan: «Betirisanstarren Jainkoa, da mundu huntako gozoa / erlisione libro eta lazoa, aphez gabekoa / erran gabe doa, gure xakurrarena bezalakoa.» Hurrengo urtean?, 1872?, honela zioen bere *Errepublika* kantu famatuan: «Jainko legerik gabe. Leg'egile berak / holakoz ziren lehen bethetzen galerak» «Zer-nahi haizu nahiz, berentzat lehenik, / erlisioneari dire aiharrenik / Ai, ai, ai! mutilla, dire aiharrenik!» Konstante sendoa izan zen (ikus A. Bengoetxea, 1991: 158-61 eta 162-5) tirabirazko giro hori Zaldubi hil arteko epealdi zabalean, 1902an goi-erpin jo zuelarik (ikus adibidez Hiriart-Urruti in Altzibar 2004).

(47) 1904koak dira bere bertso-zatiok: «Gure gobernamenduak Jainkoa hain higuin du, tribunaletarik baitu kurutzefika khendu. / Hainbertzenaz du Frantzian justizia aphaltu: kontzientzien beldurra du behinik bat galdu.» (ikus A. Bengoetxea, 1991: 188-9).

rol instituzional berri horretan bizi izatea suertatu zitzaion, hain zuzen, Adema-Zaldubiri (48):

II.4. Transformazio soziokulturala

Transformazio soziokulturala ere ohargarria izan zen. *Egiazko eskualdu-
nen* uste-sinesmenak eta mundu-ikuskera, balio-iritziak eta eguneroko bizimodu konkretua (famili osaera, auzo-bizitzaren giza arteko arauak, jan-edianak (49), janzkera (50) eta orrazkera (51), erlijio-praktika (52), dantza-kantuak, kirola eta, oro har, aisialdiaren antolamendua) asko aldatu ziren. Horiek baka-rik ez: frantsesezko kultura idatzi laikoa (gai profanozko aldizkari eta liburu-etan gero eta maizago irakur zitekeena) hedatuz joan zen; etxeko diru apurra, orobat, «behar denerako» aurreztu orde zuten unean uneko kontsumora bideratu zen gero eta maizago (53). Atseginezko harat-honata eta beste hainbat modernizazio-arrasto ere indartzu joan ziren. Neska-mutilen, senar-emazteen eta seme-alaben arteko harreman-eskema tradizionalak nabarmen aldatu ziren horrela, ohiko rol-egitura zurrnak apurtuz eta eskema berri zabalagoak hedatuz.

Hizkuntzaren erabilera arruntean ere (HI/ZU elementuen ohiko erabilera diferentzian, adibidez) oihartzun argia izan zuen soziokulturazko status- eta rol-berritze horrek. Herritar xeheen eta nagusien arteko status-eskema zahar-
rrak, orobat apaizen eta beren «kristau zintzoen» artekoak, zaharberritu behar-
rean gertatu ziren. Ordura arteko zenbait kategoria hierarkiko gesaldu egin
zen, eta giza arteko harreman-molde konplexuagoak eratu ziren han-hemen.
Moda berriok frantsesez zetozen gehienetan. Gizarte-bizitza berrira egokitu

(48) Aparteko eragina izan zuen estatuaren eta elizaren arteko moldaera berri horrek, ordura arte euskaltzaleen harrobi nagusi izandako *apezen* artean: bai herriko apaiz xoilan artean eta bai eliza-hierarkiaren goraxeagoko aginte-guneetan ziharduten seminarioko irakasle, fraide-komentuko zuzendari eta katedraleko kalonjeen artean. Hortxe zegoen, bete-betean, Zaldubi.

(49) Nagusiki garian, artoan eta zekaleetan oinarritutako elikaduratik haragiak leku zabalagoa zuen alimentazio modu baterako pausoa eman zen aldi horretan. Egiantz handia duen bilakaeraz jabetzeko ikus, lehen hurbilpen gisa, Elizanburu 1889: 17-22.

(50) Michel Elizanbururen aipamenak dira honetan zehatzenak: ikus, adibidez, 1889: 23-9. Ez da bakarria ordea: ikus, esate baterako, J. B. Larralde 1864ean: «muthil-zaharra» bertsoetako zenbait aipamen (in *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 201): «Grisetek utzi dute mokanes pullita / Ustez hobeki dohan lore-dun boneta», edota «Sederian sarthuak, printzesak iduri / Fu! egiten diote soin telapintari». Antzeko kexu-oharrak irakur litezke, diogun bidenabar, urte-garai berean (60ko hamarkadan) Xenpelarek idatzitako zenbait bertsoetan. Aldaketa handia, oso handia gertatu bide zen jazki kontuan, 1850etik 1900era. Arbelbideren hitzetan «non dira leheneko jaunztura eta aphaundurak? Non dire egiazki herrikoak eta gureak ziren soineko hek? (Arbelbide, 1895, in Goienetxe 1993: 37).

(51) Emakumezkoen toaletetan eta etxeko altzarietan, esate baterako, alde handia antzematen du Elizanburuk (1889: 27-8). Ez da bakarria ordea: ikus, esate baterako, Arbelbide.

(52) Elkarren gainka datoz, erlijio-praktika zaharren epeltze-arriskuez eta, zenbaitetan, gertaera frogatuz ziharduten iturriak. Aski izan bedi, berriro, Elizanburu 1889 aipatzea.

(53) Ikus Elizanburu 1889.

nahi zuten gazteek lehen ez bezalako tentazioa, komenentzia eta, zenbaitetan, behar gorria sentitzen zuten translinguifikatzeko. Hartara iristen ez zirenak ere, hein batean bederen, pauta soziokultural berrietara transetnizatuz zihozzen (54).

II.5. Aldaketaren bereizbidea: Baserri/kale, kanpaña/hiri

Aldaketa demografiko, ekonotekniko eta soziokultural horiek ez ziren uniformeak izan, ez espazioan eta ez denboraren harian (55). Eskualde batzuk lehenago modernizatu ziren besteak baino. «Betiko bizimodua»k nagusi izaten jarraitu zuen luzaz eskualde batzuetan (batez ere barnealdeko herri-herrixka gehienetan), kultura materialean eta uste-balioetan berrikuntza askotxo bereganatuz halere. Aldiz beste zenbait ingurumenetan (Lapurdiko kostaldean, Donapaleun, Maulen,...) erdal gizarte berri-modernoak bizkorrago hedatu zen eta lehenago gailendu.

Gorago esan dugun *barnealde/kostalde* bereizkuntza hori indartuz joan zen, oro har (56). Ez zen hori izan, ordea, dikotomia nagusia. Mende-erdí horretako bereizbide larriena baserriarren eta kaletarren artekoa izan zen. Hots, Hiriart-Urrutiaren esanean kanpañaren eta hiriaren artekoa: beste hitzetan esanik, kanpañarren eta hirritarren artekoa. Askok baino zorrotzago adierazi zuen Etxenikek Sarako Euskal Festetan, hiritarren ikuspegia nabarmenduz, funtsezko dikotomia horren zenbait ezaugarri: batetik baserriarren mundua zegoen, eta

(54) *Transetnizatze* hitzak hemen duen esanguraz jabetzeko ikus, bereziki, Fishman 1985 eta 1987.

(55) Eskual herriaren barne-azterketa egiten ari garenez Frantzia-Espainien arteko kontrastea, J. Vinsonek hain nabarmen seinalatua (Vinson 1891, iturria 1984: XXV-VI), ez dugu hemen aintzakotzat hartuko. Gogoan izan, halere, kontrapuntu sendoa ezartzen zela Vinsonen bereizkuntza horiei bere garaiko zenbait kanpo-ikuslek (ikus Loti, 1892-XI-22 in 2000: 9).

(56) Ez da ahaztu behar, ordea, lehendik ere bazirela aldeak Kostaldearen (oro har Lapurdiren) eta barnealdearen (bereziki Nafarroa Behereko eta Zuberoako herrixka txiki ugariaren) artean. Ikus esate baterako Hourmat-en artikulua, 1833ko eskola-ikuskatzea oinarri hartuz egina (Ik. Lasa, 1968: 97-128). Bertatik jasoak dira, adibidez, azalpenok: Inspecciones hechas en el departamento de los Bajos Pirineos durante los meses de octubre, noviembre y diciembre de 1833; «panorama angustioso» para la enseñanza primaria en el campo de Francia, particularmente en el Midi. Iturri bat hartu zein bestea hartu, funtsezko ezaugarri soziolinguistikoa ageri da nabarmen: Iparraldeko barnealde horretan, hegoaldean baino hagitz zehatzago, diglosia tradizionala indarrean dago XIX. mendearen erdialdean. Bertako euskaldunentzat oso zaila gertatzen zen, diglosia-giro horretan, frantsesez irakurtzen ikastea: «si el vulgo habla gascón la dificultad es grande, pero la singularidad del idioma vasco la agrava» (Lasa in Hourmat, 105). En el cantón de Tardets no encuentra «más de cuatro alcaldes capaces de comprender el francés» (Hourmat in Lasa, 105). »Apenas se puede creer que hay varios pueblos en los que no es posible encontrar una sola persona, exceptuado el maestro, que sepa escribir pasablemente; otros donde los alcaldes apenas saben trazar una firma informe, y en fin, que hay también pueblos en los que un viajero, que no hablara sino francés, estaría en la imposibilidad de hacerse entender a menos que no recurriera al cura» (Hourmat in Lasa, 116)... «Gravedad de la situación en Zuberoa y Baja Navarra» (Hourmat in Lasa, 119).

bestetik hiritarrena: hirietan bizi zirena edo, gutxienez, beren bizimoldean hiriko pautetara bilduz zihoazena. Kanpañako baserritarrak ezjakinak ziren bere ustez, jauntxoen eta apezten esanekoak, sinestea erlijio sainduan (ez liburuetan) zutenak. Aldiz hiritarrak (baita hiriko langile pobreak ere) eskolatuak ziren gutxi-asko eta, horri eskerrak, «jakintsu handi». Beren izpiritua ez zuten zenbait aphezen erranez eta ele ederrez xinpletua: kazetak eta liburuak irakurritz asko gauza ikasten zuten eta, horrela, beren buruaren jabe(ago) ziren (Etchenic 1871; deskribapen osoaz jabetzeko ikus 2. eranskina). Bazekien Etxenikek zer esaten zuen: progresu-aurrerakuntzaren ideologia nagusiek ez zuten, ikertzaile eta pentsalari sakonago askoren kasuan ere, oso bestelako emaitzarik eskaintzen: ikus, adibidez, Reclus (1867) eta Vinson (1991).

Deskribapen horretan ez zen, hasiera batean behintzat, bereizbide linguistikorik ageri: hiritar horiek frantsesez mintzo zirenik, eta baserritarrak euskaraz, ez zuen Etxenikek ez esan eta ez iradoki. Biak mintzo ziren euskaraz, 1850-70 epean: baserritarrak erabat edo ia erabat, hiritarrak ere bai ordea, hein batean bederen. Etnokulturaren beste zenbait osagai ere dikotomia horretatik salbu zeuden artean, itxuraz. Posible zen, oraindik, kalean bizi eta euskaraz jardutea. Laster hasiko ziren, ordea, kontu horiek aldatzen: euskaldun jator eta hiritar moderno izatea bateraezin bilakatu ziren hainbatentzat. Bietako bat aukeratu beharko zen handik aurrera.

II.6. Bilakaera soziolinguistikoa

Frantsesaren zabalkunde edo *language spread* (57) garaia izan zen, bate-tik, Zaldubiren bizialdia. Partez kaskoinaren bizkar egin zuen frantsesak zabalkunde-*spread* hori: gutxitan ageri da garaiko testuetan, frantsesaren sarbide horrek luze-zabaleko mintzaldatzea eragin zuenik eta ordura arte euskaraz (euskara hutsean, nagusiki euskaraz) jardundako hitzun-taldeek (erabat edo nagusiki) frantsesera makurtu zutenik beren mintzajarduna. Izan ziren ordea halako kasuak ere, aurrerago aipatuko denez. Nolanahi ere, mintzaldatze hori aski nabarmena gertatu bide zen jardun-esparru jakinetan (eliza-kantiketan, adibidez, Hiriart-Urrutiren hitzetan esanik).

Hainbat aipamen dago han-hemen, Zaldubiren bizialdiko eskualdunen euskarazko konpetentzia linguistikoak, konkretuki mintzagaitasunak, gora ordez behera egin zuela aditzera ematen dutenak. Euskaldun elebakar izandako asko euskal-elebidun bihurtu ziren, eta beste asko erdal-elebidun: errazago moldatzen ziren frantsesez eskuaraz baino. Erdi eta goi-mailako ikasketak egindako, eta gero beren lanbidez (apaiz, mediku, notario, irakasle,..) harreman-sare interlinguistikoen orbitan murgildutako eskualdun askok (Broussain

(57) Terminologia-kontuez (batez ere *language-spread* edo hizkuntza-hedapen horren adieraz) ikus, esate baterako, Robert Cooper 1989.

batek, esate baterako) argi aitortu zuen hori (ikus aurrerago, txostenaren IV. atalean). Eskualdunak asko ziren Zaldubiren heriotza-garaian ere, Ipar Eskual herrian. Eskualdun horien eskualduntasuna ez zen, ordea, laurogei urte lehenagokoaren pareko, trinkotasunez eta bizi-indarrez.

Hiztun horien produkzioan, ahozkoan bereziki, gero eta nabarmenago agertu zen hizkuntza-interferentziaren eragina. Idazle bat baino gehiago dira hori aitortzen dutenak. Hiriart-Urruti dugu, agian, esplizituena eta, diogenaren haritik, fidagarrien dirudiena. Franximantezko eskuara da, bere hitzetan esanik, 1890etik aurrera gero eta nabariago antzematen dena. Hala da eta hiztunak beraiek, hainbat kasutan, ez dira interferentzia horiez jabetzen edo, jabetzen badira ere, Hiriart-Urrutik ez bezala aski naturaltasunez onartzen dituzte. Txostenaren IV. atalean helduko zaio bilakaera soziolinguistikokoaren gaiari, esan bezala, zehatzago eta xeheago.

III. ZALDUBIREN GARAIO EUSKALGINTZA: ZENBAIT EZAUGARRI

Berrikuntza horiek guztiek, jakina, eragin bizia izan zuten garai hartako euskalgintzan. Erdaraz antolaturik zetorren modernizazioari aurre egiteko indar handirik ez zutelarik, jatoriasun etnokulturalaren elaborazio sinbolikoa eta defentsa praktikoa hartu zuten euskaltzaleek helmuga: gurasoen eta arbasoen bizimodua hainbat gauzatan eredugarri hartuz, azken urteetako aldakuntza-giro bortitzari aurre egin eta lehengo gizarte-moldeari bere hartan eusten saiatzea. «Bere hartan» eustea edo, halakorik nekez erdiets zitekeenez bere osoan, «ahal zen guztia ahal zen neurrian» bizirik gordetzea. *Bizirik gordetze* horren elaborazio sinbolikoa eta defentsa praktikoa ahalik eta neurririk zabalenean, garaiko *establishment*-eskema nagusia itzulipurdikatu gabe, antolatu eta aktibatu nahi izan zuten Zaldubiren garaiko euskaltzaleek (58). Apaiz-jendeak, Ademak eta beste hainbatek, leku seinalea izan zuen ohiko euskal etnokultura bizirik gordetzeko saiakera horretan.

Askotan leporatu zaie euskaltzale haiei, «Antzinako gizarte» idealizatuaz liluraturik (liluratuegi, nolnahi ere) bizi izan zirela (59): lehengo egoera «on» hari bere hartan eustea (edota, are, beren gizaldiko gizarte-ur arreak iturri garbietara itzultzea) jartzen zutela helburu. Nostalgiaeren paradigmantik asko

(58) Ez da egia, iparraldeko euskaltzaleek beti eta nonahi horrela jokatu zutenik: Diharas-
arri baten kasua konfliktuaren paradigmaman sartzen da bete-betean, ez sistema barruko aginte-es-
kemen onarpen otxanean. Joera nagusia ez zen, ordea, konfliktu bidezko hori izan. Errepublikak-
rekiko etsaigoa ez zen, oraingoz dakigun neurrian, errient publikoek goi-agintarien babespean (eta,
jakina, kontrako norabidean) praktikatzan zutena baino gordinagoa. Erljio kontuan ere, kasuan
kasuko aginte-hierarkiaren ildora bildu ziren neurrian, apez euskaltzaleen postura-hartzea sistema-
arauen barnekoa izan zen nagusiki.

(59) Ikus, besteak beste, Goyhenetche 1993.

kostatu zitzaizela aldentzea (60), bai xede-asmoen formulazio orokorretan eta bai, dakigun neurri mugatuan, eguneroko praktikan. Egia da hori, neurri ohargarrian. Gizarte berriaren erabateko gaitzespen mingotsa ageri zen, askotan, euskaltzale haien artean gidari: ikus Frère Innocentius/Elizanburu eta, bereziki, bere ikasle izandako Hiriart-Urruti. Gizarte berriarekin bateragarri gerta zitekeen formulazio soziokultural handirik ez zuten, dakigularik, ondu. Arrazoiz esan liteke, alde horretatik, atzerakoi-kontserbadore-«zarrontzale» zirela (61).

Beldur naiz, ordea, epai horrek ez duela egia osoa bere aldeko. Orduko jarduna ez zen nostalgia-lanketa huts. Euskalgintza garatzeko hainbat elementu praktiko sortu zuten euskaltzale haiek. Gizarte berriaren teknikez (kazetaritzaz, eskolaz, euskaldungoaren mobilizazioaz) baliatzen saiatu ziren horretarako; lortu ere bai, hein batean. Nostalgia ez erortzeko, geroak argi azaldu duenez. Ehun urtetik gora iraun duten formulak, belaunaldi gazteak behin eta berriro erakarri dituztenak, nostalgia hutsaz haraindiko zerbaiten adierazgarri dira. Egungo egunean ere, gizartea hain errotik aldatu delarik nonahi, indarrean dago orduko euskalgintzaren zenbait kontzeptu eta jarraibide. Balioegiak dira beren ekarpenak, horrexegatik, nostalgia-kutsuaren eta atzerakoitasun itsuaren izenean besterik gabe gutxiesteko. Euskaltzaleon, eta oro har euskal kontuak tentuz landu nahi izaten ditugunon begirunea eta azterketa pausatua behintzat merezi dute. Merezki du, horregatik, Adema-Zaldu-biren bizialdiko (batez ere XIX. mendearen bigarren erdiko) euskalgintzaren ezaugarriak hurbilxeagotik aztertzea.

Goiko atalean azaldutako transformazioak hainbaten gogoko ziren: gizarte berria zekarten berekin, eta berritasun hori termino positiboetan bizi eta sentitzen zuten hainbat hiritarrek. Gizarte irekiagoa, lehenaren kate-mugetatik libragoia, instruituagoa, igualitarioagoa, demokratikoagoa, progresuaren ondazunez hornituagoa, atzematen zuten, eta horren aldeko ziren hirietako eta are kanpañako eskualdun asko. Guztiak ez ziren, ordea, progresu molde konkretu horren aldeko: irabazien ondoan galera ere atzematen zuten, eta galera hori progresua bera baino pisuagoa zela uste zuten hainbatek. Hots, beren gizarte molde ereduak gogoan hartuz aurrera ordez atzera ari zirela, oro har. Baziren, horien artean, progresuaren aurka zeudenak erabat: kalte handiak ikusten zizkioten aurrerapenari, eta mesede gutxi edo batere ez. Guztiak ez ziren, ordea, horrelakoak: horietariko asko ez zeuden berez progresuaren aurka. Bai, ordea, progresu molde horren aurka. Euskal gizartearen nortasun-osagarri soziokulturalak (euskal kultura eta, ororen buru, eskuara bera) era autorregulatuan bizirik mantentzeko eta belaunetara belaunetara transmititzeko aukerak murriz-

(60) Egiako eskualdunaren paradigma indartzen den garaia dugu XIX. mendearen bigarren erdi hau.

(61) «Zarrontzale» diodanean garaiko (baina Bizkaiko, ez nonahiko) terminoak ari naiz noski baliatzen. Ikus Pablo Zamarripa abadearen jatorrizko formulazioa, *zaha+on+zale* segidatik eratorria.

tuz zihozazen progresu molde *horrekin*, eta *beste* aurrerabide bat nahiago zuketzen beraiek: progresua eta euskal jatortasun etnokulturala bateragarri, ez bateraezin, zituzkeen aurrerabidea. Urrunago zihonan, halere, beraien arteko zenbait: progresua bera, den modukoa dela, kaltegarri iruditzen zitzaion halakori: hobereana, bere ustean, oso-osoa lehenari eustea, ezer ukitu gabe. Besterik badirudi ere gutxienak ziren, ordea, halakoak: feminismoaren defentsa eta ekologiaren aldeko jarduera proaktiboa, baita langileentzako gizarte-segurantzaz edota erretreta-bideen eztabaida, bizi-bizirik zeuden eskualtzale-giro horretan. Lehenari bere huts-hutsean eustea ez baina jatortasun etnokulturala berritasun ekonoteknikoarekin beste era batean berrantolatzea zekarren, funtsean, ikuspegi horrek. Hori ezin da kontserbazio-formula hutsera mugatuz ongi tipifikatu.

Bazuten eskualtasunaren aldeko horiek guztiak, batzuek eta besteek, gauza bat amankomunean: *zerbait* egin beharra zegoen beren ustez, gizarte-urak gero eta okerragoko bidean joango ez baziren. Gizarte-atal mobilizatuak ziren gizatalde horiek guztiak, beste hitzetan esanik: *beste* bide baten alde *zerbait* egin beharra zegoela uste zuten eta hartan saiatzeko prest zeuden eliteak edo, sarriago, protoeliteak (elite-nahiak, kontraeliteak) genituen horiek.

Zer egin, ordea? Nork egin eta nola egin? Zertaz baliatu, egin nahi den hori egiteko? Galdera multzo horri erantzuten diote XIX. mendearen bigarren erdialdeko eskualzaleek Ipar Euskal herrian. Sortzen duten uste-jarduera-antolamendu-ekarpen multzoak gerora jaso du izena: euskalgintza. Zaldubiren garaiko euskalgintza.

Zer formulazioz balia gaitezke, Zaldubiren garaiko euskalgintza modu integratu samarez aztertzeko? Galdera horrek ez du, bistan da, erantzun objektibo bateraturik: era askotara analiza litezke fenomeno, prozesu edo gertakari sozialak, eta azterbide guztiak dira berez aizu. Ba al dago, halere, kanpoko saioetan dagoeneko probaturik den eta itxura bateko emaitzarik eskainirik duen azterbiderik? Hala balitz, ez ote luke merezi azterbide horretaz baliatu eta Zaldubiren garaiko euskalgintza ildo horretatik analizatzea? Baiezkoan nago ni, eta horren aldeko saioetxoak izan nahi luke gaurkoak.

Gure artean aipamen handirik jaso ez badu ere (62), garrantziko liburua paratu zuten Christina Bratt Paulston-ek eta G. Richard Tucker-ek 1997an: *The early days of sociolinguistics* (63). Bidegileei egindako elkarrizketen bidez argi azaltzen da bertan soziolinguistika-jakintza noiz-nola eratu zen formalki, 1964 inguruan (konbentzionalki, Indianako Bloomington-en). Jakintza-esparru

(62) Ez da hori, zoritxarrez, salbuespen larria: hizkuntza-soziologiaren alorrari dagokionez, atzerriko ekarpen gehienek aipamen gutxi, oro har apalak eta normalean berantiarak jaso ohi dituzte gure artean. Askoren ustean «rollo teorikoak» dira ekarpen horiek, «gure benetako problemak» konpontzeko balio handirik (edo inolako baliorik) gabeak. Alferrik izango da, honez gero, ikuspegi horren funtsezko okerraz eta bere ondorio kaltegarriez jardutea.

(63) Funtsezkoa da iturri hori, Soziolinguistikaren sorburuak ulertzeko.

hori handiki-soineko akademikoz nola jantzi zen eta ordutik hona, batez ere lehen hamarkadetan, zer garapen teoriko-enpiriko izan duen ere ganoraz aztertzen du liburu horrek: gaur egun oinarri-oinarrizkoak ditugun kontzeptu zenbait noiz-nola, eta noren eskutik, plazaratuak ditugun azaltzen du besteak beste, aski era atsegin eta konkretuan. Itxuraz elkarrizketa hutsak baditu ere liburuak lehengai, kontzeptu-sare argia dago elkarrizketa horien oinarrian. Sare horrek ematen dio lanari, punta-puntako elkarrizketatuen erantzun biziez gainera, aparteko argitasuna eta beharrezko sakonera. Zortzi puntuotan bildurik dago, labur esanik, Christina Bratt Paulston-en eta G. Richard Tucker-en kontzeptu-sarea: 1.-*Major initial schools of thought*, 2.- *Major players, pioneers*, 3.-*Major organizations*, 4.-*Influential meetings, seminars, colloquia*, 5.-*Influential courses*, 6.- *Most important publications*, 7.- *Most important concepts*, eta 8.- *Most important terminology*.

Antzeko kontzeptu-sareaz balia gaitzeko gu ere, hoberik ezean, Zaldubiaren garaiko euskalgintzaz jabetzeko. Puntu horien (guztien edo gehienen) argitan azter dezakezu garai hartako euskalgintza. Gogoan izan bedi, berriro esanik, euskalgintzaz jarduterakoan batez ere 1850etik 1900era arteko ipar Euskal herria izango dela saiotoxo honetan aztergai (64). Orduko *Eskual herria*, eta hango *eskualduntasuna* zein *eskuara* bera.

III.1. Asmo nagusiak

Euskalgintzaren berariazko xedea ahuldutako etnokultura indartu eta bere autorregulazio soziokulturalerako oinarriak sendotzea baldin bada, berehala mahaigaineratzen da galdera nagusia: zer egin behar da, euskara eta euskal kultura indarberritzeko? Galdera nagusi hori bakarria izanik ere, erantzuna ez zen orduan (eta ez da gaur) beti bat izan: alde handia zegoen batzuen eta besteen erantzunetan. Aurrerago zehaztuko diren zertzeladen kaltetan gabe, eta

(64) Praktikan ez dago, garai hartako euskalgintzari dagokionez, ipar eta hego Euskal herrien artean erabateko etenik egiterik. Erraz emenda litezkeen adibide xume bi baizik ez aipatzeren, hegoaldeko Pello Errota izan zen Donibane Lohizuneko 1881eko Euskal Festetan bertsolari-lehiaketaren irabazle (Guilbeau alkate-medikuaz eta Elizanburu poetaz gainera, Jose Manterola donostiarra zen epai-mahaiko; ikus guztia in EGIPV, Literatura 1: 489); era berean, Victoriano Iraola izan zen 1894ko literatura-lehiaketaren irabazle, euskaltzale errepublikarren Hazparneko Euskal Festetan; Donostiako *Euskal-Erria* aldizkariak argitaratu zituen, gainera, lehiaketa hartan saria jasotako idazle guztien lanak. Ez zen salbuespena, inondik ere, Pello Errotak bertsogintzan eta Victoriano Iraolak literatura idatzian iparraldeko sari-lehiaketa parte hartu izana: bertsolari eta euskal idazle gehiago izan ziren, garai hartan, batera zein bestera mugaz gaindi jardundakoak. Mugaz gaidiko lotura horiek ez ziren, gainera, bertsolarien eta euskal idazleen artekoak bakarrik. Bidasoaz alde bietako gazte-jendearen aisialdiko harreman-bideez, kantu-dantzak eta pilota-jokoak barne, ikus adibidez Pierre Loti (2000). Pilota-partidek berariazko tradizioa zuten horretan. Oso zaila genuke, hor, ipar eta hego zorrotz bereiztea: tradizio luzea du alde bietako pilotarien norgehiagokak. *Agur jaunak* kantua dugu, besteak beste, tradizio zabal horren oihartzun eta emari (ikus Mujikaren Oñatiko Kongresuaren akta-idazkien sarrera).

labur zurrean gabiltzanez, honako bost atalotan bilduko nituzke orduko euskalgintzaren asmo-atal nagusiak: euskaldun-jendea iratzartzea, euskararen corpus-plangintza, hizkuntzen status-plangintza, eskola bidez frantsesa irakasteaz bat euskaraz alfabetatzea eta, azkenik, Euskal herriaren nortasun-lanketa. Ikus ditzagun bostak, urratsez urrats.

III.1.1. Mobilizazio-lana: euskaldun-jendea iratzartzea

Beste era batera esanik, aktibazio eta mobilizazio etnokultural eta politiko-operatiboa. Erlijioa, frantses-hiritartasuna eta «herri xehe» izatearen sentiera *eskualdun* askoren ikur-lokarri bihurturik zeuden (edo bihurtzen hasi berri ziren) unean, «laugarren bidea» aldarrikatu zuen zenbait euskaltzalek: euskaltasun-sentiera arrunta sozialki aktibatzea. Aktibazio horrek osagai historiko (historizista) nabarmena zuen berekin, alde batetik. Euskal herriak bazuen (zazpi eskual herriek bazuten) «great past» ukazina: bagenuen, izan, guztiok elkartzan gintuen «broader unity» preziatua. Jakitera eman behar zen altxor hori, lehenik eta behin. Martin Hiribarrenen xedea, 1853an *Eskaldunak* liburua argitaratzean, garbi dago zein zen: irakurtzen zekiten euskaldunak (65) (eta, haien bidez, gainerakoak) geure iragan «handi-eder-zabal» horrezaz jabearaztea. Euskaldunak beren herri-nortasunaz harro sentiaraztea. Ikus, adibidez, liburuaren sarrerako bertsook:

Populu guzietan lurreko lehena / ezin jasan diteke gutien jakina:
Iharrus, eskaldunak, zuen ilhunbeak, / abia ordu luke argien mendeak.

Bagenuen «great past», bagenuen «broader unity» (Fishman, 1973). Gauza bakarra falta zen: mendeetako utzikeriak hautsez estalirik zeukan altxorra garbitu, edertu eta jendartean agertzea. Eskualdunon hizkuntza eta etnizitatea (janzkerak, joko-jolasak, kantuak eta bertsoak, atsotitzak eta herritar xumeen eguneroko bizimoduaren beste hainbat arrasto) ez ziren hutsaren hurrengo: altxor handia ziren horiek, beste herritarrengandik argi bereizten gintuztenak eta eskualdun egiten. Galtzen utzi ordez ongi bildu, zaindu, garbitu, eguneratu eta aktibatu beharreko altxorra osatzen zuten euskarak eta euskal kulturak.

Bertako hizkuntzaren eta kulturaren edertasun gorde horiek bilatzen eta azaltzen zailak baldin baziren honetan edo hartan, asmazio-bidea bera ez zirudien halakoetan hain bekatu larri. Ez zirudien hain larri eta batek baino gehiagok, oparo aski, asmazio-bide horri ekin zion (Juaristi, 1987). Ez al zuten beste herriek ere, akaso, hori eta gehiago egiten nork bere

(65) Larramendiren, Astarloaren eta beste hainbaten kasuan ez bezala, bere liburu hori ez zegoen erdaldunei (bertako zein kanpoko erdaldunei) zuzendua. Alde handia dago horretan, oro har, hegoaldeko euskaltzale askoren joera nagusiarekin. Ez erabatekoa, halere: Iztueta baten euskal dantzak eta, bereziki, bere kondaira-liburua euskarazko etnokulturaren beraren barne-kontsumorako prestatuak zeuden.

etxean? (66) Altxor-bilaketa horretan aparteko lekua eskaini zitzaion, espero izatekoa zenez, hizkuntzari berari. Xaho baten hainbat saio bide horretan barrena joan ziren. Ez nolana, halere, ebidentzia argia eta asmazio neurrigabea zaku berean sartuz baizik, behin baino gehiagotan.

Euskalgintza osoa ez zen, halere, asmazioaren morroi. Hizkuntzaren barne-egitura lantzeari dagokionean, adibidez, dokumentu-oinarri sendoan zentratutako altxor-bilaketa indartu eta nagusitu zen pausoz pauso. Halako bilatzailea genuen, esate baterako, Emmanuel Intxauspe euskal aditzaari zegokionez. Euskararen altxor-izaera azaltzeko orduan aparteko eragina izan zuen 1858ko bere ikerlanak (67). Hizkuntzaren ahalmen betea iradokitzen zuen bere azterketak: euskal aditza, eta horrenbestez aditz horretaz baliatzen zen hiztun-elkartea, ez ziren elementu xaharkitu-traskilak, abstrakzio-maila handiko, barne-logika oparoko eta garapen-aukera zabaleko konstelazioak baizik. Mobilizazio soziokulturalaren lagungarri gertatu zen aditz-morfologia harrigarri hura han-hemengo jakitunen forora agertzeak: baginen nor, eta bidezkoa zen geure ondare horretaz harro izatea eta harrotasun horren ildotik geure gauzak babesten eta onbideratzen saiatzea. Diskurtso-lanketa horretan gogotik saiatu zen Intxauspe, oso bere modura izanik ere, Iparraldeko beste hainbat euskaltzalerekin batera. Iritzi-lanketa hori ez zen euskalarien jakituriazko auzi-kontu huts. Bazuen horrek aski ondorio praktikorik gizarte-bizitza zabalean ere.

Zenbaitentzat hizkuntza elbarria zen euskara. Elbarritasun-ikuspegiari oinarritzen zirenen esanean, *bere baitako motiboek hartaraturik* zetorren eskuara gainbehera. Gizarte berriaren eskakizunetarako berez balio ezin zuelako ari zen hiztunen ezpainetatik galtzen. Horrelako ikuspegiak azaltzen hasia zen zenbait pentsalari edo aditu. Ahuldu ordez indartzen ari zen gainera irizpide hori (68), Euskal herrian ere. Ikuspegi horren aurrez aurre, euskararen bere baitako ahalmen eta perfekzio nabarmenen diskurtsoa eraiki zuen Intxauspe (69). Euskararen dignifikazio (zenbait aldiz magnifikazio) intralinguistikoa

(66) Galdera honen erantzuna badakigu, jakin, baiezkoa dela. Baiezko biribila, ez nolabait: guk baino dokumentu-oinarri aberatsagoa eta buru-langile akademiko ongi hornituriko *Establishment* zabala zuten hiztun-herri indartsuen kasuan ere bere lekua zuen asmazioak. Alde horretatik ez zitzaion arrazoirik falta, asmaziozko *lehenaldi ederraren* sortzailei. Oker zebiltzan, halere, funtsezko puntuan: besteen makurrak ezin du, izan ere, gure okerra zuzendu. Gertaera biak (asmazioaren izaera orotarikoa eta oinarri objektiborik eza) izan behar dira kontuan, itxurazko eparirik eman nahi bazaio tradizio-asmakuntzaren kontuari. Iparraldeko euskalgintzak, dena den, hegoaldekoak baino leku murriztagoa eskaini zion asmatze-lan horri: joera nagusiaren salbuespenetik hurbilago dabil Xaho, iparraldeko asmatzaile gorena, arau nagusitik baino. Altabizkarko kantuaren kasuan bezala sasi-aurkikuntzarik egin zenean, gainera, bertako euskaltzaleen baitarik bertatik irten zen, berehala, gezurraren salatari irmoa: Abbadiak berak, ingelesez egindako oharrean, eman zuen berehala faltsifikazioaren berri (ikus Urkizu, 1997b: 436).

(67) Emmanuel Inchauspé, 1858.

(68) Kontuok perspektiba zabalagoan txertatzeko funtsezkoak dira, gure arteko lanei dagokienez, Beñat Oihartzabalen azken aldikook: Oyharçabal 2006a eta 2006b.

(69) Horretan ezin liteke, jakina, erabateko berritasunez hitz egin. Hegoaldean bederen bagenuen, Larramendiz geroz, euskararen bere baitako ondasun-edertasunen argudio-oinarri eta

eragin zuen horrela. Eskuara galduz baldin bazihoan ezin esan zitekeen, horra bere argudio-lerro nagusia, hizkuntzaren barne-eskasiagatik galtzen ari zenik; beste motibo batzuegatik ariko zen galtzen, ez elbarritasun horregatik. Barneezintasunaren antitetikoa genuen, funtsean, bere duintasun-bilaketa hura (70). Honako hauek irakur litezke, horrela, Emmanuel Intxauseren *Le Verbe Basque*-ren hitzaurrean: «La langue des Basques, cette langue si étrange, si originale, si harmonieuse et si merveilleusement conservée (...): semblable à ces gigantesques Pyramides de l'Orient, témoins de la puissance passée d'un grand peuple» (cf. aurrerago *glorious past*). Mais ce n'est pas seulement son antiquité et la merveille de sa conservation; ce n'est pas seulement son originalité et l'harmonie de ses termes qui doivent recommander la langue basque à l'attention des savants. Sa beauté intrinsèque, la perfection de son organisme, l'unité et la simplicité qui ont présidé à sa construction; et en même temps les grandes et majestueuses proportions de son architecture, la richesse de ses formes et sa merveilleuse flexibilité, voilà les caractères dont elle s'enorgueillit, voilà les titres qu'elle présente au jugement du linguiste et du philosophe, pour réclamer son rang parmi les premières langues du monde». Bereak ditugu, aurreko argudio horiek aski ez bailiran, etnozentrismo zorrotzeko beste azalpenok ere: «Si on doit juger de la perfection d'une langue par la simplicité de son mécanisme et par les ressources qu'elle possède pour rendre avec clarté, avec justesse et avec facilité toutes les nuances de la pensée humaine, nous osons douter qu'aucune langue puisse entrer en comparaison avec la langue basque» (71).

Euskalarien eta euskaltzaleen iratzartze-asmo hori ez zen mugatzen, bestalde, euskaldunak beren izate bereziaz jakitun bihurtzera eta harro sentiaraztera. Iratzartze-lanean ari zen hainbatek bazuen, horrezaz gainera, aplikazio-asmo hurbilagorik: hauteskunde bidezko parte-hartzea zabaltzen ari zenez Frantzia osoan, herritarren parte-hartze hori norabide jakinera makurtu nahi zuen zenbaitek. Beltzuntzeko kondea eta Hiribarren apheza ez dira iratzartze-lan horren lehen orduko adibide okerrenak. Lehenengoaren 1852ko *Notice en*

tradizio zabal jakina. Tradizio horri egunean eguneko zurkaitz-elementuak erantsi zitzaizkion ordea, 1850etik aurrera, Iparraldean: bai atzerriko euskalarien eskutik eta bai, bereziki, Intxauseren 1858ko *Le verbe basque* delakoaz.

(70) Funtsezkoa zen hori, corpus-plangintzak eta, azken batean, euskalgintza osoak zentzurik izango bazuen: ezertarako balio ez duen tresna konpontzen eta zorrotzen jarduteak ez du ez buru eta ez hanka.

(71) Ulertzen (hots, bere asmo-unibertsoan kokatzen) hain errazak ez diren baina atentzio berezia zor zaien esaldiok ere bertakoak dira. Aditz-jainkoarekin hizketan ari delarik honela dio Intxauspek: «ô Verbe Eternel, (...) je vous adore. Est-ce à sa fidélité au culte du vrai Dieu que le peuple Basque doit de les avoir mieux conservés que tous les autres peuples du monde? Nous aimons à le croire. Verbe incarné, Lumière du monde, faites (...) que le peuple Basque, qui semble avoir conservé avec vous des liens plus étroits, soit constant à marcher à la lumière de votre parole; que toujours il garde sa foi et sa langue». *Euskaldun-fededun* paradigmaman txertatzeokak direnik ez dago duda handirik. Hori baino urrunagoko planteamendu baten aztarnak antzeaman litezkeela bertan esango nuke, halere.

faveur de la langue basque eta bigarrenaren Euskal Festetako zenbait bertso (72), partez bederen, mobilizazio instituzionalaren orbitan koka litezke: euskarari eta euskal kulturari buruzko jakintza-sailean ez baina euskaldun-jendearen gizarte-bizitza arruntean eragitea zuten saio horiek helburu. Bazuten noski, bai Beltzuntzek eta bai Hiribarrenek, esparru horretan bide-erakusle argirik: Agosti Xaho. Zuberotarra dugu, erabilitako dokumentazioaren argitan, aktibazio-lan etnokulturala politikagintza jakinarekin (73) ezkontzen eta bateratzen berariaz saiaturako lehena. Lehena eta, oro har, 1870 ingurura arte nabarmenena (74).

Euskaltasuna gero eta maizago instrumentatu zen ipar Euskal herrian, hauteskunde-alorrean. Ez elementu nagusi gisa gehienetan, are gutxiago elementu bakar bihurturik. Bai, ordea, funtsezko osagai moduan. Euskara eta kristautasuna euskal etnokulturaren oinarri proklamatu ziren sarri, eta euskalgintzaren adar bat (gehienetan, baina ez beti, eskuinaldeko politika) bertako euskaltzale-jendearekin hertsiki loturik agertuz joan zen. Euskaldun-jendea gizarte-molde «jakin» baten alde iratzartzeko ekimen antolatua bihurtu zen horrela, gero eta nabarmenago, XIX. mendearen bigarren erdialdeko saioa. «Egiazko eskualdunok» geure, ez besteren, on beharrez elkar hartuz «zerbait» egin beharra (75) argudiatu zen jendaurrean, eta argudio horren ondorio jakinak luze-zabal aplikatzen hasi. «Geure» on beharrez eta elkar hartuz «zerbait» egin behar hori ekintza-plan zabalagoan txertatu nahi izan zen. Planteamendu berria zen hori, berez: idazle bakan batzuen jardunetik jendartera hedatzen hasitako planteamendua (76).

Bete-betean sartu zen gure Adema-Zaldubi iratzartze-lan politiko-operatibo horretan. Leku zentrala izan zuen horretan Ademak, bai 1870 hamarkadan

(72) Ikus, esate baterako, 1862an Urruñako Euskal Festetan aipamena jasotako «Herriko Biltzarraren gainean» bertso-sail luzea (Urkizu, 1997c: 192-4). Zail gertatzen da orain, aparteko jakin-iturririk gabe, *Eskaldunak* liburuko iratzartze-asmu globala salaketa-bertso konkretu horiekin lotzea. Bistan da oraingoan ez dela «garai bateko kontu xahar maitagarri»ez ari, oso gertaera konkretuez baizik. Zailtasuna gurea da ordea, ez berea: hori onartzetik abiatu beharko genuke, gauzak bihar-etzi hobeto ententitu ahal izateko.

(73) Zail da Agosti Xahok aktibazio-lan etnokulturala politikagintza jakinarekin nola ezkondu nahi izan zuen hitz bitan esatea. Bistan da errepublika bidezko gizarte-berrikuntza zuela jomuga iparralderako, franko-konformismo aitortuaren orbitan; burujabetasun-asmoeekin errazago ezkontzen ziren, aitzitik, hegoaldeari buruz ageri zituen iritzi-jarrerak.

(74) 1848tik 1852ra arteko bere jarduna nekez esplikatu liteke atalbiko ikusmolde hori gabe. Lehendik ere euskal izatearen zentraltasuna aldarrikatzen jarduna zen Xaho, bere kazetari-lanaz batez ere, hainbat urtez. Hain orientazio operatibo hurbilik ez izan arren zentraltasun hori azpimarratzen zuten orobat Beltzuntzek, Hiribarrenek eta beste zenbaitek beren idazkietan.

(75) Zerbait egin beharra eta ustez oker dabilen kargudunari jendaurrean kontuak eskatzea. Gauza berria da hori: handik aurrera zabalduz joango den berritasuna. «Ancien Régime» delakoa etnokulturalki bizien diruditen herri-herrixketan bertan gainbehera datorren seinale.

(76) Hegoaldean iritsi zuen agian, 50eko hamarkada hartan, euskal izatearen kontzientzia jendartera hedatzeko joera horrek bere gailurra. Iparragirrerren *Gernikako Arbola* mobilizazio-tresna bildurgarria zen, orain harrigarri samarra iruditzen bazaigu ere. Iparraldean bertan bere oihartzuna izana du Iparragirrek: Larresoron, besteak beste.

eta bai 1891-93 tartean. Konbentzitua zegoen bertako hizkuntza eta etnizitatea altxor preziatua zirela, altxor hori galtzeko arriskuan zegoela eta bizirik atxikitzeko saioak on zirela eta zilegi. Arriskuaren izaeran zegoen, bere (eta, bere ondoan, beste askoren) ustez, benetako gakoa: 1871tik aurrera eratu zen gobernamendu-moldea, Errepublikak, hori zen eskualduntasunaren benetako etsai. Eskualdun-jendeak, bertako hizkuntza eta etnizitatea ongien eta bizien atxikitzen zuenak, galera baizik ez zuen. Kaltegarria zen aginte molde hori Eskual herri(eta)rako, eta aurre egin behar zitzaion. Eskualdun-jendea iratzarri egin behar zen politikoki, kaltearen izaera eta izaria esplikatuz egin behar zitzaion. Berak ongien zekien bidea aukeratu zuen horretarako: irri-bertsuak egin zituen Errepublikaren eta, oro har, gobernamendu-sistema berriak berekin zekartzan aldaketa jakinen kontra. Sarkasmo handiz, halakoetan ohi den proportzio-falta nabarmenez, jokatu zuen behin baino gehiagotan. Horrek egin zuen Zaldubi, lehenaz gain, ezagun eta famatu: goraipamen biziak jaso zituen alde batetik, eta gaitzespen mingotsak bestetik.

Abbadiaren bertsu-guduak eta, oro har, Zubernoako jaunaren lore Jokoa edo Euskal Festak izan ziren bere ziri-bertso gehienek agerleku (77). Horrelakoak dira, esate baterako, *Betirisants* izeneko kantu poemikoak: miseriaren alegoria gisa erabilia zuen gaztaroan (1846an) *Betirisants* terminoa. Hitz hori berpiztuz, erabat adiera eta xede berria eman zion bertso hauetan: miseria gorriarekin identifikatu zuen III. Errepublika sorberria. Hona 1871ko *Betirisants*-en bostgarren, seigarren eta zazpigarren bertsoak (guztira hamar):

Betirisantsen politika./Bera laxo, bertzeak tinka;

Gero «Bibe la liberté» errepika./ Jendea dabilka

Tiraka, purtzika./ Legar eta lege berri ukhaldika.

Nagusi nahiz, oro gaindizka, / Bainan oro ezin aldzika.

Diote hori dela Errepublika. / Diote hori dela Errepublika.

Betirisantsen Jainkoa / Da mundu huntako gozoa,

Erlisione libro eta lazoa, / Aphez gabekoa,

Erran gabe doa, / Gure xakurrarena bezalakoa,

Gerokotzat bego geroa:/ bainan damurik herioa

hoieri ere zaiote jin gogoa / hoieri ere zaiote jin gogoa.

Betirisantsen soldaduak, / Framazon beltzak deituak,

Non-nahi zaizkigu nagusi pharatuak./ Zer nahasmenduak,

Kalteak, gastuak, / Derakhartzken hoiern gobernamenduak!

Jainkorik ez nahiz munduak/ Jabe hoiek ditik hartuak.

Ez dik gaizki irri egiten debruak./ Ez dik gaizki irri egiten debruak.

Bazuen Zaldubik hori baino gogorragorik ere esanik, Errepublikaren hasarri ideologikoen kontra. Honako hau, esate baterako:

Liberté, Egalité eta Fraternité

Ah! Hiru gezur hoiek egiak balite!

Ai, ai, ai mutilla, egiak balite!

Bere deliberamenduz, edo norbaitek espreski agindurik, alde batera utzi zituen irri-bertso kontuak une batetik aurrera. Uste izatekoa da, bazterretan

(77) Lore Jokoetara izengoitiz agertzen zen. Hona zenbait: *Hergaraya*, *Senperetarra*, *Uxaleguy*, *Zalduby Artzain Beltcha* (KN, 7).

harrotutako hautsak zirela medio emango zuela pauso hori. Produkzio idatzitari dagokionez Ademaren faserik klerikalistena zabaldu zen orduan, hegoaldeko (geroxeagoko) «Kristo gure errege»ren orbitara hegaldatuz nabarmen. Honela zioen 1877n: «Arren cer gozo secular ecin ahantcia, gur Aita Saindu miragarriaren icustea! (...) Non da erregeric bere manupecoez hala maitaturic?» «Cer canore luke, Aita Saindua balitz bertce munduco errege baten azpico?...Cer irriac ez lituzke merechi holaco majestate bat baino gorago jar uste lukeen printceac?» «Horra certaco aita Saindua ez diteken izan bere munduco bereco erregetasun bat gabe». (Adema 1877, 48-9)

Ez zegoen hitz lauuko horretan, ez eta prosaz zein bertsoz garai hartan kaleratu zituen horren antzekoetan, euskalgintzarekin lotuko zuen formulazio handirik. Jakin ere badakigu gainera, orduko bere gidaliburua irakurrita, Elizaren (batez ere Aita Santuaren) ongia eta lehentasuna zituela une horretan kantagai nagusi. Jakin ere badakigu, bestalde, Elizaren goi-agintean antolatutako peleginaia haietarako sortu zuela liburua, eta hartarako (enkarguz?) paratuak zituela antza, Zaldubik, hitz lau eta kantika haiek. Labor bilduz: elizgizon izanik, eta bertso-paratzaile iaio, Erromako elizak eta Estatu frantsesak une hartan eskuartean zuten eztabaida gordinean Erromaren argudio-bideen eskumutil fermu agertu zen Zaldubi. Zer-esan txikia zuen une hartan, agiriaren bederen, eskualtzaletasunak.

Bazuen ordea izan, orduan ere, zerikusirik: *euskaldun-fededun* binomio ezin-hautsizkoaren defendatzaile sutsu zen Zaldubi, eta fedea defenditzen zuenean euskaltzaletasuna ere defenditu nahian ari zen. Ez nolanhiko euskaltasuna, jakina, oso molde jakinekoa baizik: Frantziako postulatu erregetiar-eliztiar-«zarrantzale»-xurien markoarekin bateragarri, eta haren laguntzaile, izan zitekeen euskaltasuna. Eliza zen une horretan Zaldubiren bertso-idearioan nagusi. Eliza eta Frantzia katoliko ongilea.

1891-93 tartean hasi zen Adema, berriro, plazagizon polemiko gisa jendaurrera agertzen (78). 1892tik aurrera zabaldu zen halere bere fama, mugaz alde bietako euskaltzaleen artean, *Gauden gu eskualdun* bertso-kantuaz. Euskaltzaleen himnoa bilakatu zen berehala (79). Hori izan zen, dudarik gabe, euskaldun-jendea euskalgintzara iratzartzeko Zaldubik inoiz paratu izan zuen tresnarik bizkorrena. Ez, ordea, bakarra. Lehendik ere bazituen senperrak, ohiko bere modu grafikoan, euskaltasunaren bere ustezko kalte-iturri nagusiak seinatuak. Ondoko hauek, bereziki:

(78) *La Semaine de Bayonne* astekari eskuindarrean (Zaldubik?) plazaratu artikulu batek Atharratzeko hautetsia sutan eman zuen eta 1891ko-VII-17ko Eskualduneari ihardoki zion, pertsonalki laidoztatuz. Zahartzearekin, jitezko malgutasuna higatu ote zitzaion? Ala kanbiamenduen errotaren indarrari kontra egiteko asmoz, erradikalago bihurtu zen?

(79) Ademaren kantu ezagun horretan ere ukazina da *Gernikako arbolaren* eragina: «Haritz eder bat bada gure mendietan / Zazpi adarrez dena zabaltzen airetan / Frantzian, Espainian, bi alderdietan / Hemen hiru ta han lau, bat da zazpitan».

- a) *Hizkuntza-ukipenaren ondorioz mintzaldatzea*: eskualdunek beren odolari uko egitea zen hori (AB, 108):

eskualdunek arrotzekin / ahanztea eskuara,
 odolari hori berdin / ukho egitea da.
 Gauden erne sar ez dadin / ahalke hori gutara.
 Ez bahu traba arrotzik / zer egin hiro? Errak (AB, 108).

- b) *Modernizazio soziokultural eta ekonoteknikoa*:

Lehengo denboretan ez zela deus onik, / maiz aditzen dena da gazte hoiengatik.
 Xaharra naizelakotz erran gogo dut nik, / oraikoez badenez errenkuradunik.
 Diote berthutea, fedea, odola, / oraiko jendeari guttito zaizkola.
 Hobe omen da orai xikana, eskola, / bakhotxa bere eta bertzez ez axola.
 Leheneko mendetan hau zen, hau, zuzena:/ denek ohoratzea berthute zuena.
 Orai zer-nahi bidez gora heltzen dena,/ hainitzen agurretan omen da lehena

Mende jende mendre (1882)

- c) *Lanbide-egitura berria*:

Beren herritik asko doazi hor hara,
 hiri 'ta gobernuko enplegu hoitara,
 Hetan sartuz geroztik, zer beldur ikhara!..
 Behar ordutan ere maiz ezin aldera.

KN: 130

- d) *Nolanahiko diru-gosea*:

Aspaldiko leloa zuen hau Zaldubik. Ikus, esate baterako, 1854ko *Ameriketarako bidean*:

Aberastu nahi naiz, bainan
 zuzenez eta ohorezki:
 Herrirat heltzen naizenean,
 dirudun fama ez zait aski.

Bide beretik segitu zuen gero ere. Ikus 1880ko *Pattin dirudun ez fededun* (KN: 156):

Pattin aberasteak hola badu jaundu, Nola gerthatzen zaio ez baita gizondu? Gristino legea utzirik omen du;... Bihotza nekhez dio diru hutsak ondu. Pattiren balentria, herrirat jin eta, Gur'erlisioneaz maiz trufatzen baita. «jainko legea, Pattin, ez dirozu maita; Huni ihes baitzare ibili sosketa»	Eskola guttirekin joan bezala jinik, Bera beizik ez zaio nihor jakintsunik: «aphez hoiek bezenbat, dio, badakit nik; Ez zazuela sinhets hoikien erranik.» Urrundik jin hoieri gauden beha orai, Gu bezala fededun diren, ez edo bai; Eia gure agurren hartzeko diren gai, Zer othe dituzkegun, anai ala etsai
---	--

Gizarte-aldaketa (erlijio tradizionalaren indargaltze soziologikoa, *Gemeinschaft*-etik *Gesellschaft*-erako jauzia eta *status adskribatu/bereganatu* dikotomian gertatzen ari zen batetik besterako eskualdatzea) negatiboki balo-

ratzen zuen Zaldubik (KN, 1991: 149-50). Ikusmolde hori zuen Zaldubik, bere garaiko beste hainbatek bezala: gizarte immobilizatu, laborantzaren zentraltasunean sostengatua, bertutea eta apaiz-jendea goi-mailan atxikiko zuena, aldi berean frantses konbentzitu eta behinolako Euskal herri zabal-noblearen mirsle, fededun zintzo eta egiazko eskualdun. Ideia horien inguruan saiatu zen Zaldubi bere garaiko eskualdunak iratzartzen, ustez beren on beharrezko xedeen jakitun egiten eta, hartarako, bertsoa lagun politikoki aktibatzen. Aski beste bidetik joan ziren kontuak, aurrerago ikusiko dugunez. Gizonari bere itzala eta begirunea zor zaionez gauzak bere neurri horretan azaltzea komeni da ordea, nolana ere (80).

Izan zuen Zaldubik, mobilizazio-lan horretan, aurrez aurreko (nahiz ez, itxuraz, hain fama zabaleko) euskaltzale modernizatu(ago)rik. Hor sartzekoa da, esate baterako, Etxenik. Aski era pausatuan, xurien eta gorrien abiaburuak, ikusmoldeak eta oinarriak kantuz ematen ahalegindu zen bera. Idazki honen bigarren eranskinean azaltzen da bere saio hura. Oso kontuan hartzekoa da Etxeniken eta bere moduko jarrera, garai hartako esan-eginen balantze orekatua egingo bada. Gauza bat dago, nolana ere, argi: euskalgintzaren aldeko politikak (espultzatuak edo implizituak) hobesten, eta haien aldeko aldarrikapen publikoa egiten, hasi zen eskualdun-jendea mende-erdi horretan.

Jauzi hori ez da gutxiesteko pausoa (81), mende-erdi horretako euskalgintza ongi ulertu nahi bada. Ustez euskal etnokultura bizirik gordeko zuen politika-bideak hobesten hasi zen euskaltzale-jendea, ezker eta, batez ere, eskuin (82). Etnokultura horri bizia opa zitzaion etorkizunean, eta horren barruan «bere lekua» zuen euskarak. Ikur-proklama gehienak atzera begirakoak izan arren, gerora begira ari zen euskaltzale-jende hori, bere eguneroko ekine-

(80) Zaldubiz ari garelarik, bere mobilizazio-lana hartu dugu mintzagai nagusi. Ezin esan gabe utz liteke, ordea, beste hainbat euskaltzale ere nabarmendu zela alor horretan. Batez ere Laurent Diharasari, Jean Pierre Arbelbide eta Michel Elizanburu 1889-90 inguruan eta azken unean, mende bukaeran edo mende berriaren hasieran, Jean Hiriart Urruti. Luze hitz egingo dugu horiez gehienez, aurrerago.

(81) Anton Abbadia baten eta beste hainbaten garrantziaz nekez jabe gaitzek, jauzi hori kontuan hartzen ez bada. Erraz da, nola ez, hartutako neurrien apalaz eta, inoiz, neurri sendorik hartzeko ausardarik ezaz jardutea: egiaren erdiaz ahazten gara, ordea, hala egitean. Ez da hori biderik hoberena gure aurrekoen azterketa pausatutik, ez egungo egunerako errezeta «prêt-à-porter» merkerik, eskuratu nahi duenarentzat.

(82) Euskaltzaleen ezker-eskuin arteko tentsio hori Abbadiaren Euskal Festa «xuri»en eta Guilbeau medikuaren Euskal Festa «gorri»en artean konkretatu izan da maiz. Badago hartarako motiborik aski, 1872tik aurrera eta, bereziki, 1892tik 97ra bitarteko epean. Mende-erdiko perspektiba zabalari heldu nahi badiogu, aldiz, ez dut uste hori denik adibiderik argiena. Abbadiaren Euskal Festetan bertan, behin baino gehiagotan agertu izan ziren ikuspegi biak, alde batekoen ziri-bertso moduan edo, are, bertsogile beraren alde bietako ikuspegien norgehiagoka bizian. Idazlan honen 2. eranskinean datorren Etxenikeren 1871ko bertsoa (Jean Etchenic, 1871) da, agian, diodanaren adibiderik egokiena. Euskaltzaleen eta xurien arteko korrelazioa ez zen inoiz, dakigun neurrian, erabatekoa izan. Askok dio, ordea, xurien alde makurtzen zela oro har euskaltzale-jendea: euskaltzale buruzagiak bereziki. Azterketa sakonik ezagutzen ez badut ere gai horrezaz, irakurritatik badirudi egia dela baieztapen hori. Merezi luke, halere, sakonago aztertzea.

an (83). Aurrera begirako jarduera horretan, berriz, ahozko jardunetik idatziz-kora ere pasa beharra ikusten zen *eskuara*. Hizkuntza idatzia oinarri hartuz, aurrez aurreko harreman-sare ohikoetatik harantzagoko zabalkunde-zirkuituak eratzea. Ordura arteko eskual mintzaira arrunta, lekuan lekuko eta hitzezko jardunera mugaturiko aldaera-sorta, harreman-sare, jardungune eta eginkizun berrietarako egokitzea eskatzen zuen berrikuntza horrek, batetik, eta idatzizko zereginak berezkoa duten unformatze-bidera ekartzen hastea, bestetik. Hots, eskuararen *corpus-plangintza* egokia osatzea.

III.1.2. *Hizkuntzaren corpus-plangintza*

XIX. mendearen bigarren erdian aparteko saioa egin zen hizkuntzaren barne-egitura jasotzen, aztertzen, ahoz eta idatziz lantzen eta bere kode idatzia gizarte-eginkizun berrietarako egokitzen. Lanketa literario zabala jaso zuen euskarak, mende-erdi horretan: idazle-kopuruz eta gaien aniztasunaz ordura arte baino hagitz zabalagoa. Idazle klasikoak (berr)argitaratzen ere lan handia egin zen (84). Urtero neurtitz-lehiaketak eratuz eta lan hoberenak argitara emanez irakurle-multzo zabala eratu zen orobat. Azkenik, eta hori dugu atal honetan aztergai nagusi, hizkuntza idatzia kodeztatze ahalegin handia egin zen: euskara eder-egoki-zuzenaren paradigma berria eraiki nahi izan zen, hartarako ortografia berria adostuz (85), hiztegiak paratuz (86), gramatikazko azalpen zehatz eta sakonak eratuz... Ezin ukatuzko pausoak eman ziren Iparraldean, mende-erdi horretan, corpus-plangintzaren *codification*-alorrean. Baita *implementation stage* delakoan ere, eliza-liburuak, urte-kari-astekariak, kantu-liburuak eta bestelako *Zweckprosa* xumea sortuz eta zabalduz (87). Iparraldeko corpus-plangintzaren atzetik ibili ginen hegoaldeko, hizkuntzaren batasun-lanei dagokienez, 1880 ingurura arte bederen (88).

(83) Erabateko kontraesana dirudien hori Fishmanek du, inork baino zorrotzago dakidalarik, aztertua. Ikus, bereziki, *Language and Nationalism* (Fishman, 1973) eta *Ideology, society and language. The Odyssey of Nathan Birnbaum* (Fishman, 1987).

(84) Edward Spencer Dodgson-i aparteko lekua dagokio eginkizun horretan. Ez zen bakarra izan, ordea, bere lanean.

(85) Ortografia bateratzeko ahalegin haien sintesi-azalpen hobereana Koldo Zuazorena da orain ere (Zuazo, 1988).

(86) Gutxitan ordea argitaratu ziren hiztegi-lan horiek, eta orduan ere ez beti osorik.

(87) *Zweckprosa* delakoaz ikus Heinz Kloss, 1952. *Escaldun cocinerra* modukoak betebetan sartzen dira, jakina, garai hartako *Zweckprosaren* alorrean.

(88) Jose Manterola izan zen hegoaldean, 80ko hamarkadaren hasiera-hasieran, desoreka hori berdintzen saio praktikorik handiena egin zuena. Jose Ignazio Aranaren zubi-lanaren ondoan, 90eko hamarkadaren erdialdean, hasi zen iparraldeko nagusitasun hori inbertitzen. Gero ere, 1930era arte, (*Eskualdunaren* tradizio luzezabalaz, 1911tik 14rako saio akademikoaz (*Cercle d'Études Euskariennes*), Euskaltzaindiaren hasierako eztabaidetan eta azkenik, Henri Gavel zela medio, 1919ko idaztaraueri eginiko egokitzapenetan, iparraldeko «jakituria» hura funtsezko osagai izan zen euskal ortografiaren bateratze-bidean.

Inon euskararen corpus-plangintzaren zantzuak bere osoan antzeman balitezke XIX. mendean, ortografia-lanketan egin liteke antzemate hori. Aurrez aurre, zehazki eta luzaro ikertu zen «euskal ortografia»: jendaurrean eztabaidatu, alternatiba konkreturik proposatu eta, zenbait kasutan, oparo landu. Lehendik zetorren kezka bizia, euskarari «bere» idazkera bilatu eta zabaltzekoa. Martin Duhalderen 1809ko *Meditacioneac*, Darrigolen 1827ko formulazio esplizitua, Agosti Xahoren (eta, dagokion neurrian) Anton Abbadiaren 1836ko gramatika eta Jauretzeren 1838ko saio praktikoa (89) aurrekari garrantzitsuak izanak ziren euskal idazkeraren batasun-bilaketa horretan (90). Proposamen horien oinarrian, era batera edo bestera, hiru irizpideok ari ziren nagusitzen: a) exonormatibismoaren gaitzespena (91); b) euskarazko letra-hotsen arteko biunibokotasuna lege-arau bihurtzea, eta c) euskal hiztun-elkarte osorako balio izango zuen ortografia-sistema bakarra hobestea.

Proposamen partikularretik jendaurreko eztabaidara eta jendarteko onarpen-mailara jauzi egin gabe ez da ordea, normalean, grafizazioaren alorrean kodeztatze-lan osaturik eskuratzen. XIX. mendearen bigarren erdialdean egin zen, batez ere, jendaurreko eta jendarteko jauzi hori. 1850eko hamarkada izan zen, dakigunez, pauso handi horren atariko: hori izan zen euskal ortografia lehen aldiz jendaurrean eztabaidatu, adituen artean adostu eta jendartean lantzen hasi zen garaia. Eztabaida-lekua, berriz, ipar Euskal herria izan genuen. Agosti Xahoz eta Martin Hiribarrenez aparte, eta bi horien gainetik, Bonaparte printzea eta bere lankide hurbilak (batez ere Emmanuel Intxauspe eta Jean Duvoisin) izan ziren protagonista nagusi (92). Aurkako joera defenditu zuten, bistan denez, batak (Intxauspek) eta besteak (Duvoisinek): ohiko grafia-sistemari eusten eta, eliza-liburuaren bidez, indartzen ahalegindu zen San Leon ospitale zibileko kapilaua, aurrerantzean Baionako elizbarrutiaren idazkari nagusi eta bikario jeneral izatera iritsiko zena (93). Grafia-sistema berria, euskararen bere baitako hots-egituraren sustraitua eta hots-grafemen arteko biunibokotasunetik hurbilagokoa, zabaltzen saiatu zen aldiz mugazain-ohia. Ezta-

(89) Ikus Jauretzeren 1838ko *Andre-dena Mariaren ilhabethea, edo Maiatza Jaincoaren amaren loriacotz consecratua*. Ikus, horri buruz, Zuazo 1988.

(90) Aizkibelen garai inguru horretako lana, hegoaldean egina, kontuan hartzekoa da orobat.

(91) Du Marsais hartu zen horretan bide-erakusle: «las reglas de la Lengua se han de buscar en la misma lengua». Ikus Duvoisin en argudioak hegoaldekoen (*Revista Euskara*, Arzak) aurrez aurreko eztabaidan. Ikus, bereziki, Zuazo, 1988: 245.

(92) Koldo Zuazok (1988) ongi azaldua du Agosti Xahok, Martin Hiribarrenek, Bonaparte printzeak, Anton Abbadiak, Jean Duvoisinek eta Emmanuel Intxauspe kalonjeak gai horretan izandako protagonismoa. Perspektiba kronologiko zabalago batetik helduz eta iparraldera mugatuz J. D. Salaberri herri-kantuen biltzaile-zabaltzailea eta, kontrapuntu gisa, Julien Vinson erantsi behar zaizkio noski zerrenda horri, Zuazok berak argi asko eginik duen moduan.

(93) Ezin ukatzuko arrakasta praktikoa bereganatzen jakin zuen Intxauspek bere eliza-liburuaren bidez, Xuberoan batez ere. Berziki azpimarratzekoa da, alde horretatik, 1851ko bere debozio-liburua: *Jincouac guizonareki eguin patoac*, argitaraldi berrietan (1866, 1872, 1885, 1902) *Uscaldunaren laguna* edo *Uscaldunaren guthunac* izenekoak. Hedapen handiko argitalpena izan zen hori; honela dio, behintzat, Gèzek (1875: 260): «Le Catéchisme ou le *Uscaldunaren guthunac*, deux livres entre les mains de tous les Souletins».

baida ez zen, jakina, euskalari edo euskaltzale biren artekoa, ondotoz implikazio zabalagokoa baizik. Intxausperen atzean aldiz elizaren tradizio sakroklasikoa zegoen, aldez edo moldez berrikuntza-asmo grafikoei freno jartzen ziena. Ondo asko jabetzen ziren horretaz Intxauspe eta Duvoisin. Villasanteren esanean 1864an, Axularren *Gueroco Gueroren* lapurtera dotorezko *Aitzinsolhasean*, «Inchauspe reconoce que ha expurgado el texto de ciertas expresiones demasiado crudas y fuertes. Reconoce que en los últimos tiempos se ha difundido un sistema que se acomoda mejor a la lengua vasca; pero como este uso no se ha generalizado aún lo bastante ni es bien recibido del pueblo (porque obliga a dar a las letras un valor diferente del que tienen en francés) y por tratarse de una obra ya consagrada y venerable, le ha parecido mejor respetar la ortografía antigua» (Villasante, 1979).

Beste aldetik, eta Duvoisinen beraren hitzetan esateko, «par une crainte, assez peu fondée, de n'être pas bien accueilli, le clergé ne se hasarde pas encore à la réforme, dans ses petits livres d'église. Je pense que l'exemple d'une ou deux publications religieuses, répandues à bon prix, lui ferait franchir le pas. Je vais voir si je trouverai des adhésions à ce projet». Urteak behar izan ziren apezjendea, banakako aphezak lehenik eta eliza bere osoan gero, bide berri horretan barrena abiarazteko. Grafia zaharraren eta berriaren arteko iritzi-bitasunak aurrea jarraitu zuen, hainbatean, azterkizun dugun mende-erdi horretan. 1890 ingururako argi zegoen, halere, grafia molde berria bere bidea egiten ari zela eta 1850 inguruko eztabaidak ez zirela alferrikakoak izan. Kantu-paperak (Abbadiaren pertsulari-guduetakoak eta Salaberriren liburua bera) bidelagun sendoa izanak ziren, antza denez, bide-berritze horretan. Duvoisinen garrantzia, nolana ere, ez da gutxietsi behar corpus-plangintza haren grafizazio-alorrean (94): ortografia bateratzeko eta «on»tzeko orduan eragin praktikoa handia izan zuen berak iparraldean, luzera begira (95). Hegoaldeko irakinaldian ere, 1880 inguruan, idazmolde berriaren mezulari, eragile eta bide-erakusle izan zen Duvoisin.

(94) Hizkuntza-plangintza askoren atalik ahulena, deskuidatuena eta gutxien zaindua *implementation* edo *cultivation* fasea izan ohi da sarri. Inplementazio horren zabalkunde atalak duen garrantziaz jabeturik Salaberriren kantu-liburua eta, nola ez, Anton Abbadiaren urteroko bertso- eta neurtitz-lehiaketak oso kontuan izatekoak dira. Lanik hoberenak argitara ematen ziren bertan, aski ortografia landuz. Urterik urteko jarduera linguistikoki zaindu eta sozialki baloratu horrek ohitura bat indartu zuen azkenik: handik gutxira *Eskualduna* astekari-kazetaren idazkera nagusira eramango zuen ohitura zabala, orain errazegi gutxiesten duguna.

(95) Batek baino gehiagok, eta Jean Hiriart-Urrutik oso bereziki, arrazoiz aipatu izan du Duvoisinen *Laborantzako Liburuaren* zentraltasuna corpus-plangintzaren alor ugartan: grafia kontuetan eta beste zenbaitetan. Gustura irakurri zuen liburua hainbatek (ikus Altuna, 1986: 24), eta arrasto zabala utzi zuen idazle gazteagoen artean. Grafizazio-lanaren arrakastari dagokionez kontuan hartzekoak dira ondoko hitzok, ortografia berriaren implementazioa dela-eta Duvoisinek Bonaparte printzeari eskututzez esanak (1869-I-1): «la nouvelle orthographe, popularisée par des chants de nos poètes, commence à être employée par la classe des paysans qui savent écrire: j'ai entre les mains plusieurs lettres dans lesquelles le <z> remplit sa fonction, à l'exclusion du <ç>, où les <qui> et les <gui> ont entièrement disparu». Bere liburuetako idazkeraz gainera kontuan izateko da Eskualdunako estilo-zuzentzaile ere izan zela hainbatean, eta antzeko ardura izan zuela Abbadiaren urteroko jokaldietako saridun-lanekin ere (ikus Altuna, 1986).

III.1.3. *Hizkuntzaren status-plangintza*

Hizkuntza-soziologiaren nazioarteko bibliografian *status planning* esan ohi zaion horretaz ari gara hemen. Hizkuntza jakin batek (96) gizarte alorrean (97) dituen arazoak (98) konpontzen saiatzeko berariaz hartzen diren neurriak ditugu gogoan. Ordura arte bereak izandako L (low) funtzioetan ohiko nagusitasuna galtzen ari zelarik euskara, nagusitasun horri eusten saiatzea eta, bidenabar, modernitateak gorabidean zekartzan H (high) funtzioetan zenbait esparru-gune irabaztea: hori izan zen, funtsean, iparraldeko euskalgintzaren mende-erdi hartako proiektua. Ez agian esplizitua: bai ordea benetakoa. Lau ataletan azter liteke ongienik jarduera hura: belanez belanezko transmisioan, erlijio-alorrean, komunikabideetan eta plaza agerian.

- a) *Euskararen belanez belanezko transmisioa*: Alferrik ziren ortografiak eta gramatikak, literatura-lanak eta sari-lehiaketak, olerki bihotz-altxagarriak eta ikerketa historiko handinahiak, hizkuntzaren belanez belanezko transmisioak herren egiten bazuen bere leku naturalenean: etxean eta auzoan, kalean eta lagunartean. Hori zen, orduko euskaltzale zenbaitentzat, une hartako arrisku-iturri nagusia: bere-berea izandako espazioa galtzen ari zen eskuara hainbat herri eta hiritan, gazte-gaztetxoan. Hori galduz gero alferrik ziren euskalgintza osoaren gainerako saio gehienak: odolusten ari den pertsonari alferrik da dioptria egokiko betaurrekoak prestatzea, egunkaria hobeto irakurri ahal izan dezan. Odolusten dena hil egiten da, eta hildakoak ez du egunkaririk irakurtzen. Funtsezkoa zen, erabat, hizkuntzaren etxe-giroko eta auzo hurbileko transmisioa. Lehentasunezko helburu bihurtu zen zenbaitentzat, horregatik, etxeko hizkuntzaren transmisio-lana saritzea: euskaraz ongien mintzo ziren neska-mutilak (edo, agian, haien gurasoak) diruz saritzea. Bide-urratzaile handia izan zen horretan ere Anton Abbadia. Hala dio eskuera dugun dokumentazioak: «Antoine d'Abbadie, lui, n'a pas cherché à empêcher les enfants d'apprendre le français: seulement il a cru devoir encourager ceux qui, après leur première communion, *parlent* le mieux le basque, en leur faisant distribuer des récompenses par des petites commissions constituées à

(96) Hizkuntza batek, edo gehiagok: hori da gutxiena. Arazo bat dagoela antzematea, arazo hori gizarte alorrekoa dela zehaztea (ez, corpus plangintzaren alorrean bezala, hizkuntzaren beraren baitakoa: ortografia finkatzea, morfologia bateratzea, hitz-altxorra eginkizun berrietarako zabaldu eta doitzea...) eta arazo horri elkar harturik (ez nork bere bidetik) erantzuten saiatzea: horiek dira status plangintzaren ezaugarri nagusiak, txosten honen egitekoari dagozkion heinean.

(97) Gizarte alorrean (ez norbanakoaren plano biografikoan) suertatu ohi diren hizkuntza-arazoez, eta arazo horien konponbide posibleez, arduratu ohi da hizkuntzaren status-plangintza.

(98) «Hizkuntza jakin batek dituen arazoak» diogunean badakigu noski zer esan nahi den: «begiz jotako helburuen argitan gizatalde jakinek sentitzen (sentitu uste) dituzten arazoak» dira horiek, lehenik eta behin. Objektiboak baino gehiago subjektiboak dira, hortaz, arazo horiek. Arazo subjektiboak ez dira, berez, objektiboak baino ahulagoak gizarte-bizitzan.

cet effet en dehors et avec exclusivement du clergé. (Petit, 1899: 551). Orain ere baluke lanmolde horrek bere erakarmena: bai praktikoa eta bai, bereziki, teoriko-kontzeptuala (99).

- b) *Euskara erlijio-alarrean*. High edo H funtzio gutxitan zuen euskarak leku sendorik: eliza (predikua, konfesioa, dotrina, kantika eta aurrez aurreko harreman-tratua) zuen euskarak, praktikan, presentzia zabaleko esparru instituzional bakarra. Hor ageri zen indartsu, jendaurrean eta H esparruan. Hori zen, oro har, euskarazko H jardunaren esparru instituzional «naturala» (100), mende askotako ohiturak eta etenik gabeko praktika eguneratuak sinbolikoki berezkotua eta sozialki lejitimata. Nagusitasun hori ahultzeko eta indargabetzeko saio antolatuarik ez zen falta izan, aginte-esparrutik bultzaturik, mende-erdi horretan (101). Goi-aginte zibilaren saioei aurre egitea bere eginkizun nagusizat hartu zuen, 1890etik aurrera bederen, iparraldeko euskalgintzak (102). Garai hartako euskalgintzaren fede-kontuekiko atxikimendua nekez esplikatu liteke, ene ustez, gertakari horien *Hintergrund* zabala osatzen zuten status-plangintzazko estrategia diferentzialak kontuan izan gabe.
- c) *Euskara komunikabideetan*. Denean ez zen euskarazko jarduna atzera joan: idatzizko jardunean, komunikabideen sailean bereziki, aurrerapauso ohargarririk egin zen garai hartan. Bidegile izana da iparraldeko euskalgintza, horretan ere. H esparrura daraman esfera idatzian garrantzi handikoa izana da bere langintza, euskarazko mintzajardun arrun-

(99) Asmoa oso zen ona: direktzio onean zihoan dudarik gabe. Baina *reward system* txiki-egia zekarren berekin. Beste ordain-sariak (erdararen aldekoak) erraz nagusitzen ziren, edo erraz nagusitu zitezkeen, hain saio mugatuaren aurrez aurre.

(100) Kontuz ibili beharko genuke honetan ere, gauzak bere neurrian hartuz: elizaren jardura instituzionalean (bereziki idatzizko dokumentazioan) frantsesa zen, oro har, jaun eta jabe. Bai eta apaizgai berrien prestaeran ere, Baionako seminario handian eta Larresoroko ttipian. Jendaurreko praktika instituzionalean leku seinalea zuen ordea euskarak herri-giroko eliz bizitzan, hitzezko jardunean eta kantuan. Nagusitasun horretaz ari gara hemen: nagusitasun konpartituaz edo, zehazkiago esanik, konpartimentatuaz; nagusitasun partzialaz baina nagusitasunaz, nolana ere.

(101) Ez da egia, halere, euskararen elizgiroko nagusitasun hura ahultzeko eta indargabetzeko ekimen guztiak aginte-esparrutik etorri ohi zirenik. Are gutxiago *top-down* ekimen guztiak herri-aginte zibiletik etorri ohi zirenik: eliz agintaritzak berak behin baino gehiagotan agertu zuen euskaraganako interes falta edo antipatia nabarmena (ikus Abbadiaren saioa eta desilusia, bere diruaz euskara-klaserik seminarioan sartu ezin izan zuelarik; ikus, orobat, 1897ko aipamen xotil baina argia, apezpikuari eskualdun tradiziozale zuriek egina). *Top-down* edo goitik beherako interes-falta edo etsaigo horri *bottom-up* edo behetik gorakoa erantsi zitzaion, une batetik aurrera (ikus Jean Hiriart-Urrutiren 1897ko abuztuaren 13ko artikulua *Eskualdun* kazetan, orain in Altzibar arg., 2004: 337-09).

(102) Ez dugu hemen 1902ko azarotik 1905era arteko gertakari politiko-erlijioso-soziolinguistikoa larriez jardungo, aztergaiaren esparrutik kanpora gelditzen baita hori hainbatean. Jakin badakigu, ordea, lehendik zetorren joera baten emaitza izan zela 1902ko azaroaz geroztiko jokamolde instituzionala, dotrina euskaraz irakastea zigor-mehatxuz debekatu zuena. Pierre Tauzia-ren ekarpena fuintsezkoa da, jakina, horren berri zehatza izan nahi duen edonorentzat.

tari bidea zabalduz, eta «leku bat» segurtatzen saiatuz (103). Eskualdun multzo ez hain txikiak irakurle profano bihurtu ziren, elizgiroko irakurgaien kontsumitzaile ortodoxo izaten jarraitzeaz gainera, 1850 eta 1900 bitartean. Urtekariak ugarituz eta urterik urte luzatuz joan ziren neurrian, eta kantu-paperak lau haizetara zabalitzen zirelarik, irakurtzaletasun basiko bat hedatuz joan zen eskualdunen artean. Ohitura basiko hori indartu egin zuten bozaldietarako paperek eta, azkenik, eskuarazko astekari txuri-gorriek. Ezin ahaztuzkoak dira, alde horretatik, bai Berdoly errepublikarraren 1886 eta 1894 arteko *Le Réveil Basque* «gorri»a, Prefeturatik beretik kudeatzen zena, eta bai *Eskualduna* «xuria», Louis Etxeberrri bonapartzale eliztiarrak 1887an sortua, 1890 inguruan eta 1901-03 aldirian apezpikuaren jardunaz kexu agertutakoa eta gero, 1907tik aurrera, elizbarrutiaren aginte-esparrura gero eta nabarmenago lerratu zena. Beste zenbait kazeta ere (adibidez 1910etik aurrerako *Argitzale* errepublikarra), kontuan hartzekoak dira (104). Hori du iparraldeko euskalgintzak mende-erdi hartako irabazirik handienetakoa, hegoaldean urrundik ere lortu ez zena (105): eskuaraz mintzo zen jende-multzo zabal samarrak eskuaraz irakurtzen ikasi zuen eta, hainbatetan, eskuaraz irakurri zuen. Zenbaitek, eskuaraz bakarrik zekien irakurtzen.

- d) *Euskara plaza agerian*. Hizkuntza oro hitzeko (ez idatzizko) gertakaria da. XIX. mendeko euskalgintzak ez zuen egia hori baztertu, ez eta gutxietsi. Aski kontuan izan zuten ahozkoaren zentraltasun hori orduko euskaltzale gehienek. Euskararen presentzia jendaurreko jardun-esparru arruntetan zurkaiztu eta indartu nahi izan zuen, horregatik, iparraldeko euskalgintzak. Pilota-lekuetako jende-biltzea, bertsolarien aurrez aurreko norgehiagoka, Lurdesko pelegin-bidaiaren euskalgiroko osaera eta, oro har, etxeko hizkuntza herriko festetan handikiro age-

(103) Ilun dago, oso, saio horren 1904ra arteko efektu praktikoak zenbaterainokoak izan ziren: bai salmenta-kopuruak eta bai, bereziki, irakurleen zenbatekoa eta nolakoa behar bezala aztertu gabe daude oraindik, guztion latsagarri. Baita 1904tik 1908ra arteko jauzi harrigarria ere. Besterik da hori, ordea. Hiriart-Urrutiaren odisea pertsonalarekin estuki loturik dagoen fenomeno horri orain arte (Mokoroa-Ibar, Orixe, Laffite, Intxausti, Charrinon, etab.) eman zaion atentzioa ongi justifikatua dago, eta emendiozko azterketen pizgarri ere bada.

(104) Aurreragotik has liteke zerrenda egiten: Xahok bideratutako *Ariel*-etik, esate baterako. Kaliforniako Goitinoren *Eskual Herria* ere hor dago noski.

(105) Zergatik batean (iparraldean) bai eta bestean (hegoan) ez? Baimen kontuak aparte, eta ez dut uste baimen-kontu hori hain erraz uztekoa denik alde batera, hizkuntza-soziologiaren kontsiderazio nagusietara itzuli beharko genituzke begiak, alde hori itxura batean esplikatua ahal izateko. Hipotesi partzial ugarietako bat honako hau izan liteke: 1840 ingurutik aurrera hegoaldean izandako transformazio ekonotekniko suharrak elebarkar hutsen fenomeno ahuldu egin zuen nabarmen; aldiz iparraldean, lehengo nagusitasun-moldaera soziolinguistikoa jarraipen sendoagoa izan zuen eta, kontestu horretan, herri-herrixketako masak mobilizatzen ezinbestekoa ikusten zen, idatzizko jardunean ere, euskarari «bere lekua» ematea. 1902an edo 1903an, «sagarra zoritua zegoela» uste izan zenean, zenbait jauntxo-buruzagik euskarazko kazeta erdalduntzea hobetsi izana hipotesi honen alde, ez kontra, dagoela uste dut.

rraraztea status-plangintza inplizitu (baina ez horregatik apalago) baten adierazle ditugu. Euskararen jendaurreko eta jendarteko ekimen ugarien berri ematen dute, etengabe, orduko paperek. Gogoan izan behar da euskalgintzaren aieka hori ere, orduko status-plangintza ganoraz aztertzerakoan.

III.1.4. Eskuratzeko-plangintza: eskola bidez frantsesa ikasi eta, bidez batez, euskaraz alfabetatzea

Hexagonoa linguistikoki uniformatzea aspaldiko xedea zen: 1789ko Iraultza edo *Nahasmendu Handiaren* garaitik aurrera, bereziki, Frantziako iritzi-sortzaile nagusien artean eta jarduera instituzionalaren hainbat esparrutan klarki aldarrikatua (106). Orduan ere izan zen, egia da, asmo horren formulazio alternatiborik egindakorik (107), baina formulazio alternatiboa ez zen, itxuraz, asmo-fase hartatik aurrera eraman. Patois-ak gizarte-bizitzatik baztertu eta haien ordeztasun frantsesa indartzea, hori izan zen helburu eta asmo nagusia. Asmoak asmo, lan zaila zen hori: eskuaraz baizik ez zekiten haur gehienek, eta haur haiei guztiei, bat-batean eta eskola-bidez hutsez, frantsesez irakurtzen, frantsesez idazten eta, batez ere, frantsesez hitz egiten irakastea ezinezkoa zen ia. Are gehiago giza baliabideak mugatuak zirelarik (108), irakasle gehienak euskaldunak (are herri berekoak (109))

(106) Ikus, adibidez, 1793ko urriaren 21eko dekretua, 1794ko urtarrilaren 28koa eta 1794ko azaroaren 17koa. Lehenengoak horrela dio 7. artikuluan: «Dans toutes les parties de la République, l’instruction ne se fait qu’en langue française». Bigarren dekretuak honela dio 2. artikuluan: «Il sera procédé à la même nomination d’un instituteur de langue française dans les communes des campagnes des (...) et des Basses-Pyrénées, dont les habitants parlent des idiomes étrangers. Hirugarren dekretuak, azkenik, honako hau dio 3. artikuluan: «L’enseignement sera fait en langue française; l’idiome du pays ne pourra être employé que comme un moyen auxiliaire». Argi dago: Frantziako Iraultzaren hezkuntza-paradigman leku bakarra dagokio euskarari: neska-mutilak beren elebakartasun «arrotz»etik frantses-itsasora lehenbailehen eta neke txikienaz eramateko lagungarri izatea. Handik aurrera, ezer ez.

(107) Honela zioen Garatek, Euskal herrian Fenizia Berria eraikitzeko proiektua aurkeztu zionean Napoleon Enperadoreari eta, proiektu horren haritik, Euskal herri guziko lehen eta bigarren mailako ikastetxeetan irakasbide nagusia euskara izatea planteatu zuenean: „Il seroit difficile de dénombrer tous les avantages qu’on sera sûr de recueillir en faisant d’une telle langue le principal enseignement de toutes les écoles primaires et de tous les Lycées des Départements formés par la réunion de tous les cantons basques de la France et de l’Espagne. (...) Il ne sera pas très mal aisé, dès le premier instant, de trouver dans les sept cantons basques des hommes en état de bien traduire dans leur idiome les meilleurs traités d’hydrographie et de mécanique, les meilleurs éléments d’histoire naturelle et de chimie, tous les livres enfin qui deviendroient nécessaires à ces cantons destinés essentiellement à la culture des terres, au service de mer». (Garat, *Les recherches sur le peuple primitif de l’Espagne, sur les révolutions de cette Péninsule, sur les Basques Espagnols et français*, 1811, in Oiharzabal, 2006a).

(108) XIX. mendearan lehen partean, 108 udaletatik 99tan herriko idazkaria zen aldi berean erreiet-maisua.

(109) «La encuesta de 1833 daba fe de la armonía que reinaba en los pueblos del País Vasco entre el maestro, el cura y el alcalde. El reclutamiento de maestros era esencialmente local: eran numerosos los que enseñaban en su pueblo natal» (Hourmat in Lasa, 1968: 127).

eta lehendik, erlijio-kontuak tarteko zirela, eskuarak eskola-ajendan bere lekua egina zuelarik (110).

Zailtasunak zailtasun *Acquisition planning* argia, zabala eta iraunkorra zuen gizarte berriaren ajendak (111): hiritar guztiek frantsesez jakin eta frantsesez jardungo zuten estatu-nazioa eraikitzea. Oztopo zen horretarako euskara (112). Gainditu beharreko oztopoa: «il empêche les communications de tout genre entre nos concitoyens basques et nous, et si j'ose ainsi dire, leur annexion à notre civilisation moral. Leur langue nationale est à peu près la seule dont ils fassent usage; c'est la langue des besoins vulgaires et journaliers, ainsi que des sentiments de famille; c'est surtout celle de la religion, c'est-à-dire de tout l'ordre des croyances, des traditions morales, des règles de conduite, des hautes espérances et des plus intimes émotions. Là est évidemment le grand obstacle». (Pécaut, 1880: 69-77, in Castoreo, 1993: 22-7). Gogo-giro horretan kokatu behar dira, ezinbestean, Zaldubiren bizi-denboran euskaldun haur eta gazteak eskola bidez frantses-elebiduntzeko saioak (113).

Badirudi saio horren eragina aski mugatua izan zela 1890 ingurura arte. Garaiko testigantza ezagunek ez dute, behintzat, zalantza handirik pizten. Has gaitezen Beltzuntzeko kondeak 1852an esandakotik. Horra bere azalpena: «En 1842, j'avais été chargé par le sous-préfet de Bayonne de l'inspection de trois écoles primaires. Les instituteurs, basques de naissance, étaient élèves de l'École normale de Pau, et obéissaient aux ordres du comité supérieur(...) Les enfants savaient imperturbablement leur leçon, mais ne comprirent pas davantage quelques questions fort simples, mais en dehors de celles de leur livre, que je leur adressai. Ce fut un embarras plus grand encore lorsque je leur demandai, en basque, de me traduire ce qu'ils venaient de gazouiller comme des perroquets. Et on ne leur avait rien dit des règles grammaticales de leur langue, de la seule qu'ils entendaient, et sur laquelle je les interrogeais. Ces faits sont authentiques, et je fis même un article à ce sujet, qui

(110) Katiximarekin hasten zen eskola. Katixima hori, berriz, otoitz batekin hasten zen eta beste batekin bukatzen. Eskuarak ikasten zen, halako neurri batean, irakurtzen: ikus, adibidez, *Abecedeaa escuaraz iracurten ikhasi nahi dutenentzat* (Baiona, 1805). Hortik abiatu beharra zeukan, hortaz, eskola bidezko frantsese-lanak.

(111) Robert Cooper-ek 1989an sortutako adieraz darabilgu hemen, nagusiki, *acquisition planning* kontzeptua. Jatorrizko adiera hori zertxobait zabaldurik ematen da, dena den, euskarazko alfabetatze-bideari dagokionean.

(112) Hori bakarrik ez: garapen kognitiboaren eta aurrerapen intelektualaren behaztopa ere bai: La *Gazette de France* explicaba en 1828 «la inferioridad del País Vasco a causa de su población dispersa». *Le Mémorial des Pyrénées* rechaza esta explicación: es el «idioma nacional» de los vascos el verdadero responsable de este estado de cosas» (Lasa 1968).

(113) *Transitional bilingual education* edo pasabideko hezkuntza elebidun horren markoan sartzen dira Lapurdin Hiriartek 1840an argitara emandako *Introduction à la langue française et à la langue basque*, eta Zuberoan Archuk 1852an publikaturiko *Uskara eta franzes gramatika, uskhalerrietaco haurrentzat*. Baita Archuren 1848ko fabulak ere: honela zioen bertan eskolai-kuskari zuberotarrak. «Mon premier but a été de (...) leur inspirer le désir d'apprendre la langue française».

fut, je m'en souviens, inséré en 1843 dans le journal de Pau». Klaseak frantsesez ematen ziren, baina eskolak ez zuen erakusten frantsesez hitz egiten. Eskola ez zen aski.

Kontuak ez ziren oso diferenteak 1880an, F. Pécaut hezkuntza-ikuskarriaren esanean: «La situation scolaire y est exceptionnellement mauvaise; elle tient à la langue, aux traditions, à la religion, à l'état social, qui concourent à isoler cette charmante race de ses voisines; mais à son tour elle rend en quelque sorte incurable ce qu'il y a de mauvaise dans l'état moral et social. Les deux tiers, les trois quarts des enfants qui fréquentent nos écoles ne sont pas plus capables de parler le français usuel que de le comprendre; quand on les interroge ou qu'on leur donne une explication, on est tenté de se croire au milieu d'étrangers.» Bere hezkuntza-esparruko ikasleen bi heren edo hiru laurden ia-atzerritar iruditzen zitzaizkion, mintzairaz. Egoera horren esplikazio bila hasita, arrazoi handiz, eguneroko bizimoduan ikusten zuen motibo nagusia: «on parle, on sent, on pense en basque... On ne lit ni livres, ni journaux français, excepté dans les villes. Les curés prêchent et enseignent en basque. Beaucoup de garçons n'apprennent par cœur que le catéchisme basque et c'est le plus clair de leur instruction» (114).

Antzeko ondorioak atera litezke handik hamar urtera (1890ean) E. Gougèrek, Baionako eskola-ikuskariak, bere txostenean zioenetik: Eskual herrian bost edo sei urteko haurrei frantsesa erakustea, Frantziako ikasleei atzerri-hizkuntza bat (ingeleza, alemana, italianoa edo espainola) erakustea bezala omen zen. Argi dago kontua: eskolak ahalmen mugatua zuen, ikasleak elebidun funtzional bihurtzeko. Ingurumen hurbileko hizkuntza (etxekoa, auzokoa, kalekoa, herriko plazakoa, feria-egunekoa,..) nagusitzen zen han-hemen. Non zen ordea etxe- eta kale-giroa nagusiki euskaldun?: herri-herrixka gehienetan eta mendialdeko etxaldeetan. Herri-herrixketako eta etxalde bakartietako egoeraz ari ziren hor ikuskariak, bai 1880an eta bai 1890ean: ez, inola ere, gero eta jende gehiago erakartzen ari ziren (eta 1900 ingururako hazkunde bizia zuten) herriburu eta hiri nagusietako bizimolde berriaz. Eskualdun asko bizi ziren oraindik herri-herrixka txikietan eta mendialdeko etxaldeetan; bi heren edo hiru laurden 1880an, F. Pécaut-en esanean.

Ahalmen mugatukoa izanik ere, frantsesaren indargarri eraturik zegoen eskola-sistema. Hala zegoen eskola-sare publikoa, herri hazietan eta hiri nagusietan gero eta sarbide zabalagoa zuena. Hala egon gabe ere halatsu funtzionatu zuen praktikan, une batetik aurrera, eskola giristinoen sareak. Maiz aski euskaraz ez zekiten errientez gainera frantsesezko ikasmaterialez hornitu ziren herrietako eskolak, 1830 ingurutik aurrera (115). Katexima erakusteko orduan

(114) Ikus Tautzia 1973, 372.

(115) «En 1831 fueron distribuídos en Francia 500.000 alfabetos, 50.000 catecismos, 25.000 aritméticas y 10.000 historias de la Biblia». (Hourmat in Lasa, 123).

leku zabala zuen halere euskarak Baionako elizbarrutian: ahozkoan nagusia eta idatzizkoan konpartitua (116).

Teorizazio handirik ezagutzen ez bada ere garai hartako *acquisition*-plangintzak berekin zituen azken xedeez, bistan da arrisku-iturri zela eskola, gero eta nabarmenago, euskaltzaleen ustean (117). Gobernamentuko eskolasareari dagokionez Archu ikuskariaren eta beste zenbaiten ekarpenak dira, dakidalarik, euskarari eskola-munduan «leku bat» bilatzeko saio ezagun nagusiak. Ezagunak bai, baina inola ere ez sendoak: saio horietariko gehienak *transitional bilingualism* modukoak ziren, asmoz eta egitez. Herriko neska-mutilak beren *eskuaratik* Frantzia osoko hizkuntza *zibilizatura* ahalik eta emaitza hoberenaz eramateko bideak, hortaz. Pasabideko hezkuntza elebidun hori izan zen, gero eta nabarmenago, 1850etik aurrera *top-down* bultzatu zena: haur eskualdunen ezjakintasun-putzutik frantses hiritar osoaren statusera zera-makeen zubia. Eskola giristinoen ekarpena apenas, eskueran ditugun testigantza mugatuaren argitan, gobernamentuaren eskoletakoa baino hobea izan zenik euskalgintzaren ikuspegitik. Hiriart-Urrutiren 1897ko epaia nekez gerta liteke, kontestu horretan, susmagarri (ikus Altzibar arg, 2004: 337-9). Dotrina bera frantsesez irakasten hasiak ziren eskola giristinoetan bertan, gobernamentuaren 1902-03ko debeku zorrotza etorri aurretik (118).

Jakin badakigu pasabideko hezkuntza elebidun hori, arras bestelako xedez diseinatua izan arren, hizkuntza ahularen indargarri ere gerta zitekeela bide batez (119). Euskara idatziarekiko kontaktu-gune eta, horren

(116) «La enseñanza del catecismo permanecía en 1833 como base de las materias de enseñanza» (Hourmat in Lasa, 120). 1833ko ikasliburuak «los más numerosos eran los manuales de instrucción religiosa: el catecismo histórico en francés y el compendio de historia sagrada en las escuelas del distrito de Bayona se agregaban al catecismo diocesano en vasco y a la Imitación de Cristo en vasco» (Hourmat in Lasa, 122). Batez ere frantsesezko erlijio-testuek korritzen zuten, aitzitik, Oloroeko eta Akizeko esparruan.

(117) Arrisku-iturri zen haurren esparruan eta arrisku-iturri, gutxi batzuentzat, handik gorago mailetan: Larresoroko seminario tipiaren hizkuntza-politika egunen batean ganoraz azterten bada, gauzak argiago ikusi ahal izango ditugu. Kontu horiek behar bezala argitu gabe daudelarik esan dezagun, lehen hurbilketa moduan, «galdutako esparru»tzat hartu zuela iparraldeko euskaltzale askok, hamarkada luzez, dotrina-irakaskuntzatik haratagoko eskola-mundua. Jakin bazekiten euskararen aldeko lagungarri sendoa gerta zitekeela esparru formal hori, egoki eratuz gero, baina (dakidan neurri mugatuari) ez zuten horretan jendaurreko saio kolektiborik egin. Abbadiarena izan zen, horretan ere, deigarriena. Ez zuen ondorio praktikorik izan, ordea (ikus, aurrerago, txostenaren IV. atala).

(118) «Il paraît que, dans nos écoles libres même et surtout dans celles dirigées par des religieuses, le catéchisme est appris en français. L'Eskualduna, ce vaillant défenseur de nos moeurs et de nos traditions, et M. l'abbé Haristoy, le dévoué collaborateur de m. l'abbé Dubarat, ont fait entendre à ce sujet une éloquente protestation, qui a trouvé l'écho dans le coeur de tous nos compatriotes.» (Petit, 1899: 550).

(119) Oiharzabalek (2006a) argi dioenez, «liburu horiek euskara eta euskararen gramatika tresna didaktiko gisa baliatzen zituzten oroz lehen, egoera diglosiko arruntean eskolan erdarek zuten lehentasuna eta nagusigoa zalantzan jarri gabe. Euskararen indartzeko eginak ziren neurrian (eta ez da dudarik xede hori ere bazutela, hobekuntza pedagogikoa gainera), etxeko eta herriko jendarteko hizkuntza gisa zuen estatutua atxikitzea eta gehienez ere zerbait bat hobetzea, zuten helburu».

bidez, lekuan lekuko mintzamolde itxiez haraindiko forma zabalen esku-raleku gerta zitekeen pasabideko hezkuntza. Litekeena da, seguru esaterik ez badago ere, iparraldeko jende xeheak euskaraz irakurri eta, zenbaitetan, euskaraz idazteko tradizio zabala (hegoaldean baino hagitx zabalagoa) eskolaketa horren ustegabeko ondorio izatea. Nekez esan liteke berariazko euskalgintzak presentzia sendoa izan zuenik mende-erdi horretako eskola-esparruan. Baina eskuaraz irakurtzeko ohitura hegoaldean baino zabaldu-ago zegoen bertan, itxura osoz, Zaldubiren bizi-denboran. Aski bazter-fenomenoa izanik ere bere merezimendutxoaz zukeen, horretan, hainbat errirent eskualtzalaren eraginak. Constantin aita ez genuen, ausaz, bakarria izango.

Behar bezala aztertu gabeko gaia dugu iparraldeko eta XIX. mendearen bigarren erdialdeko hezkuntzarena, gezurra badirudi ere, eta zail da horrela ondorio irmoetara iristea. Eskueran ditugun datuek horretara garamatzate: eskola bidezko euskalgintza oso ahula izan zela esatera eta, inon mesedezko eraginik antzeman bazen, alor biotan antzeman zela ondorioztatzera: erlijio-liburuen erabilera didaktikoan eta horien bidezko praktika eskolarretan, bate-tik; pasabideko hezkuntza zela medio eskuararen barne-egituraz eta frantsesa-rekiko analisi kontrastiboaz eskuratutako ezagutza metalinguistikoan, bestetik. Horri eskerrak liburu-etako eskuara, lekuan lekuko aldaeratik harantzkoa, ez zuten erabat arrotz. Alfabetatze-lanaren mesedeko gertatu ziren elementu biak, itxura denez. Alfabetatze-maila xumea, baina hortik aurrera egiten hasteko behar adinekoa, eskaini zieten batak zein besteak hainbat neska-mutili. Oina-ri nagusia, euskarazko mintzagaitasun oparoa, etxeak eta lagunarteak ematen zien. Eskolak oinarri horren garapen formala, goi-mailako esparruan jarduteko behar dena, osorik eman izan balie askoz hobea; baina hori gabe ere gai ziren eskuaraz (lekuan lekuko mintzamolde bereziaz) jarduteko, hitzez eta, hainba-tean, idatziz.

III.1.5. Nortasun-plangintza eta jatortasun-lanketa

Ongi zen euskaldunak, euskaldun izateaz harro sentitzeko, lehenaldi handi-ederra bilatzea, sortzea eta jendaurrean agertzea. Ongi zen euskararen barne-egituraren ederra mundu osoari agertzea, zernahi eginbeharretarako berez lanabes baliagarria zela erakustea eta idatzizko jardunerako landu, arautu eta egokitzea. Ongi zen euskarari jendartean, elizan eta bestetan «leku duin» bat segurtatzea. Ongi zen, azkenik, eskola bidez euskaraz poxi bat irakurtzen eta idazten erakustea. Hori guztia ongi zegoen: hori baino gehiago zen ordea euskalgintza, Zaldubiren garaiko euskaltzaleentzat. Ikuspegi zabalago horretan txertatu behar da, ene ustez, euskalgintzaren promotore eta jatortasun etnokulturalaren defendatzaile sendo izandako Anton Abbadia (1810-1897). 1851tik aurrerako euskalgintza ezin aztertu eta entendi liteke iparraldean, ez eta 1876tik aurrerakoa hegoaldean, bere nortasun-plangintza eta jatortasun-lanketa aintza-

kotzat hartu gabe (120). Hizkuntzaren azterketaz eta lanketa formalaz gainera, eguneroko (batez ere festa-giro atsegineko) bertsolaritza eta olerkigintza eragiten zuen, batetik, mezenas-lan horrek. Asmoz eta egitez beste adar askotara ere iristen zen bestetik: belaunez belaun hitzez transmititzen ziren ohiko lege-arauen defendatzaile sutsua zen Abbadia (121); «egiakzko eskualdun»en esatera zaharrak eta legendak biltzen (zehazkiago, hartarako laguntza eskaintzen) behin baino gehiagotan jardun izan zuen (122). Herri-kantu zaharren biltzaileak ere berariaz bultzatu eta babestu zituen. Hitzaren esparrutik soin-lanketara aldatuz beste horrenbeste esan liteke, funtsean: herri-kirolen indarberritze-saioan eragin zabalak izan zuen Abbadiak, pilota-jokoa indartuz eta handiki-soinekoz jantziz. Literatura- eta kirol-alorretik kanpora ere eragin bizia izan zuen bere jardunak. Jatortasun etnokulturalaren prestijiatze-lana izan ohi zuen, horrelakoetan, helburu nagusi. Gizarte-berrikuntzak aurrera egin ahala ihes egiten ari zen kultura oso bat, euskara eta kristau-erlijioa osagai nagusi baina ez bakar zituen kultura jatorra, hondamenetik gorde nahi zuen. Galtzera zihoana maitekiro jaso eta, ahal zelarik, galbidetik babestu: hori zuen bere jatortasun-lanketak helmuga. Ez zen bizibide modernoaren etsai: lotura handia zuen bere garaiko zientzia-sail askotxorekin, eta Frantziako Zientzia Institutuaren burulehen izatera ere iritsia zen. Posible zen beretzat modernitatea eta jatortasun etnokulturala elkarren eskutik eramatea. Ez zuen bat ala beste hautatu behar izaterik nahi. Biak elkarren eskutik eramanez euskal jatortasunari mundu berrian ere bere lekua zego-kiola uste zuen. Inperatibo moralizat hartzen zuen eginahal hori, eta gizarte berriarekin bateragarria egiten ahalegindu zen.

Anton Abbadiaren filosofia soziokultural zabal horren aldeko zen Adema-Zaldubi ere. Hori zuen bere bizi osoko ardatz, euskal hizkuntzari eta herrigintzari zegozkionetan. Urteen joanean indartu egin zitzaion ikuspegi hori, ahuldu ordez. 1890eko bere azalpen hau, esate baterako, mundu-ikuskeraren horretan sartzekoa dugu: «Maintenant surtout où tant d'éléments dissolvants conspirent contre nos mœurs religieuses et la conservation de notre langue basque, il importe de défendre notre pauvre mais noble pays contre tout envahisseur étranger, soit de doctrine, soit de législation, soit même de modes, qui tendrait à enlever son noble cachet à notre nationalité». *Identity planning* zen Abbadiaren eta Adema-Zaldubi lagunaren soziokulturazko asmo nagusia. *Authenticity fostering* zuen plangintza horrek oinarri nagusietako bat. Ez ziren bakarrak izan langintza horretan. Berandu gabe sortu zitzaizkien jarraikitzaile sendoak: Resurrección María de Azkue, esate baterako (123).

(120) *Nortasun-plangintza* diogunean, J. A. Fishman-ek (1991) *Identity planning* terminoari eman izan dion adieraz ari gara. *Jatortasun-lanketa* diogunean, berriz, bere *authenticity fostering* dugu aipagai (Fishman, 1991).

(121) Zuzenbidezko kontsiderazioak ere oso barnean zeramatzen Abbadiak, herrigintzaren luzera begirako planteamendu esplizituetan oinarrituz.

(122) Ikus, horretaz, Urkizu 1997b.

(123) Abbadiaren oinordeko aski zuzen izana dugu lekeitiarra nortasun-plangintzan eta jatortasun-lanketan, 1900 ingurutik aurrera. Kantu- eta musika-bilketa, atsoitz-bilduma, haurren

III.2. Bidegile nagusiak

XIX. mendeko euskalgintzak, bigarren erdikoak bereziki, bidegile askotxo izan zuen ipar Euskal herrian. Nor izan genituen bidegile? Nor izan ziren bidegile nagusi? Zer formazio zuten bidegileok, eta zertan jardun zuten bereziki? Bidegile guztien (ezagunenak-edo direnen) zerrenda ematea izan liteke, jakina, galdera horri erantzuteko biderik errazena (124). Bide-urratzaileok belaunaldika sailkatzea izan liteke, bestetik, aztergaia gehixeago argitzeko modua. Emendiozko bide-urratsa egin liteke, azkenik, aurreko pauso horiei protagonisten status sozioekonomikoa, formazio akademikoa edota lanbide-jarduera erantsiz. Hori da, itxuraz, oraingoz eskura litekeen helbururik osatua. Azken bide horri helduko zaio hemen.

III.2.1 Belaunaldi nagusiak

Esan dezagun, laburzki, hiru belaunaldi ageri direla XIX. mendeko euskalgintzan, bai iparraldean eta bai hegoan. Lehen belaunaldia 1810 eta 1815 artean (edo horren inguruan) jaiotakoek osatzen dute. Bigarren belaunaldia 1840 eta 1850 bitartean jaiotakoek. Hirugarren belaunaldia, azkenik, gutxi gorabehera 1860 eta 1865 artean jaiotakoek. Badira noski, sakabanatuago egonik ere, hiru belaunaldi horietatik kanpora gelditzen direnak: lehen belaunaldia baino zaharxeago direnak, lehen eta bigarren belaunaldien artekoak eta, azkenik, bigarren eta hirugarren belaunaldien artekoak. Zerrendatze-lana protagonista ezagunenetara mugatuz, eskueran ditugun datuen argitan badirudi honako hauek direla nagusi:

a) Lehen belaunaldia

Bidegile izanak ditugu Agosti Xaho (hasiera-hasieran, 1858an hil arte), Anton Abbadia, Bonaparte printzea eta, azken bi bide-urratzaile horien ingu-

joko- eta jolas-bilketa (ikus *Euskalerrriaren Yakintza*) aski era sistematikoan landuak ditu berak. Egia da bere langintza ez zela nortasun-plangintzaren eta jatortasun-lanketaren esparrura mugatu. Hortik kanpora ere lan handia egin zuen teatro zein opera berriak sortzen, euskal eskolak sortzen eta zabaltzen, alfabetatze-lanean, euskalduntze-metodoen prestaeran eta urtetako irakaskuntzan. Horretan guztian eta, nola ez, euskararen corpus-plangintzan. Ezaugarri aski berriaz egin zuen Azkuek hori guztia: aurreko gehienek ez bezala (edota haiek baino nabarmenago) birmoldatu egiten zuen sarri, hizkuntza on-ederraren paradigmaren (bere paradigmaren) arabera, herri xehearen ahotik edo dokumentu zaharretatik jasotzen zuena. Nortasun-plangintzak eta jatortasun-lanketak berriazko lekua zuten, gehienetan, hizkuntza on-ederraren paradigma horretan.

(124) Ez da, halere, dirudien bezain lan erraza: alde batetik arriskua dago, bidegile zintzo izandako hainbat kanpoan uzteko; arriskua dago, bestetik, bidegile nagusien sailean lekurik nekez izan dezakeen bati baino gehiagori sarbidea emateko. Euskalgintzaren izaera-kontuak eta, batez ere, euskalgintzaren intentsitate kontuak zerikusi handia du duda-muda horiekin. Hemen eskainiko dena ere, hortaz, hurbilketa soila baizik ezin izan liteke eta hala aurkezten da gaurkoan.

ruan, Jean Martin Hiribarren, Jean Duvoisin, Pierre-Michel Renaud, Jean B. Archu, Maurizio Harriet, Joanes Otsalde, Manuel Intxauspe eta Francisque Michel. Hamar-hamaika bidegile guztira, egindako aukera konkretu horretan. Hurrengo taulak ematen du bidegile horien osagarritzko zenbait xehetasun:

Lehen belaunaldia										
1810-1815 artean (edo horren inguruan) jaiotako euskaltzale eta euskalariak										
Zkia	Nor	Jaio/hil	Kazetari	Handiki	Elizgizon	Prof. lib.	Erri-ent	Kar-gudun	Atzerriko aditu	Agin-tari
1	Agosti Xaho	1810-1858	X							
2	Anton Abbadia	1810-1897		X						
3	Jean Martin Hiribarren	1810-1866			X					
4	Jean Duvoisin	1810-1891						X		
5	Pierre-Michel Renaud	1812-1885								X
6	Maurizio Harriet	1814-1904			X					
7	Joanes Otsalde	1814-1897						X		
8	Emmanuel Intxauspe	1815-1902			X					
Multzo honetan			1	1	3			2		1
9	Louis Lucien Bonaparte	1813-1891		X						
10	Jean B. Archu	1811-1881					X			
11	Francisque Michel	1809-1887							X	
Multzo honetan				1			1		1	
Guztira, 1. belaunaldian			1	2	3		1	2	1	1

Frantziako Iraultza-garaiaren amaieran edo justu horren ondoan jaiotakoak dira belaunaldi honetako euskaltzale eta euskalariak: «Nahasmendu handia»ren ondoko lehen belaunaldia osatzen dute (125). Europari dagokionez garai bertsuan jaiotakoak dira, besteak beste, musikan Frédéric Chopin (1810-49), Robert Schumann (1810-56), Franz Liszt (1811-1886), Richard Wagner (1813-83) eta Giuseppe Verdi (1813-1901); politikan Luis Napoleon Bonaparte (*Napoleon III*) (1808-1873) eta Bismarck (1815-1898); natur zientzien eboluzio-ulerkeran Charles Darwin (1809-1882); gizarte-pentsaeran garai horretakoak ditugu, azkenik, Pierre Joseph Proudhon (1809-65) eta Hiriart-Urrutiren iturburu izandako Louis Veuillot (1813-1883) batetik, Juan Donoso Cortés (1809-1853) eta Jaime Balmes (1810-1848) bestetik (126).

(125) Perspektiba zabalagorako, Eskual herriaz haraindiko bilakaera soziokultural edo historikoan finkaturiko perspektibarako, ikus Jacques Néré-ren *Historia Contemporánea*.

(126) Alde txikia izan arren belaunaldi horretako bidegileak baino zertxobait zaharragoak dira Alexis de Tocqueville (1805-1859), Louis Etxeberriren pentsaeran hain zentrala izandako Frédéric Le-Play (1806-1882) eta John Stuart Mill (1806-1873). Apur bat gazteago, aldiz, Karl Marx (1818-83), Lewis Henry Morgan (1818-81) eta Herbert Spencer (1820-1903).

b) *Bigarren belaunaldia*

Martin Guilbeau, Jean Pierre Arbelbide, Martin Landerretxe, Arnaud Abbadie, J. B. Darricarrère, Jean Ithurri, Jean Baptiste Constantin, Albert Goienetxe eta Laurent Diharasarri ditugu, besteak beste, bigarren belaunaldian kontuan hartzekoak. Hurrengo taulak ematen du bidegile horien osagarritzko zenbait xehetasun:

Bigarren belaunaldia 1840-1850 artean (edo horren inguruan) jaiotako euskaltzale eta euskalariak										
Zkia	Nor	Jaio/hil	Kaze- tari	Handi- ki	Elizgi- zon	Prof. Lib.	Erri- ent	Kar- gud	Atzadi	Agin- tari
12	Martin Guilbeau	1839-1912				X				
13	Étienne Lapeire	184x-1893			X					
14	Jean Pierre Arbelbide	1841-1905			X					
15	Martin Landerretxe	1842-1930			X					
16	Arnaud Abbadie	1843-1916			X					
17	J. B. Darricarrère	1844-1927						X		
18	Jean Ithurri	1845-1896			X					
19	Jean Bapt. Constantin	1847-1922					X			
20	Laurent Diharasarri	1848-1902			X					
21	Albert Goienetxe	1848-1900				X				
Multzoan					6	2	1	1		
22	Hugo Schuchardt	1842-1927							X	
23	Julien Vinson	1843-1926							X	
24	Georges Hérelle	1848-1935							X	
25	J. Viaud «Pierre Loti»	1850-1923						1		
Multzoan								1	3	
Guztira, 2. belaunaldian					6	2	1	2	3	

Bigarren belaunaldi honetako asko, bertan jaiotako gehienak, iritzi- eta eredu-sortzaile baino areago hezur-mamitzaila dira: bide berriak asmatzen baino gehiago lehenengo belaunaldikoez eraikitako euskalgintza-paradigma xuxen aplikatzen gogor saiatutakoak. Kanpoan jaiotako Schuchardt, Vinson, Hérelle eta Viaud «Pierre Loti», aldiz, bide-urratzaile (hainbat gauzatan elkarren aurkari) argiak izanak ditugu.

Atzerriko pertsona ezagun hauek euskalgintzaren bigarren belaunaldiko horien pareko ditugu adinez: gizarte-pentsaeraren sailean Francisco Giner de los Ríos (1839-1915), Gustav Ratzenhofer (1842-1904) (127), Gabriel Tarde

(127) Gizarte-gatazkaren teorigile handia, gizarte-darwinismoarekin lotura izandakoa baina funtsean handik kanpora ibilia.

(1843-1904) (128), Friedrich Nietzsche (1844-1900) eta Vilfredo Pareto (1848-1923); jokaera erreflexuaren alorreko Ivan Pavlov (1849-1936); musikaren alorreko Piotr Chaikovski (1840-1893), Edvard Grieg (1843-1907) eta Nikolai Rimski-Korsakov (1844-1908).

c) *Hirugarren belaunaldia*

Euskalgintzaren hirugarren belaunaldi horretan Jean Hiriart-Urruti, Pierre Broussain, Felix Larrieu, Frédéric Saint-Jayme eta Blas Adema sartzekoak ditugu besteak beste. Hurrengo taulak ematen du bidegile horien osagarrizko zenbait xehetasun:

Hirugarren belaunaldia 1860-1865 artean (edo horren inguruan) jaiotako euskaltzale eta euskalariak										
Zkia	Nor	Jaio/hil	Kazetari	Handiki	Elizgizon	Prof. liber.	Erri-ent	Kar-gud	Atzadi	Agin-tari
27	Pierre Broussain	1859-1920				X				
28	Jean Hiriart-Urruti	1859-1915			X					
29	Blas Adema	1861-1936			X					
30	Frédéric Saint-Jayme	1862-1938								X
31	Felix Larrieu	1864-1941				X				
Guztira, 3. belaunaldian					2	2				1

Posible da, hemen ere, euskalgile horien adin beretsuko europar bidegile ezagunak aipatzea. Atzerriko adinkide dituzte, horrela, gizarte-pentsaeran (berezi soziologian) hain arrasto sakona eragindako Max Weber (1864-1920), bai eta musikan gailendutako Gustav Mahler (1860-1911), Claude Debussy (1862-1918), Richard Strauss (1864-1949) eta Jean Sibelius (1865-1957).

Zaldubiren garaiko euskalgintzan nor izandako guztiak ez dira, halere, hiru belaunaldi horietan sartzen. Badira hiru belaunaldi horietatik kanpora gelditzen direnak ere. Horrela,

d) *Aurrekoak*

Lehen belaunaldia baino zaharxeago izanik eragin bizikoak gertatu ziren, *bottom-up* langintzan bereziki, Jean Etxeto (1801-1887) eta (Dr.) Jean Baptiste Larralde (1804-1870). Elaborazio sinbolikoaren eta defentsa instituzionalaren aldetik bere pisua izana du Charles Beltzuntzeko kondeak.

(128) Masa-kulturaren eta iritzi publikoaren kontzeptu-sorreran aitzindari izana.

Aurrekoak									
33	Charles Beltzuntze	1796-1872		X					
34	Jean Etxeto	1801-1887					X		
32	Jean Etxamendi Larralde	1792-1879							
35	Pierre-Nérée Dassance	1801-1858			X				
36	Jean Baptiste Larralde	1804-1870				X			

e) *Lehen eta bigarren belaunaldien artekoak*

Lehen eta bigarren belaunaldien artean jaiok ditugu honako bidegile hauek:

Lehen eta bigarren belaunaldien artean									
37	Martin Arrupe	1823-1887							
38	Michel Elizanburu	1826-1895			X				
39	Grazian Adema	1828-1907			X				
40	Jean Bapt. Elizanburu	1828-1891					X		
41	Basilio Joannategi	1837-1921			X				
42	Jean Domi. Sallaberry					X			
Guztira, tartealdi honetan									
43	Paul Broca	1824-1880						X	
44	Willem Jan Van Eys	1825-1914						X	
45	Wentworth Webster	1828-1907						X	
46	Élisée Reclus	1830-1905						X	

f) *Bigarren eta hirugarren belaunaldien artekoak*

Bigarren eta hirugarren belaunaldien artean jaiok ditugu, bestalde, honako hauek:

Bigarren eta hirugarren belaunaldien artekoak									
47	Louis Etcheverry	1853-1907		X					
48	Simon Durruty	1857-1915							
49	J. Viaud «Pierre Loti»	1850-1923							
50	Edward Sp. Dodgson	1857-1922						X	
51	Lewy d' Abartiaga	1857							

Alor honetako bidegileen europar adinkide ezagunei dagokienez hor daude, esate baterako, Ferdinand Tönnies (1855-1936) soziologian, Sigmund Freud (1856-1939) psikologian, Ferdinand de Saussure (1857-1913) linguistikan eta Giacomo Puccini (1858-1924) musikan.

Labur bilduz: berrogeita hamar bat bidegile antzematen dira, batez bestean, XIX. mendearen bigarren erdialde horretan. Guztiak garrantzitsu izanik ere ez ziren guztiak garrantzi berekoak izan: Batez ere lehen belaunaldiko bidegileek eman zioten, 1850 inguruan, iparraldeko euskalgintzari benetako abiada. Berai-ek izan ziren, orobat, iparraldeko euskalgintzaren luzera begirako joera nagusia finkatu zutenak: haiek markaturiko bidetik joan ziren gauzak, oro har, 1890eko hamarkadara arte. Lehen belaunaldi horrena izana da hortaz, aski neurri zabalean, XIX. mendearen bigarren erdiko euskalgintzaren gidaritza intelektuala.

III.2.2. Zenbait bidegile

Bistan da 50 bidegile horien bizi-zertzeladak ezin ditugula txosten hone-
tan laburbildu. Beharrik ere ez, dugun helbururako. Honegatik edo hargatik
pisuzkoenak izan zirenak, eta azaldu nahi dudana azaltzeko baliagarrienak
iruditzen zaizkidanak, aipatuko ditugu hurrengo atalotan. Egindako lanengatik,
izandako oihartzunagatik eta bere hurbilpen soziobiografikoengatik aberatsen
direnetatik abiatuko gara besterik gabe.

a) Anton Abbadia (1810-1897)

Aparteko lekua zor zaio Abbadiari esparru askotan, ez euskalgintzarenean
bakarrik: goi-mailako zientzia-ikertzaile (batez ere geodesian eta astronomian),
Afrika izkutuenaren deskubritzaile eta berri-emaile sistematiko, antropologiaren
bide-urratzaile, urrutiko hizkuntza ezezagunen biltzaile eta aurkezle, bere ga-
raiko gizarte-pentsaeraren ebaluatzaile zorrotz, aberats diru-jestore zuhur, enpe-
radorearen lagun eta herri xumearen hurbileko, jatortasun etnokulturalaren eta
berrikuntza teknologikoaren zale, fededun handi eta pentsalari hotz, paremio-
logo eta kirolari, herriko auzapez (129) eta bidaiari. Hori guztia izana da Anton
Abbadia. Hori guztia eta guretzat, horrezaz gainera eta horren gainetik, irlandar-
euskaldun eskualtzale. XIX. mendeko eskualgintzaren promotore nagusi.

Aztertzaile asko saiatu izan dira Abbadiaren nortasun-printzak bil-
tzen (130). Ezaugarri horietariko batzuk hartuko ditugu kontuan, euskalgintza-
ren aiekari heltzerakoan.

(129) «Después de las leyes que rigen la vida privada, ninguna otra debe preocupar tanto como la cuestión municipal» (Abbadia 1880, in Urkizu arg., 297).

(130) Ikus, adibidez, I. Estornes (1997: 65-6): (Anton Abbadia) es consciente (...) de la «superioridad» europea. Habla de la «superioridad innata del europeo». En contraposición a otros pensadores y antropólogos de su época (Gobineau, H. S. Chamberlain, Pesche, Vogt, Penca, etc.), la unicidad

- a) Indar-biltzaile eta koordinatzaile izan zen Abbadia, batetik, euskalgintzaren alorrean: «Hizo engranar a su movimiento al profesor Darrigol, al príncipe Bonaparte, a Inchauspe, al capitán Duvoisin, a Campion, al padre J. Ignacio de Arana, a J. de Manterola, a Pierre Loti e indirectamente a todo el mundo intelectual vasco de su tiempo» (131).
- b) Ez hori bakarrik: irizpide jakinez eraturiko lehentasun-eskema zuen buruan, euskalgintzaren inguruan, eta irizpide horien argitan saiatu izan zen unean uneko ekimenak antolatzen, ondorioak ateratzen eta epe erdi edo luzera begirako helburuak definitzen. Bestela esanik, koordinatzaile baino lehen estrategia izan zen Abbadia.
- c) Azkenik, eta ez da hori ere gutxietsi behar, bere poltsikotik ordaindu ohi zuen Abbadiak beste inork nekez ordainduko zuen eta, bere ustez, euskalgintzarako beharrezkoa zen hainbat ekintza. Bazekien helburuak finkatzen, bazekien jendea bildu eta elkarlanean gidatzen eta, azkenik, euskalgintzaren mezenas nagusi izan zen 50 urtez (132). Gutxitan gertatzen dira hiru elementuak batera.

Bere irizpide nagusietako batzuk, euskalgintzaren alorrean, esaldi hauetan bil daitezke:

- a) Hizkuntza bakarrik ezin da salbatu; transetnizatzeiko arrisku bizian dagoen herri baten kultura bere osoan hartu eta jestionatu behar da, ezer lortzekotan.
- b) Horrek ez du hizkuntzaren zentraltasuna ukatzen: etnokultura baten eta bere hizkuntza asoziatuaren arteko harremanak gogoan izan behar dira beti. Eta

del género humano en su pensamiento está fuera de toda duda. Católico conservador (línea Chateaubriand), abierto al mundo (...), pero de berroqueña fe romana. En plena eclosión del darwinismo y del dogma de la desigualdad y jerarquización de las razas (Nott y Giddon, etc.) profesa un monogenismo inquebrantable. Actitud culturalista, opuesta a diferenciaciones radicales. Humanismo con intransigencia romana. Participa de la inquietud erudita de sus coetáneos por un pasado en rápidas vías de desaparición: «es el momento, ahora o nunca, de hacer la recopilación a fin de elucidar el gran problema del origen de las naciones». Cree en una supuesta debilidad de la capacidad generatriz de las ciudades. Ikus, orobat, Petit (1899: 554-7): Anton Abbadia «n'a connu que deux passions, celle de la science et celle de son pays. La simplicité des goûts et des habitudes; son éloignement des salons sans vue et des réunions bruyantes. Sa vie était réglée en deux parts», goizez (garrantzitsuena) estudioak; arratsaldez txapela zuria eta alpagata zuriak jantzita, ariketa fisikoak. Beste elementuok ere kontuan hartze-koak dira (Abbadia 1880 in Urkizu arg., 285-9): «La fiebre de la innovación, demasiado a menudo confundida con las sanas nociones del progreso. (...) La idea del censo ya es anticuada. Francia ha obrado sabiamente renunciando al censo electoral, porque la razón de un hombre no se esclarece más porque aumenten sus rentas: el sentido común no se mide por varas. (...) El despotismo de los monarcas ó el de las multitudes turbulentas no se acomoda á estas libertades municipales».

(131) Ikus EGIPV: Abbadie.

(132) Euskal Festetako ohiko ontza urreaz eta abarrekoetz gainera beste honelako xehetasunez ere bete samarrik dago, itxuraz, bere bizia: «M. de Nansouty (...) a révéle avoir reçu de lui (Abbadiak emanik), pour la publication de la Grammaire de Pierre d'Urte, une somme de 900 francs, avec recommandation expresse de n'en rien dire» (Petit, 1899: 554-7).

- c) Hiztun-elkarte bateko kide izateak inperatibo moralak ere ezartzen dizki-gu: gizalegea = f (hizkuntza). Bere ikurburuak ere badira nortasun berezi baten adierazgarri: «*plus estre que paroistre*», eta «*in labore felicitas*».

Bere herentzia ideologikoa, euskalgintzari dagokionez, 1892an Donibane Lohizuneko Euskal Festetan azaldu zuen argi: «En ces temps où la force des choses tend à mêler tous les peuples, à changer les moeurs, et, hélas! à amoindrir les belles choses du passé, il me plaît de croire que mes chers Basques se serreront les unes contre les autres pour résister, dans une sage mesure, à cet envahissement, pour conserver intacts leur langue, leurs moeurs, leurs coutumes séculaires, leur génie naturel, leur sentiment de l'honneur et de leur foi, autant de trésors! C'est là un faisceau sacré qu'ils devront garder avec jalousie. Et qu'ils se souviennent que si les grandes choses défendent les petites, celles-ci défendent aussi les grandes». Zazpi Euskal herrien defendatzaile sutua zen Abbadia (133). Atsegina izateaz gainera, zorrotasuna eta zuzentasuna ziren Abbadiaren dohainak. 1859an, «Altabizkarko kanta» aipatzean, asmakizun hutsa zela salatu zuen ingeles aldizkari batean.

Bere testamentuan, besterik esaten badugu ere sarri, euskalgintzaz akordatu zen Abbadia. Testamentua idatzi aurretik, gero okerrik ez gertatzeko-edo, kontsultak egin zituen Parisen, Euskal Akademia sortzeko asmoz edota, errazago, bere ordura arteko euskalgintza-bideari eusteko asmoz. Nolanahi ere, ahuldutako hizkuntzak indarberritzen saiatzeari zer zeritzon galdetu zion *Société Linguistique* delakoari: Elkarre horren onespina jaso zuen, aho batezkoa jaso ere. Horra orduko dokumentazioak zer dioen: «M. Bréal donne lecture d'une lettre de M. d'Abbadie, l'un des fondateurs de la Société Linguistique, au sujet d'une donation qu'il se propose de faire à L'Académie des Sciences: une des clauses de cette donation étant relative à la préservation de la langue basque. M. d'Abbadie consulte la Société pour savoir s'il est, comme il pense, utile préserver les idiomes locaux. Après un échange d'observations, la Société charge à l'unanimité son secrétaire de répondre affirmativement à cette question». (Urkizu arg. 1997b: 446). Horren ondoren, honako klausula hau sartu zuen bere testamentuan: «L'Académie devra consacrer chaque année, comme M. et Mme. D'Abbadie le font actuellement, une somme de onze cent francs à des distributions des prix pour les joutes et surtout pour la langue basque, dans les pays avoisinants», in Pierre Gauja, 1917: 429-30 or.

b) *Agosti Xaho (1811-58)*

Aparteko lekua izan ohi du Agosti Xahok, euskal letren eta euskalgintzaren panoraman. Bide-urratzaile izana dugu bera ere, Eskual herriaren aldi jakin

(133) Euskal Festa horietako hitzaldia, esate baterako, honela amaitu zuen: «Chers compatriotes, disait-il en terminant, joignez vos voix à la mienne, déjà bien éteinte, et crions tous ensemble: Zazpiak bat!»

bateko gizarte-bizitzan: euskalaritzan egindako lanez gainera pentsalari eta ekintza-gizon moduan dugu Xaho ezagun. Baita kazetari eta kazetagine *uskaldun* gisa ere. Euskalaritzari dagokionez leku agiria izan zuen berak 1834tik 1858ra arte gramatika sailean, hiztegitantzan eta ortografia bateratzeko saioetan. Pentsaera alorreko lanean, berriz, Parisko gazte-garaitik zetorkion sonaz gainera hemen, ipar eta hego, egindako hainbat planteamenduk ere hauts ugari harrotu zuen. Agostik ez zuen bere burua *croyant* aitortzen, *voyant* baizik. *Voyant* izate hori, berriz, aski era markatuan definitzen zuen: ohiko *fedegabel/fededun* dikotomiaren baliokide-edo zen, beretzat, *voyant/croyant* zatibiketa. Xaho ez zen, ohiko adiera nagusian, fededun (134).

Atharratzen sortu zen Agosti. Bertako idazkari-uxerra zuen aita: Etxahun malerusaren konfiantzazko gizona, koblakariaren epai-gorabeheretan. Bazuen Agosti semeak etxetikako tradizio modu bat berekin: euskal kantu- eta letramundua atsegin zuen, eta *Establishment* nagusiarekin gutxitan bizi izan zen harmonia betean. Hogei urte zuelarik Parisera joan zen, primutasunari zegozkion hamabi mila liberaren zatiño bat harturik, zuzenbidezkoak ikastera. Handik gutxira, 1832 inguruan, Charles Nodier-ek Arsenaleko liburutegian antolatzen zituen festetara agertzen hasi zen. Han ikasiak edo landuak izango zituen bere pentsamolde korapilotsuaren hainbat zoko-moko. Batetik han, Arenaleko inguruan, eta bestetik frantses-pentsalarien liburu jakinetan (135).

Bere pentsaera trumiltsuak egin zuen Xaho ezagun. Obra-lan asko digu utzia, 1834tik 1858ra artean, batzuk argitara emanik eta erdi-ilunpean besteak. Obra horien sendoak baino areago aktibazio-lan soziopolitikoak eta, bereziki, oinarri-eraikitze ideologikoak egin du Xaho entzutetsu. Errealitatea eta asma-zioa uztarri berean loturik ageri dira, sarri, bere idazlanetan. Bistan da aski zuzen zebilela maiz, etimologiazko hainbat esplikaziotan: *eguerri* (*egun + berri*) edo *ekain* (*eki + gain*) modukoetan adibidez. Amets-irakite handiak paratuak dizkigu, aldiz, *Aitor*-en eta antzekoen jira-bueltan.

Great past-en sortzaile dugu Xaho: sortzaile ugarietako bat. Ohiko irudien ondoan aski elaborazio sinboliko pertsonala eskaini zuen berak, gure *asaba zaharren* alorrean (136). Sinbolo-ikur sagratuen elaboratzaile ere izana dugu. Horrelakoa da, bereziki, arbolaren kontua. Frantziako Errepublikaren kosmogonian eraikia zegoen begiramen hori, lehenik eta be-

(134) Gauza ezaguna zen hori, arras: honela izendatzen zuen Hiribarrenek, 1853an, bere lagun Xaho: «beira balu fedea, eskaldun lehena».

(135) Errebelazioaren eta erlijio konparatuen filosofian, esate baterako, Court de Gébelin (1725-84) eta Fabre d'Olivet (1768-1825) pentsalarien jarraitzaile zela esan izan da. J. C. Drouinek in Urkizu 1992a: 43.

(136) Lehen Aitzinatean mundua bi herritan zegoen banaturik: iparraldekoak batetik, hegoaldekoak bestetik. Aro hori K. a. 1200. urtean amaitu zen iparraldeko barbaroak, erraldoiak, hegoaldeko lur-sailetan sartzean. Jiganteok zeltak ziren European, eta Asian esitak. Hegoaldeko biztanleak, berriz, Europa-Asietan euskaldun-iberoak. Bi arraza kontrajartzen ziren hor: zelta-esitak batetik, euskaldun-iberoak bestetik.

hin (137). Bere hitzetan esanik «Errepublikaren izatiak, Populiaren erregetarzunak badu sekulaz-geroz bere potreta: zuhain gora bat, haritx eder bat. Eta haritx hunek hirur adar gehien: Libertatia edo zuzen justua, Lege bardina, Fraternitate irus bat» (Ariel IV, 5, 1851). Agostik ez zuen ordea errerepublikaren kosmogonia hori bakarrik gogoan, haritzaren miresmenez ziharduenean. Arbolarenganako begiramenak eta santu-sentierak bazuen euskalgintzaren oinarri ideologikoekin zerikusirik: «Le chêne de leur république solaire, qui rappelle la félicité des anciens jours, est, pour cette terre profondément déchue, un symbole de régénération» (*Voyage en Navarre*). Herria biziberritzeaz, indarberritzeaz ari zen hor Xahok: hots, euskalgintza ororen ardatz-ardatzeko xedeaz. Bere ikusmolde horrek eta Iparragirrearen Gernikako Arbolak zernolako harreman-lotura zuten ikuskizun dago. XIX. mendearen bigarren erdialdeko sinbolo-ikur handiena izan genuenez azkena (Gernikako Arbola), ez genuke lehenengoa inola ere gutxietsi behar (138).

Politikarekin uztartu zuen Xahok garai hartako euskalgintza: kausa dinastikoa ez baina herri baten bizinahia, eta nahi hori asetzeko zenbait neurri politiko-operatibo hartu beharra, planteatu zuen berak Hegoaldeari begira. Herriaskatasunaren aldeko interpretazioa egin zuen Agostik Lehen Karlistadaz, 1835ean Nafarroara eginiko ibilaldiaren haritik. Don Carlos-en alde lerrotu baziren lau probintzietako euskaldun asko (gehienak?), Espainiara iritsitako jakobinoen liberalismoak beren ohiko Foruak arriskuan ipintzen zituelako izan zen. Beren Foruak zaintzearen bihurtu ziren karlista. Politikaren (une horretan, gerra-ekintzen) esparruan jokatzeko ari zen etorkizun osoa, baita jatortasun etnokulturalaren geroa eta, oro har, Hegoaldeko euskaldunen ongi-izate kolektiboa. Zumalakarregi jeneralak zuen bere ustez, azken finean, giltza: hari zegokion euskal Foruei eustea eta, haien bidez, Euskal herriak Euskal herri izaten segitu ahal izatea. Ez zen bera bakarrik, inola ere, Zumalakarregirenganako miresmen bizia zuena iparraldean: miresmen horren partaide ziren hainbat zuri eta, kurioski, zenbait gorri (139). Beste bidetik jo zuen, arras, iparraldean. 1848tik aurrerako politikagintzan bide jakina hartu zuen Xahok: errepublikazale erradikalen bidetik ibili zen sutsu, harik eta Napoleonek kontu horietatik apartatzera behartu zuen arte. Gizarte berriaren bozemaile eta boto-biltzaile ozen izan zen atharrastarra. Ez aphez jendea zuen maite eta ez, bereziki, kargulant-kargudun-fun-

(137) Patri Urkizuren hitzetan beti birsortzen, eraberritzen ari den urtziaren, kosmos biziaren irudia dugu zuhaitza, alegia biziarena. Zuhaitz sagratu zenbaiten artean haritza da nagusi. Haritza indarraren, sendotasunaren, garaitasunaren eta bizitza luzearen irudia dugu. Ez biziberritzea, bizi luzea baizik, aditzera ematen du alde horretatik.

(138) Gauza jakina da *Gernikako Arbola*, eta bere egile Iparragirre, ezagunak eta biziki estimatuak zirela Iparraldean, zenbait esparrutan bederen: Larresoron egin zitzaion harreraz ikus, esate baterako, Xarriton.

(139) Zaldubik familiatik beretik zuen karlismoarekiko lotura: lotura episodiko hutsa, nahi bada, baina lotura hurbila, bizia. Ezin gauza bera esan liteke, jakina, Xahoren lagun Hiribarren aphezaz eta, bereziki, Elizanburu gazte, gero errepublikazale argiaz. Jakin badakigu, ordea, Zumalakarregiren miresle izan zirela hirurak.

tzionariorik: bestelako laguntzaz eskuratu nahi zuen Agostik herri xehearen zoriona. Horrek egiten zuen hainbat eskualdunentzat erakargarri. Aldiz beste hainbatentzat, ez Enperadorearentzat bakarrik, bazter-nahasle eta arrisku-sortzaille zen Xaho. Horrek egiten zuen beldurgarri. Saiatu zen elizaren eta *Establishment* nagusiaren orbitatik kanpora, are aurrez aurre, bestelako politikagintza eskaltzalea antolatzen: saio horren oihartzun dira, hein batean, ele biko edo eskuarazko lehen aldizkariak. Urkizuren ustez lau zutabe nagusik sustengatzen zuen Chahoren euskalgintzarako zaletasuna: geografia aldetik euskal lurraldeak berekin zuen batasunak; hizkuntzak berak; euskaldunen historiak; Euskal herri(eta)ko eskubideak. Lau ardatz horien jiran, euskal batasuna ezartzen zuen Xahok nagusi eta, zenbait kontestutan (ez, zenbaitetan errazegi esan izan denez, denetan) Zazpi Probintzien askatasunaren aldeko deia egiten.

Aparteko dedikazioa eskaini nahi izan zion hizkuntzalaritzari: dedikazio horren erakuskari ditugu, bereziki, 1836ko bere lanak: *Études grammaticales sur la langue basque* batetik, euskarak eta sanskritoak elkarrekin zituzten antzekotasunez eta latinaren jenioaz zihardutenak bestetik. Berariaz landu nahi izan zuen euskararen corpus-plangintza ere, 1846tik aurrera bereziki (140). Bere euskalgintza ezin liteke ordea, hasieran esan denez, euskalaritzaren eta corpus-plangintzaren alorrera mugatu. Zazpi Probintzien aktibazio soziopolitikoak zuen amets, ipar eta hego aski jarduera diferenteak (hainbatean bateraezianak) bultzatu nahi izan bazituen ere. Gizarte-berrikuntzaren zurrunbiloan murgil eginik (ez, beste askok bezala, zurrunbilo horretatik ihes egiten ahaleginduz) eratu nahi izan zuen euskalgintza hori: 1858ko herio goiztiarrak (47 urte zituen artean) agorturik utzi zuen bide hori: Berdolyk eta Guilbeauk, Elizanburu kapitainak eta Lewy-Abartiagak gero ekarriko zuten eskaltzaleatasun errepublikarrak ezer gutxi zuen Xahoren amets- eta ekimen-mundutik.

c) Jean Duvoisin (1810-1891)

Bidegile guztiak ez dira buruzagi. Bestelakorik ere behar izaten da, gizarte-bizitzaren hainbat alorretan. Bestek markaturiko bidean barrena ibilbide zabala egingo duenik, tartean. Horietarikoa dugu Jean Duvoisin, 1810ean

(140) Oker dago, kontuok hizkuntzalaritza hutsezkoak zirela uste duena. Honela zioen Xahok Abbadiari 1836 inguruko eskutitzean (hots, *Études grammaticales sur la langue basque* bien izenean argitara eman zuten garai-inguruan): «Le basque a des ennemis implacables. Je le répète: c'est la lutte de Galibesne contre L'Empire romain; et nous faisons de notre pays la Judée de l'Occident sophiste». Zilegi da, beraz, 1836ko gramatika norentzat eta zertarako argitara zuten galdetzea. P. Urkizuk emana digu, partez, erantzuna: «Gramatika jeneralean aditu direnentzat, batik bat Pariseko hizkuntzalarientzat. Eta frogatua zuenez (Xahok) hizkuntza ezagun guztietako erroak bereganatzeko eta bere egituraren sarrarazteko euskarak duen ahalmena, ez ote zituen bere baitan desira daitezkeen baldintzak hizkuntza unibertsal bat eratzeko?» Lekutan zegoen uskaldun herritar xumeen ongi-izate arrunta zaintzeko interes hutsa! Corpus-plangintza orok bere-berea duen agenda izkutuarekin topo egiten ari gara hor, itxuraz.

Ainhoan sortua (141). Ezpeletan egin zuen ume-denbora gehiena (Villasante, 1979: 187), eta Larresoroko seminarioan (Xahok Paubekoan bezala) egin zituen gaztetango ikasketak (142). Han hasi omen zen, batez ere, euskara suharki maitatzen. 1830ean aita hil zitzaion, eta «uztaileko iraultza» lehertu. Unibertsitaterako bidea utzi egin behar izan zuen eta aitaren ofizio berean sartu: aduanako guarda (Altuna, 1986: 21). Handik aurrera, 1856ra artean, lanbide horretan jardun zuen. Eskalan gora eginez aduanetako kapitain izatera iritsi zen, Donibane Lohizunen bizi izanik. 1858an aduanetako kapitain-postua utzi egin zuen, eta urteko 1000 liberako soldataz Luis Luziano Bonaparte printzearentzat euskalaritza-alorrean hasi lanean. Hala jardun zuen hainbat urtez, Inperio-agintea erori eta Jules Ferry-ren Gobernu errepublikarrak soldata hori erretiratu zion arte. Ziburun egin zituen azken urteak. Singladura pertsonal horren baitan txertatu behar da Duvoisinin euskalgintza (143).

Gizartegintza osoa zuen kapitain-ohiak buruan, euskalgintzaren ardatza finkatzerakoan. Gizarte molde oso bat zuen gogoan, eskuarazko langintzari ekiterakoan. Zer gizarte molde? Hori ez da esaten hain erraza. Tradizionalismoa?; preserbatibismo hutsa?; erreformismo regenerazionista? Dударik ez da, hasteko, asko zuela bere pentsaerak tradizionalismotik. Preserbatibismo hutsetik baino erreformismo regenerazionistatik hurbilago zebilen, ordea, oro har: laborantza indarberritu eta eraberritu nahi zuen Duvoisinek, eta laborantza bidez euskarazko jatorrasun etnokulturala zurkaiztu (144). Hori zen, oker ez banago, bere gizartegintzaren muina. Gauza bat dago, nolana ere, argi: Xahoren kasuan ez bezala urrun dabil Duvoisin nazionalismotik eta, batez ere, oso urrun nazionismotik (cf. Fishman 1989 eta 1973). Duvoisin ezin da abertzaletasunaren aitzindari edo bidegiletzat hartu. Badu gai honek garrantzia, Duvoisinin kasu hutsetik haraindikoa. Gisakoa da, hortaz, iparraldeko euskalgintza haren eta handik gutxira hegoaldean eraturiko abertzaletasunaren arteko harreman-bideez ohar bat edo beste egin dezagun.

Aspaldidanik egin izan da han-hemen saiorik, tradizionalismoa nazionalismotik (gure arteko terminologia baliokidean, abertzaletasunetik) argi bereizteko. Ondoko hau izan liteke, mundu zabaleko bibliografiari dagokionez, adibide

(141) Besterik esaten ez den bitartean Patxi Altuna 1986 dugu azalpen horien iturburu.

(142) Garai horri dagokionean esanak dira Jeanez: Fama de alumno indisciplinado. Kalifikazio onak. Larresoron zaletu historiaz, geografiaz, literaturaz eta han latinez eta griegoz idatziriko antzineko liburuez liluratu.

(143) Eskuartean dugun eginkuzerako merezi luke beste aipamenok ere kontuan izatea: «Duvoisin fue siempre un trabajador empedernido; se dedicó al periodismo, a trabajos históricos, etc. Dejó una ingente cantidad de trabajos inéditos: traducciones, diccionario, etc. Haristoy decía que nunca leía si no es con la pluma en la mano. Era hombre modesto y agradable. A su muerte, Haristoi vino a hacerse cargo de sus papeles y trabajos inéditos. Fué siempre cristiano de convicciones ardientes».

(144) Atzerriko berri ere bazuen horretarako: Ingalaterran, Frantzian, Suitzan eta Ameriketako idoro berriak ziren asmoen eta aurkikundeen berri ondotox zekien. Orobat salatzen zituen baserrietako usuario zaharkituak eta zenbait maizter-etxetiarren nahiz horien nagusien zabarkeria. Ez zen, beraz, preserbatibismo hutsa.

argia: «whereas traditionalisms of various kinds seek a return to or a preservation of the genuine past, nationalism seeks to «render the present a rational continuation of the past» (Bromage 1956), indeed, it seeks and creates a usable past» (Fishman, 1973: 8). Bai eta ondoko pasarte hau ere: «It is part of the specific nature of the nationalist (rather than any more generally reformist) stress on authenticity to find it in the lower classes and in the distant past». Orobat da gogoangarria beste ohar hau: «the lower orders are seen as being not simply primitive peasants, but as the source of national creativity... Salvation must come from below» (Minogue 1967: 60-1, guztia in Fishman 1973, 8).

Abertzaletasunetik hurbilago zebiltzan, irizpide horien arabera, Agosti Xaho eta Adema-Zaldubi (145). Nabarmenki urrunago, aldiz, Duvoisin eta, batez ere, Michel Elizanburu: preserbazio ia lausogabearen paradigmata mugitzen zen azken hau. Ez ordea, Jean Duvoisin. Lehengo egoera eta lehendikako ordena zaharra defenditzen zituen hainbatean, berak ere. Ez osorik ordea: kanpañarren ordura arteko bizibidea ez zitzaion osorik gustatzen; zer aldatua ugari ikusten zuen bertan (146).

Duvoisinen mundu-ikuskeraz eta bere filosofia soziokulturalaz jabetzeko aparteko lekua zor zaio, nolana ere, 1858an argitara eman zigan *Laborantzako liburuari*. Familia-egitura tradizionalaren defentsa inplizitua egiten da, batetik, liburu horretan: aita-seeen arteko harreman elkor eta hotzen errainua ikusi uste zuen Altunak hizkera horietan (Altuna, 1986: 29). Garai hartako euskal nekazaritzaren argazki soziologikoa eta «betiko» euskal nekazaritzaren azterketa zorrotza ere bada liburua, bestalde. Etxetiar-maizterrak, aurten bazterretxe batean eta datorren urtean non izango diren ez dakitelarik, «zertako nekha?» esaten omen diotelako beren buruari, nagusientzat eta berentzat kalte handiak erakarriz. Burjesak eta nagusiak ere bai, «guthartean zer egiten dute ongi direnek?» galderari honela erantzunez: «!o!», eta hutsik handiena «beren lurrak etxalde ttipitan ezarriz» egiten dutela aitortuz. Herrietako agintari eta buruzagiak ere gogor hartzen ditu, hauen eginbidea herriko larreak oihanez betetzea delarik (cf. gero Broussain auzapeza) ez omen delako «segurki gobernamentuaren hobena, baldin hori ez bada hola egiten; gure haurzapezek badute hortaz aditurik aski, guti khexatzen badira ere gehienak». «Hainitzek ez dute haurzapezgoa urguluz baizik bilhatzen. Kargu horrek badu errekesta. Eder zaku entzutea: Agur, jaun haurzapeza!» (Altuna, 1986: 29-31). Lanaren eta arretaren balio paregabea

(145) Hiru horiengan erraza da ondoko jarduera-arrastorik bilatzea: «The past is being mined, ideologized and symbolically elaborated in order to provide determination, even more than direction, with respect to current and future challenges» (Fishman, 1973: 89). Bai eta honelakorik ere: «While it is true that nationalism both seeks out and cultivates the Little Tradition of an ostensible past – with its folksongs, folktales, proverbs, folk dances, costumes, pastimes and expressions– it finds not only purity and authenticity in the past but also (and particularly) greatness. It is this greatness, rooted in authenticity, that can (it is hoped) inspire current masses to make new efforts, to overcome new dangers, and to achieve new (and even greater) greatness» (Fishman, 1973, 8).

(146) Higiene kontuan, esate baterako, alderik aldeko berrikuntza-hobekuntzen aldeko zen Duvoisin. Zail da aldiz, Elizanbururen baitan, horrelako berrizaleatasun argi eta deliberaturik bilatzea.

goraipatzen du Duvoisinek hasieratik beretik. Hitz gutxi agertzen da liburuan *artha* baino maizago: «*artha da guzia*» (...) «lan arthatua (da) ontasun guzien ama» eta «lanak eta arthak sendatuko dute gure gaitza».

Bere argudio-ardatza, labor bilduz, honako hau da: Gaitzak jota dago Eskual herriko laborantza, gainbehera dator kanpaña. Hizkuntza bera baino areago *modus vivendi* osoa, behinolako bizimodu tradizionala, dator gainbehera. Konponbiderik jartzen ez bazaio behera egiten segituko du. «Zerbait» egin beharra dago, *modus vivendi* tradizionala gainbehera etor ez dadin. Ohiko bizimodu hori indarberritzeko saioa da berea: kanpañan, laborari-munduan, gorde da euskal bizimodua indartsuen. Aurrera ere bizirik eta emankor gordeko bada, segurta dezagun laborari-jendearen bizimodu duina. Egin dezagun bizimodu hori ekonomikoki, teknologikoki eta juridikoki bideragarri (147). Bideragarri eta, horrenbestez, belaunaldi berrientzat sozialki erakargarri (148). Kanpañako bizimodua berri eta eguneratu beharra ikusten zuen kapitain-ohiak, euskaltasun etnokulturalak etorkizunik izatea nahi bazen. Ikuspegi horren ildotik ulertu behar da bere saioaren oinarria. Baita euskara bera, azal eta mami, dignifikatzeko jarduna ere. Hizkuntza bizirik aterako bazen idatzizko finkapen modu bat beharrezkoa zuen, herritar xeheak gero eta hizkuntza idatziaren beharrago baitziren nonahi. Hizkera ederra, eguneroko praktika mintzatutik eta, horren osagarri, lehengo autore eredugarrietatik eratorri eta elaboratua, formulatu zuen berak. Ortografia propioa, ez ordura arteko menpekotasun konbentzionalekoa, defendatu eta indarrean jarri nahi izan zuen. Horretan saiatu zen bera, buru-belarri.

Arras langilea zen Duvoisin. Etengabeko langilea. Pertsona gutxi izan zen iparraldean, antza, bai corpus- eta bai status-plangintzan bera adina saiaturakorik. Jakin badakigu, azkenik, bere lan zabal hura ez zela gutzitz alferrikakoa izan. Egindako lan asko argitara eman gabe gelditu bazen ere beste zenbait garaiz kaleratu zen, eta gustu handiz kontsumitu: askoren (tartean, Jean Hiriart-Urrutiren) ereduizko maisu bilakatu zen ainhoarra, hizkuntza on-eder-zuzenaren alorrean. Bazuen eskuarak, Duvoisinen ildotik, edertasun- eta egokitasun-norma inplizitua, mende joanetara nekez hegaldatu gabe eguneroko zeregin idatzietan aplikatzeko aski prest ageri zena.

d) *Michel Elizanburu eta Laurent Diharasarri*

Garai hartako aphez-jendea politikoki aski markatua zela esan izan da: denak edo gehien-gehienak xuri zirela, hitzez eta egitez. Hala zirela eta, pre-

(147) Ekonomia monetarioaz ere mesfidati ageri da Duvoisin: «dirua lerrakor da; eskuetan ere urtzen zaiku nola ez dakigula» (Altuna, 1986: 31).

(148) Ihes egingo du bestela jendeak, kanpañatik hirietara edo Ameriketara. Hori da Duvoisinen beldurra, eta ez berea bakarrik: denborak erakutsiko zuenez ez zebiltzan oker, beldur hori izaterakoan, Duvoisin eta bere irizkide asko.

diku-aulkitik ere, hala agerrarazi zutela maiztxo beren burua, batzuen atseginez eta beste zenbaiten haserre-biderako. Guziak edo gehienak halakoak izanik ere, guzti-guztiak ez ziren maila berekoak. Batzuek apalago ziren beren ideologia soziopolitikoak agerrarazterakoan, eta besteak nabarmenago. Azken hauetarikoak izan genituen Michel Elizanburu eta Laurent Diharasari.

1826an jaioa da Elizanburu, Nafarroa Behereko Heletan. Mugazain buruzagi baten seme zen Michel, eta Jean Baptiste Elizanburu poetaren lehengusu (149). Herrian bertan egin zuen Michelek haurtzaroa. Gaztetan, berriz, Baiona ondoko Saint Pierre d'Iruben izan zen, aita hara destinatutik. Baionako Salletarretan egin zituen ikasketak lehenik. Ordena horretan sartzekoak, berriz, Tolosan eta Akizen. *Frère Innocentius* izena hartu zuen Michelek, salletar egitean. Hazparneko ikastetxearen zuzendaria erdalduna zelarik, haren tokian euskaldun bat ezartzeko beharra nabaritu zuten salletarrek, eta 1848an *frère Innocentius* gaztea izendatu. Han ari izan zen Elizanburu, irakasle eta zuzendari, berrogeita lau urtez (1892ra arte, hortaz). Han idatzi zituen, orobat, 1889 eta 1891 arteko bere liburu garratzenak (150). Gizon zorrotz eta gogorren fama izan zuen bertan.

Pertsona garrantzitsua da Michel Elizanburu, garai hartako eskualgintza ongi ulertzeko. Bere perfil soziopolitiko zorrotzak ematen dio salletarrari garrantzi hori. Erregezale sutsu zen *Frère Innocentius* (151), xurien aldeko itsu eta gorrien etsai purrukatu. Ez zen horretan, ondo pentsatzen jarrita, hain lore bakar eta bitxi. Bazuen eredu argirik, han-hemen. Batez ere han, bere Frantzia maitean. Funtsezkoa da hori entenditzea, joera baitago gure artean uste izateko, xurien erro ideologikoak aski etxeko direla, eta gorrienak kanpoko. Egia da gorrien mundu-ikuskera nekez har zitekeela bertako sorkaritzat. Hori bezain egia da, ordea, xuriena ere ez zela bertako ikusmolde eskusiboa. Kanpotik ekarria zen, hein handi batean, *Frère Innocentius*-en mundu-ikuskera klerikala ere. Berak aitortua digunez (1890b: 64), autore handitzat hartzen zuen Joseph de Maistre. Oso gogoan hartzea komeni da Maistre, iparraldeko eskualgintzaren argi-itzaletz jabetzeko (152). Haren bidetik ibili ziren bertako

(149) Michel baino urtebete gazteago zen Jean Baptiste Elizanburu (1828-1991). Mugazaina zuen aita Jean Baptistek ere, baina lehengusua ez bezala errepublikar gorria zen poeta.

(150) 1889 eta 1892 artean idatzi eta argitara zituen Elizanburuk bere liburu guztiak:

1889: *Lehenagoko eskualdunak zer ziren*

1890a: *Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan. Eskualdun gazetan argitaraturiko artikuluen bilduma.*

1890b: *Framazonak (bigarren edizioa) eta Frantziako hirur Errepubliken istorioa laburki*

1891: *Joanes Batista Dohatsuaren bizia*

1892: *Sakelako liburuchka edo girstino guzientzat on den esku liburu ttipia.*

(151) Luis XVI eta Jesukristo elkarren antzekotzat hartzen zituen.

(152) «El conde José de Maistre (1753-1821) es el pensador más influyente de la Restauración. La Restauración no es únicamente un movimiento político que desea frenar la marea liberal. Es también una corriente intelectual y una ideología. Frente a la divisa «Libertad, Igualdad, Fraternidad» Maistre consigue apelar a «trono y altar». Usa un lenguaje romántico, irracionalista,

eskualtzale xuri asko (153), jakinaren gainean edo ustez uste gabeen. Ondo jakinaren gainean ibilitakoa dugu Elizanburu.

Historiaren ikusmolde teologikoa zuen Maistrek. Bere xedea ez zen erlijio-kontua argitzea, klerikalismoa bultzatzea baizik: Aita santua zen beretzat gizarte osoaren goi-erpin (154), eta gizarte-molde horren bila zebilen bera. S. Giner-en esanean «(Maistren ustez) la Revolución ha sido la forma de purgar los europeos sus muchos pecados; los revolucionarios han sido guiados por Satán, pero Satán mismo es un instrumento de Dios. Lo que vendrá después será una restauración del mundo anterior a la revolución, pero renovado y virtuoso, organizado teocráticamente, sin que los vicios corrompan, como antes, las cortes reales». Ikusmolde hori bizi-bizirik dago Elizanbururen baitan. Bekatuak purgatzea tokatzen ari zaio giristino-jendeari, Eskual herrian eta are Frantzia osoan, ostera erlijioa eta ohitura onak nagusituko diren gizarte jatorra berreraiki ahal izateko.

Framazoi-harginbeltzen kontrario bizia zen salletarra, bere maisua bezala: «Maistre cree que existe un grupo reducido de personas, conocedoras de su oficio subversivo, dotadas de gran voluntad, que intenta cambiar el mundo. Considera que existe una conjura contra las fuerzas del orden llevada a cabo por unos pocos, sin participación popular auténtica. Desde la aparición de sus consideraciones en 1797, la idea paranoica de la conjura ha pesado sobre las mentes reaccionarias» (Giner, 1967: 358). Framazoi-harginbeltzen kontuari juduen aurkako aiherkundera erantsi zitzaion Elizanburuk. Fraileren hitzetan «juduak, ia Europa guztian lortutako askatasunaz baliatuz, gizartean parte hartzen hasi eta, haietatik zenbait leku gorenetera iritsi ziren. Altxatze honek aspaldian bizirik zegoen juduen kontrako aiherkundera areagotu zuen, Israelgo semeek mundu guztiaz jabetu nahi zutela askori pentsarazterainokoan. Aspaldidaniko ordena eta bizimodua, Erljioaren oinarri guztiak barne, hain laster suntsitzen ikustean, askok eta askok alde zurretiko egitarau bat zegoela uste

sentimental. El fundador del pensamiento reaccionario (tiene) algunas ideas no desdeñables: una primera crítica seria a la confianza en la razón que había establecido con aparente solidez el período de la Ilustración» (ikus *Ensayo sobre el principio generativo de las constituciones políticas*, 1810) Giner-en esanean Maistren ustez «la evolución histórica de la sociedad debe imperar sobre los actos decisorios que son consecuencia de unos principios morales abstractos. La desconfianza de Maistre en la razón es total. Con Maistre empieza la era del irracionalismo consciente. Aboga por el mantenimiento y desarrollo de sistemas sociales basados en el prejuicio. 'La cuna del hombre debe estar rodeada de dogmas, de modo que cuando se despierte su razón, encuentre que todas sus opiniones están ya hechas, por lo menos aquellas que atañen a su conducta. Nada más importante para el hombre que el prejuicio'» (Joseph de Maistre, *Études sur la Souveraineté*, I, x). (in Giner, 1967: 358).

(153) Eragin bizia izan zuen Maistren pentsaerak, bereziki, aphez-jendearen artean: «Por largas décadas, el pensamiento reaccionario y la religión irán unidas en las mentes europeas. La disociación es reciente» (Giner, 1967: 358).

(154) Ondo ezaguna dugu ikusmolde hori hegoaldean. Gogoratu urte-inguru haietan gure artean eraturiko integrismo politikoa, eta haren korrelato kantuzkoa: «Kristo gure errege, adora dezagun / zeru-lurren jabe, aitortu dezagun».

zuten. Nahaste honen eragileak masoiak ziren, Satanen beraren laguntzaileak, Antikristoren erresuma prestatzen zihardutenak» (Fraile, 1988: 22).

Gizarte-molde berriaren gauza asko, itxuraz gehienak, zituen Elizanburuk atsekabezko. Baita bozkatzere-bidea ere: «berrogoi gizon prestuen botzek baino indar gehiago izanen dute berrogoi eta bat gizon txar eta kanailenek. Bertzenaz behar litazke botzak, ez khondatu bainan phizatu. Pio IXen Aita saindu handiak erraten zuena: Bozkatzere yeneralak, gezur yeneralak» (Elizanburu, 1889: 47). Atsekabezkoa zuen bozkatzere-bide hori, baina ez zion muzinik egin hartaz baliatzeko planari.

Une batean, 1889 inguruan, eskola-kontuak alde batera utzi gabe bigarren lanbide bati heldu zion Elizanburuk, besteren enkarguz: eskualdun jendea «iratzarri» eta gizartegintza zuzenerako bidean jartzeari. Horrela sortu zituen *Lehenagoko eskualdunak zer ziren* (1889) eta *Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan* (1890). Liburu biak eskuaraz idatzi zituen: bideberritza handia zen hori: ez zegoen artean tradizio handirik, kontu horiek eskuaraz azaldu eta justifikatzeko (155). Elizanbururen saio hori euskalgintza al den galde dezake norbaitek. Erantzuna argia da oso. Ikus Elizanburuk berak liburuaren sarreran esana: «Eskual herriko aphez guziz argitu (batek) eskuara, gure lenguaia ederra, osoki maite duelakotz, eta hura luzaz kontserba dadientzat gure artean, nahi izan du (...) liburu hau emana izan dadin publikoaren eskuetarat, hala nola jadanik ager arazi baitu goraxeago aipatu liburuxka, *Framazonak*» (1889, in Treku eta Nazabal, 1993: 5) (156). Nor ote zen «Jaun errespetagarri» hura, horretarako dirua aski zuena edo eskuratze gai zena? Nornahi zela ere, argi dago garai hartako aphez klerikal-xuri haien politikagintza ez zela erlijioak bakarrik gidatua. Politikagintza hark bazuen berariazko xederik: «gure lenguaia ederra (...) luzaz kontserba dadientzat gure artean». Euskalgintza zen eta da hori, ehuneko ehun.

Elizanburuk paperean jartzen zuenak aplikazio praktikoa behar zuen, halere, eliz defentsa eta euskalgintza-saio osoa ipuin-kontatze hutsean geratuko ez bazen: hauteskondeetarako aplikazio organizatiboa eratu behar zen horretarako, lehen-lehenik; eta gero, bozketa bidez emaitza egokirik lortutakoan, etekinak atera behar ziren. Herrietako aphezek argi azaldu behar zuten horretarako, prediku-aulkitik, boza nori ez eman. Aphez horiei, hauteskunde aurre-

(155) Hori ere egin zuen berak, liburuaren sarreran: «Eskuarak ez du zorrik edozoin lenguaia horiei. Hain zalhua da non (...) dobla, plega baititazke nahi bezala, eta itzularaz norat nahi. Lenguaia guti da Eskuara baino gehiago gai denik koblatzeko edo poesiako. Orok badakigu Poesia dela khantuzko edo koblazko lenguaia, hitz neurtuzkoa. Eskuara, erran nahi da, gure aitaamen besoetan lehen lehenik ikhasi dugun mintzaira ezta eta ederra maite duenak, gogotik erosiko du liburu hau eta hunen irakurtzetik atherako ditu gazeta edo berriketari phurtzil frantsezko batzuetarik athera ez lezazken abantail franko» (Elizanburu 1889: 34).

(156) *Intxauspe bikario jenerala?; Adema-Zaldubi?; Arbelbide? Laurent Diharasarri? Bistan da Louis Etxeberri ezin zela izan: «aphez» batez da hor kontua. Baliteke Diharasarri izatea. Nornahi zela ere, bistan da aphez haien politikagintza klerikala ez zela erlijioak bakarrik gidatua, ez eta erlijioa salbatzeko asmoz egina ere soil-soilik.*

tik, argi esan behar zien norbaitek bazutela hartarako eskubidea, eta komeni zela hala egitea. Laurent Diharasarrik heldu zion langintza horri. 1848an jaioa zen Laurent, Saran. Elizgizon saiatua zen, hiztun garbia eta, 1890ean, Kanboko erretor. Bi liburuxka edo idazki argitara zituen urte horretan: *Aphezen dretchoac eta eginbideac eletcionetan* (itzulpena) eta *Erlisionearen ichtorioa laburzki*. Kontua ez zen hor gelditu: hainbat aphezek gorrien aurkako edo xurien aldeko predikurik egin zuten, hauteskunde aitzinean. Aita santua aldeko zuten, ustez. Baionako suprefeta eta, handik gutxira, bertako apezpiku berria kontra atera zitzaizkien ordea. Aginte biek (batetik Parisek eta Baionako apezpiku berriak, Parisek izendatuak; bestetik Erromak) talka egin zuten aurrez aurre. Talka haren emaitza aski ezaguna da: beren elizetatik erauziak izan ziren hemeretzi aphez, Diharasarri tarteko. Gora jo zuen Kanboko erre-tore-ohiak eta, hainbat katramilaren ondoan, ohorezko trataera («Aita Santua-ren gelari») eskuratu zuen Erromatik. Sakon-sakonean Frantziako estatuaren postulatuak atera ziren ordea garaile: Intxauspe bikario jenerala etxera bidali zen, suprefetari obeditu ez izateagatik, eta Diharasarriren argi-distira itzalduz joan zen herritarren artean, 1902an istripuz hil arte (157).

Gutxitan esaten dena da, eta komeni da argi uztea, euskaldun-fededun paradigmatari oso-osoan eusten zion aphez-jende hori Maistreren eta bere ikasle Luis Veuillot (1813-83) hilberriaren arrastoan zebilela fede osoz (158), oraindik indar betean zegoen Pio IXren doktrina lagun. Ikuspegi horren arabera herritar xumeak ez ziren gai, zer zen on eta zer txar bere kabuz erabakitzeko. Esan egin behar zitzaien hori, ez nork bere arrazoibidez kontua argitu zezan libre utzi (159). Arrazoa alde batera utzi behar zen, alegia, eta gizarte-

(157) 1894ko bozketan galtzaile atera zen eta geroztik ez zuen, dakigularik, langintza hoi-tan parte hartu.

(158) Baita, zenbaitetan, ikuspegi fisiokratikoz Le Play-rengandik hurbilago zegoen Luis Bonald (1754-1840) famatuarenean ere. Luis Bonald (1754-1840) «no creía que la religión laica de los revolucionarios debía ser contrarrestada con una teocracia, sino por un sistema monárquico autoritario y fuerte. Bonald es un heredero de la mentalidad fisiocrática y propugna una vuelta a la vida agrícola, fuente de toda moralidad. Se cierra de banda ante el ya considerable aumento del industrialismo. En Francia, Luis Veuillot (1813-83), discípulo de Maistre y amigo del reaccionario más descollante del siglo XIX, Juan Donoso Cortés, es la figura representativa de esta segunda fase. Veuillot fué ayudado por Pío IX (1846-78), que publicó su *Syllabus de Errores*: condenaba el racionalismo, el escepticismo científico y el liberalismo (cf. *liberalkeria bekatu da*). La declaración de infalibilidad papal en 1870 agravó la situación» (S. Giner, 1967-1975: 360). Kasu konkretu batzuetan oso garbí esana dago hori. Hiriart-Urrutiaren kasuan, esate baterako, gutxienez bitan aipatua: «Entre los escritores franceses sus preferidos eran Louis Veuillot y Sainte-Beuve» (Villasante, 1979: 199); «Bossuet, La Bruyère, Sainte-Beuve, Louis Veuillot zituen, diotenaz, maitenik; bainan hetaz bertze asko eta asko idazlari gogoko zituen» (Lafitte, 1971: 20). Louis Etxeberrik Le Playrekin zuen harremana ere aski aipaturik dago lehendik. Beste askotan ahaztu bezala egiten gara, ordea, horretaz. Oker dihardugu horretan: euskalgintza ez da jarduera lokabea: gizakia bere ingurumen globalean kokatu gabe ezin ententitu litezke bere asmoak; are gutxiago bere motibazioak.

(159) Elizanburu ondo konturatzen zen horretaz: «Ez da dudarik, batere ez edo guti eskoletan ibili direnek, abantail gehiagorekin irakurtuko dutela ene liburu tipia» (1889: 34). Bere xedea hortik haranzkoa zen ordea: «Ene liburuxka berri hau nork behar du erosi? Hau erosiko

gintza osoa sinesmen-dogmetan oinarritu: aita santua infaliblea zen kontu horietan denetan. Doktrina horrek bultzaturik ziharduten eskualtzale xuriek, bizkarrak ondo zainduak zituztelakoan. Gauzak aldatu egin ziren ordea Erroman, 1891n *Rerum Novarum* entziklika atera zuenean Leon XIII aita santu berriak. Han bukatu ziren Elizanbururen eta Diharasarriren argitalpen politikoak, erlijioaz bat euskalgintza bultzatu nahi zutenak.

e) *Martin Guilbeau (1839-1912)*

Xahoz jarduterakoan zerbait esan dugu jadanik: eskualtzale guztiak ez ziren tradizionalista (preserbazionista zein erreformista). Bazen tartean euskara eta euskal kultura errepublikaren markoan, eta marko horren oinarritzko irizpideen arabera, babestu eta indartu nahi zuenik. Horietarikoa dugu Martin Guilbeau. Urruñan jaioa, haurtzaro zail baten ondoan eta bere merezimendu propioez ikasketetan aurrera egin eta, azkenik, mediku egina. Medikuntza horretan jardun zuen Donibane Lohizunen, 1869tik aurrera. Errepublikarren kandidatu ezagun izan zen maiz, 1871tik aurrerako panorama instituzionalean. Bertako auzapez-mera izatera iritsi zen 1878an, eta kargu horretan jardun zuen hamar urtez, 1888ra arte. Medikua eta gorri, «beste» eskualtzaletasunaren eredu dugu Guilbeau.

Oso gaztetatik agertu zen Martin euskal literaturaz arduratua. Abbadiaren lehiaketan parte hartua zen gaztetxotan (1859an), eta orduko eskualtzaleekin harreman onetan jarduna. Errepublika etortzearekin batera asko mindu ziren kontuak, ordea, iparraldeko euskalgintzaren esparruan. 1874an, bereziki, haserre agertu zen Euskal Festetako epaileekin: epaile horiek ez ziren, bere iduriko, ideologia aldetik batere neutralak. *Xurien* alde ari ziren nabarmen eta, horrenbestez, bera bezalako *gorrien* kaltean. Iparraldeko euskalgintza bidebanatzen hasi zen harrez gero. Ez zuen hurrengo handik aurrera elkartasun-giro zabalik berreskuratuko.

Guilbeau eta beste zenbait buru-jantzi (mediku eta notario, funtzionario eta, zenbaitetan, apaiz (160)) ez zeuden prest euskalgintza osoa estrategia klerikalaren orbitara eramateko. Errepublikak izango zituen bere gaitzak, nola ez: baina Europa gehiena eratzen ari zen *mundu berrira* egokitzeke mesederik ere ikusten zioten, ugari gainera, eta ez zeuden aurrerabide horiek alferrikaltzen uzteko prest. Errepublikaren marko politiko-operatiboaren barruan, ez haren kontra eta are gutxiago handik kanpora, jokatu nahi zuten beraiek.

dute unta bat izpiritu buruan, unta erdi bat zentzu kaskoan, eta hamabi sos sakelan izanen dituzten Eskualdun guziek. Norbaitek galdeginen daut oraino heya beren ixtudioak eginak dituztenek probetxurekin irakurtuko duten liburutto hau, ene errepostua izanen da: *Batere dudarik gabe*» (1889: 34).

(160) Berariaz aipatua da, aspaldidanik (Charritton, 1985a) harreman ona zuela Guilbeauek Donibane Lohizune inguruko zenbait aphezekin.

Abbadiaren Festetan xuriak nagusi zirela ikusirik berariazko kultura-emanki-zunak antolatu zituen Guilbeau mediku eta jaun merak 1881ean, herriko festetan. Hegoaldeko (batez ere Donostiako manterolatarren) euskaltzale-mugimenduarekin harremanak izan zituen behin baino gehiagotan. Eta gero, 1890etik aurrera, iparraldeko xurien eta gorrien arteko etsaigoa arras gaiztoturik zegoelarik, aparteko elkarteak sortu zuen «bestelako» eskualgintza hori bideratzeko: *Association Basque* (161). Bertako burulehen izan zen Guilbeau 1893tik aurrera. Elkarte horren eskutik Hendaiaiko Biltzarraren antolatzaile izan genuen 1901ean, eta 1902an Hendaiaikoaren kontu-errendatzaile (162). Mende-amaiera trumiltsu hartako euskalgintza nekez uler liteke Guilbeau eta bere pareko euskaltzaleen saioa gabe. Jakin bazekiten minorian zirela euskaltzaleen artean, eta indar handirik ere ez zuten Iparraldeko ideario errepublikarrean: ez, bederen, ideario horretan euskal esparru burugainik eratzeko. Bizirik eutsi nahi zioten euskal hizkuntzari eta kulturari, eta lan gaitza zen gauza biak ezkontzea: oso bestelakoa zen, izan ere, Frantzia osoko errepublikaren oinarri ideologiko nagusia. Oinarri horren arrastoan mugitzea zegokien eskualtzale gorriek, beren mundu-berri promesari uko egingo ez bazieten. Hendaiaiko biltzar-kongresuaren 1901eko bere prestalaren berri duenak badaki, logistikazko ahuleziak momentuz alde batera utzita ere, zein egoera ahulean jardutea suertatu zitzaion Guilbeauri: xurien parte-hartzea gabe alferrik zen bere proiektua, han baitzegoen indar nagusia, eta parte-hartze hori segurtatu ahal izateko haien zenbait baldintza ezinbestean onartu beharra zeukan. «Bere aldekoak» (batez ere bere aldeko beligeranteenak, Julien Vinson buru) sakrifikatzea eskatzen zuen horrek, praktikan. Ezinezko konbinatoria gertatu zen buru biko uztartze-lan hori, eta hala lehertu ere ziren kontuak, Hendaian bertan ez baina bai handik hurrengo hilabeteetan eta azkenik Hondarrribian, 1902ko irailean. Azterkizun dugun epealditik zertxobait kanpora garamatza horrek, ordea, eta hobe izango dugu oraingoz alde batera utzi (163).

Guilbeauren eta bere inguruko iritzikide errepublikar-gorrien ideario euskaltzalea gutxi aztertuta dago oro har: xuriena baina hagitza gutxiago, nolana ere. Garbi dago distantzia handia markatzen zuela, batzuen eta besteen artean, Frantziako estatuaren eramolde politiko-operatibo berriak. Etorkizun oparago baten atariko zen batzuentzat eramolde hori; era askotako gaitzen,

(161) Ikus Charriton 1985a: 205: «Ayant perdue le Doctor Guilbeau la mairie de Saint-Jean-de-Luz en 1888, il avait constitué, avec quelques bascophiles de tendance libérale, comme lui, une Association Labourdine, devenue bientôt l'Association Basque. La première manifestation de la nouvelle Association eut lieu le 19 septembre 1893 à Ustaritz. L'Association nouvelle s'est donné une devise: «Bizi bedi Eskual Herria» et une bannière sur laquelle M. Zigarroa d'Urrugne a peint les armes des sept provinces basques» (L'Avenir, 22 septembre de 1893). Ikus, horren parez pare, Donibane Lohizuneko Euskal Festak 1892an (bereziki Abbadiaren hitzaldi-amaiera) eta 1897an banderola eta erakusgarriak.

(162) Gero, XX. mendearen hasiera aldean, handik sortutako *Eskualtzaleen Biltzarraren* idazkari.

(163) Hartaz informaziorik nahi duenak ikus beza, esate baterako, Zalvide 2003.

eta azken batean euskaltasunaren gainbehera etnokultural eta soziologiko oso baten, eragilea askorentzat. Horretan bereizten ziren, garbi, xuriak etra gorriak. Zer nolako Eskual-herri zuten amets, ordea, Martin Guilbeauk eta bere kidekoek? Zer leku zegokien eskuarari eta eskual etnokultura zahar edo eguneratuari beren ametssezko etorkizun-proiektuan? Beren esan-eginei bagagozkie, zail da puntu horretan xuriak eta gorriak zorrotz bereiztea. Apaiz-jendeak ordura prominentzia sozial nabarmen hura galduko duen, baina ez horrenbestez, erlijio-esfera desagertzera eramango duen, proiektu soziokulturala dute buruan, batetik. Baserri-bizitzak eta ohiko lehentasun-eskema kulturalak ezaugarri asko indarrean izango dituen gizarte-bizitza hobesten dute gorriek ere. Errepublikazale Elizanbururen «ikhusten duzu goizean...» delakoa nekez har liteke baserri-bizitzaren gutxiespenezko aitormentzat. Kultura zaharraren eta bizi-baldintza berrien arteko konbinatoria diferenteak markatzen du argi, ezerk markatzekotan, bien arteko muga. Horrek eta, nola ez, bidegile gorri-errepublikar-aurrerazaleak zientziaren eta aurrerapen teknologikoaren ezin itzurizko ezinbestekotasun mugagabearen sinesle itsu bilakatu izanak. Berariaz heldu behar diogu gai honi, Vinson eta Viaud «Loti» aipatzean.

f) Julien Vinson (1843-1926) eta J. Viaud «Pierre Loti» (1850-1923)

Euskaldunak ditugu, funtsean, orain arte ikusitako bidegile guztiak: ia denak bertan jaiok eta gurasoak, biak edo bietariko bat, jatorriz eta hizkuntzaz euskaldun zituztenak. Baziren bestelako bidegileak ere, ordea, gure artean. Adinez Guilbeau baino zertxobait gazteago ditugun bi hauek aztertuko dira atal honetan: Julien Vinson (1843-1926) batetik, eta Louis Marie Julien Viaud «Pierre Loti» (1850-1923) bestetik. Oso diferenteak ziren biak eta, aldi berean, amankomuneko hainbat ezaugarri zuten. Biak Frantzia jaiok, biak Euskal herriratu aurretik zenbait urtez Asian bizi izandakoak, biak funtzionario gisa Iparraldean luzaz kokatuak, biak euskal kontuez interesatuak eta, halako neurri batean, maiteminduak, biak hemengo gizarte-bizitzan nor bere modura eragiten saiatu zirenak. Labur-labur azalduko ditugu biak, euskalgintzaren ikuspegitik funtsezkoa dugun punturen bat edo beste azpimarratuz.

Baionako oihezain jeneral genuen Vinson. Hizkuntzalari eta euskalari. Parisko *Revue de Linguistique*-ren zuzendari (164). Euskal klasikoen argitaratzaile eta euskal hizkuntzaren gaineko bibliografiaren sortzaile nagusi. Bere garaiko euskalari gehienekin disputa mingotsak izandakoa, Europako linguis-

(164) Julien Vinsonek osoki bat egin zuen haste-hastetik hizkuntzalaritza naturalistaren ikusmolde eta hatsarreekin (Gómez 2006). Eskola hark ateratzen zuen aldizkariak ere (*Revue de linguistique et de philologie comparée*) euskalaritzaren historian garrantzi zerbait izan zuen, eta luzaz Vinson izan zen haren zuzendaria, baita artikulua egile emankorrena (aldizkari horretan orotara 710 artikulua argitaratu baitziren, 154 artikulua egile izanik, jakitekoa da Vinsonek berak orotara 237 datzi zituela, erran nahi baita hiruretarik bat (Oiharzabal, 2006b).

tikaren bide-berritze batzuk (ez guztiak) hurbiletik ezagutzen zituen aditua. Eskual herriari zegozkion gauza askotxoren (tartean eskuararen bizitza moder-norako baliaugarritasun sozialaren eta euskaldun-fededun idealaren) detraktore zorrotza.

Honako erdal aipamen labur honetara bilduko ditugu, aldiz, Pierre Loti-ren nortasun-zertzeladak: «oficial de marina, gran enamorado del País Vasco, que conoció en 1891 (Frantziako Akademian sartu zen urte berean) estando destinado a vigilar la desembocadura del Bidasoa. Se instaló en una casa en Hendaya. En 1897 publicó Ramuntcho. Elaboró también un cuaderno, en el que muestra su peculiar y melancólica visión de un pueblo que lucha desesperadamente, y de manera contradictoria, por abandonar viejos usos y adaptarse a los nuevos tiempos que traía consigo el siglo XX» (Roger, 2000: 6).

Euskal herria eta eskuara kanpotik ikusten dute biek, hein batean: atzerrik itorri dira, pertsona heldu gisa, eta *factum* soziokultural batekin egin dute topo: ahultzen eta gesaltzen ari den entitate etnokultural berezi batekin. Baita ahultze-bide horri aurre egin eta konstelazio etnokultural osoa (lanbide eta jolas, uste-sinesmen eta mintzaira, fede eta jakintza) galbidetik ateratzeko saioarekin ere. Euskalgintza martxan dago beraiek guregana iristean. Zer diote euskalgintza horretaz: zer balioespen etiko merezi die saioak? Zer bideragarritasun aitortzen diote saio horri? Egin al liteke, benetan, esukaltzaleek egin nahi dutena? Egiterik balego ere, merezi al du egitea? Euskalgintzaren gaineko gogoeta sendoa eginik dute biek, nork bere modura, funtsezko bi galdera horien inguruan.

Atzekoz aurrera hasita, diogun bideraezina iruditzen zaiola Vinsoni euskalgintzaren osabetezko helburua: XX. menderako hizkuntza noranahikoa eta kultura beregaina, eskualdunek eta, oro har, Zazpi probintziek amankomunean luketen oinarri soziokultural konpartitua, hala nahi izanik ere, ezin da berre-raiki. Helburu xumeagoez ere ez du azalpen argirik (165), baina bistan da osabetezko hori ez duela bideragarri ikusten. Zergatik hori? Euskal kulturak berezi-berezitik ezer gutxi duelako, batetik; eskuararen atzeramartxa bere baitarikoa delako, bestetik. Ari dira euskaltzaleak beren gramatikak, ortografia eta abar prestatzen, hizkuntza bera bizimodu berrirako egokitu nahirik besteak beste; baina ezinezkoa da hori: den bezalakoa da eskuara, eta ez du gizarte berriaren konplexutasun izugarriko balio. Frantsesaren aurrez aurre ahula da, indargabea, bere barne-egituraz. Ahula da eta, Schleicher-en darwinismo linguistikoak argi erakutsia duenez berrikitan, hizkuntza indartsua nagusitzen zaió halakoetan, ezinbestean, ahulari (166).

(165) Nik ez dut, bederen, halakorik lokalizatzerik izan.

(166) Argi zen Vinsonentzat, hizkuntza kondenatua zela: «*tout indique sa disparition complète dans un avenir plus proche qu'on ne le pense*». Beñat Oiharzabal dugu kontu horien berri-emaile zehatzena: «Euskara eta euskara bezalako hizkuntzak desagertzearen inguruko teorizazioa piska bat geroxeago eginen zen, hizkuntzalaritza naturalista deitua izan den

Beste horrenbeste esan liteke, bere ustez, bertako etnokultura tradizional osoaz. Gizarte berria dakar Europak, oro har, eta etorkizun horretan euskarak eta euskal kulturak ez dute lekurik, museoko pieza ikusgarri edo gizarte-bizitzako sinbolo beneragarri moduan ez bada. Aurrerapen teknologikoaren abangoardian doa Frantzia eta, horrekin batean, gizaki berriaren paradigma sortuz doa bere erraietatik. Ikusi besterik ez dago zer aurrerapen egin den Hendaian. Konparatu Hondarribirekin eta Irunekin: «À gauche, et derrière, s'endort la vieille ville espagnole avec ses maisons en ruines malgré leurs écussons armoriés, ses rues étroites et sordides, et son grouillement d'enfants qui mendient. À droite s'étend la pacifique Bidassoa, puis la rive française et cette grande gare d'Hendaye (...) où les hommes d'équipe courent et s'agitent, où les voyageurs et les touristes se pressent inquiets et avides. Ici, c'est la mort, le passé, la monarchie, la féodalité, la misère; là, c'est la fortune, la démocratie, la République, l'avenir, la vie» (Vinson, 1891, XXV-VI). Ez du merezi, hortaz, euskararekin neurritz gaineko ametsik egitea.

Badaki J. Viaudek ere Europako aurrerapen teknologikoa zer bide egiten ari den. Ez da alferrik mundu zabaleko kontinente gehienetan ibilia. Besterik ere ikusten du ordea «Pierre Loti»-k: gizonaren betea ez du aurrerapen teknologikoak ematen. Herrien ongi-izatea eta autorregulazio soziokulturala ere ez. Aurrerapenak ez du berez, ezinbestean, eskuararen galera eskatzen. Ez du euskal hizkuntzak, Vinsonen ustearen kontra, berezko tatxarbanik. Gai da euskara, XIX. mendearen amaiera horretan, eguneroko bizimoduaren poz-atsedenak, beldur-ikarak, nekeak eta itxaropenak adierazteko: gustura bizi dira euskaraz, Bidasoaz ezker-eskuin, alde bietako euskaldunak. Miresmenez ikusten ditu ingurutako neska-mutil gazteak beren erromeria alaietan, dantzan eta pilotan, kantuan eta lanean, baita sagardo-edaten ere. Hots, eguneroko biziaren gorabeherak adierazteko ez du aparteko eragozpen intrintsekorik euskarak. Atzera baldin badoaz hizkuntza eta etnokultura hori, ez da hizkuntzak bere baitariko ezintasun larria duela-

eskolaren lanei esker. Eskola hori 1860 hamarkadaren bigarren partean sortu zen. Lehen eragileak Honoré Chavée (1815-1877) eta Abel Hovelacque (1843-1896) izan ziren, nahiz August Schleicher (1821-1868) izan zen lehenago ikusmolde horren nolabaiteko aitzindaria eta eragilea. Hizkuntzalari hau garai hartako indoeuropearlari famatuenetarik bat izan zen, teoria oso bat eratu zuena hizkuntzen eboluzioari buruz. Neurri handi batean bat zetorren haren teoria, darwinismoak izaki bizidunen eboluzioaz sortu zuen teoriarekin (Darwin 1859, Schleicher 1863), zeren haren ikuspegiaren arabera hizkuntzak ere natura-izakiak baitziren, gaineratiko izaki bizidunak bezala garapen katea batean sartuak zirenak. Garapen desberdineko hizkuntzak eremu berean gertatuz gero hil-ala-biziko lehiaketa batean sartuak izanki, ahulenek desagertu behar zuten orduan nahitaez. Garapen mailak, hizkuntzen kasuan, geroztik tipologiako lanetako atxikia izan den partikamen hirukoitzaren arabera egiten zen: hizkuntza isolatzaileak > hizkuntza eranskariak > hizkuntza flexiodunak». Zuzen-zuzenean euskarari aplikatu zizkion Vinsonek naturalisten teoriak (Vinson 1874). (...) Guztiz bat egiten zuen Vinsonek hizkuntza-darwinismoarekin: «Les organismes phoniques sont des produits spontanés et inconscients des organes humains, soumis, en leur qualité d'êtres naturels à la grande loi de l'éternelle variabilité (...) Les êtres linguistiques sont soumis aussi à la loi terrible de la concurrence vitale qui a fait disparaître bien des langues inconnues» (Vinson 1874, in Oiharzabal, 2006b).

ko. Gizartean gertatzen ari diren transformazio demografiko, ekonotekniko, politiko-operatibo eta soziokulturalak dira, aitzitik, euskal hizkuntza eta euskal kultura ahultzen, baztertzen eta, azkenik, bideraezin bihurtzen ari direnak. Agian ezinbestekoak dira transformazio horiek (horretaz ez dirudi iritzi zorrotzik duenik Pierre Lotik), baina ez dira intrintsekoak. Are gehiago: beretzat behintzat ez dira miresgarri. Vinsonek aurreko pasartean azaldukoak idatzi eta handik urtebetera, leku beretik begira ari delarik, honako gogoeta hau egiten du Lotik (167): «Oyendo doblar las campanas de las iglesias y vibrar en la lejanía las viejas canciones, me doy cuenta exacta de todo cuanto este país ha guardado de particular y de absolutamente distinto en el fondo de sí mismo. Del conjunto de cosas y de seres ambientes se desprende a los ojos de mi espíritu, como una viviente esencia; por vez primera siento *existir* aquí un no sé qué aparte, misterioso –destruible, ¡ay!, pero aún impregnándolo todo y exhalando de todo– sin duda, el alma agonizante del país vasco... No obstante, allá a lo lejos, a mi espalda, feo, negruzco, estrepitoso, idiotamente apresurado, pasa, rápido, haciendo temblar la tierra, turbando la calma deliciosa con silbidos y ruidos de ferretería: el camino de hierro! El camino de hierro más nivelador que el tiempo, propagando la baja chapucería de la industria y de las ideas modernas, derramando, aquí como en todas partes, banalidades e imbéciles...» (Pierre Loti. *Cuaderno de notas*, 1892-XI-22).

Frantzia-Espainien kontrastea baino zerbait gehiago ageri da, zinez, Vinsonen eta Lotiren baitako ikusmolde diferentzial horietan. Modernitatearen eta jatortasun etnokulturalaren arteko uztardura-bide posibleen eta ezinezkoen arteko tirabira kontzeptual eta ideologikoa. Horixe da, funtsean, XIX. mendeko euskalgintzak iparraldean (baita hegoan ere, hein batean) bizi duen arazoa: egin nahi den hori egingarria eta komenigarria ote den ez dago argi. Gogoratu Abbadiak galdera bera egin diela, urte-garai horretan bertan, Parisko jakitun akademikoei: onargarria al da euskalgintza? (Urkizu arg., 1997b: 446. Ikus, orobat, txosten honetako III.2.2 puntuko a atala).

Hobea ote litzateke, eskuarazko Eskual herria? Ez ote da hobe, eskuara galdu eta guztiok hizkuntza handi, landu, doiaz baliatzea? Vinson ez zen tristatzen bertako hizkuntza xaharkituaren galeraz. Kaleko eta, batez ere, kanpañako herritarrak modernotasunean sartzetik gibelatzen zituen euskarak, eta zibilizazio-maila apal-apaleko antzinatasun batean atxikitzen: «*Nous croyons qu'il y a plus à se féliciter qu'à se plaindre de la mort d'un idiome dont l'âge nous reporte à une époque de civilisation très-inférieure*». Ona eta poztekoa zen gauzak horrela gerta zitezen: hizkuntza eranskaria izanik euskara, bere garapenean bide erdi gelditu zen eta ondorioz, nahitaez, hizkuntza flexiodunak zituzten zibilizazioen ondoan zibilizazio primitibo eta osatu gabe baten ekarle zela iruditzen zitzaion Oiharzabal 2006b).

(167) Gaztelaniaz ematen dut aipamena, erabilitako argitalpenean dagoen moduan.

Eskuartearen zuten langintzaren klarifikazio eta adostasun-lanketa ideologikoa erdi-eginik zeukaten Iparraldean, ez erabat osaturik, Zaldubiren bizi-denboran: galga-freno handia ezartzen zion horrek bertako euskalgintzari. Alde bietan zegoen arazoa, jakina: bai euskararen detraktore sinplifikatzaileen (arazoaren muina hizkuntza eta etnokultura honen barne-egitura defizitarioan zegoela uste zutenen) eta bai, nola ez, borondate onez eta dirubide egokiz horrelako lan bat onik atera zitekeela eta, beraz, nahi izatea eta hartan gogor saiazea aski zela uste zutenen artean. Hori baino askoz lan konplexuagoa zen ordea, eta hala da orain ere, euskalgintzak bere gibel-erraietan zekarrena. Gutxitan iritsi ziren batzuek (detraktoreak) eta besteak (euskaltzaleak) horretaz jabetzera. Euskalgintzaren dimentsio sozial osoaz jabetzea eskatzen zuen horrek eta gutxi egin zuen hartarako hurbilbide sendorik. Jean Hiriart-Urruti dugu, aski abiaburu eta ikusmolde markatuetatik ari izanik ere, horietariko bat.

g) *Jean Hiriart-Urruti (1859-1915)*

Hazparnen jaioa, esku-langile xumeen familia zabalean hazia eta 1882an apaiztua, funtsezko figura da Jean Hiriart-Urruti, XIX. mendeko bigarren erdialdearen Iparraldeko euskalgintzan. Funtsezkoa da, bereziki, eskualgintzaren 1890etik aurrerako klarifikazio-saio ideologikoan eta horren araberrako zabal-kunde-lanean. Apaiz izateaz gainera irakasle izan zen, luzaz, Hiriart-Urruti: Larresoroko seminario ttipian irakasle 1882tik aurrera. Hartan jardun zuen hogeitabost urtez, Abbadia jaun kalonjea buruzagi zuela (168). 1891tik aurrera, irakaslan horretan jarraitzeaz gainera, *Eskualdun* kazetaren erredaktorea izan zen, eta 1904tik aurrera astekari horren zuzendari. 1907an, Zaldubi hildakoan, kazetari-lanean jarraitzeaz gainera Baionako katedraleko kalonje izendatu zuen apezpikuak, eta handik jarraitu zuen bere eskualgintza berezia bideratzen.

Figura sendoa, zorrotza eta dinamikoa da Hiriart-Urruti garai hartako panoraman. Aski ezaguna bere ideologia xuria-eliztiarragatik, baina baita ere bere ekimen zabalagatik. Gregorio Mujikak esana da, Hiriart-Urrutiren dinamismoaz: «no era de esos vascófilos que se pasan el tiempo diciendo: habría que hacer esto o lo otro. El no decía lo que había que hacer, sino que lo hacía» (Villasante, 1979). Frantziako iturri jakinetatik edana zen. Seminarioko bere ikasleen aurrean ez zuen izkutatzen, antza, bere ideologiaren iturburuak non ziren: «Entre los escritores franceses sus preferidos eran Louis Veuillot (169) y Sainte-Beuve» (Villasante 1979: 199). Panorama zabalxeagoa eskainia digu Lafittek, Hazparneko kazetagileaz ari delarik: «Bossuet, La Bruyère, Sainte-Beuve, Louis Veuillot zituen, diotenaz, maitenik; bainan hetaz bertze asko eta asko idazlari gogoko zituen» (Lafitte, 1971: 20)».

(168) Irakasle ona omen zen, baina oso despistatua.

(169) Louis Veuillot (1813-1883) nor den jakiteko ikus S. Giner, 1975: 360: «discípulo de Maistre y amigo del reaccionario más descollante del siglo XIX, Juan Donoso Cortés».

Eskualtzale suharra izan zen Hiriart-Urruti. Ez hori bakarrik ordea. Gizarte molde oso bat zuen gogoan, ez eskuara bakarrik, eta gizarte horren aldeko langintzan unatu zen bizialdi gehiengan. Unean uneko transformazio demografiko, ekonotekniko, soziokultural eta politiko-operatiboen oso jakitun zen bera: dokumentu-oinarriei kasu egin behar badiegu gutxi ziren, garai hartako eskualtzaleen artean, begiak hain zabalik zituztenak. Gertatzen ari ziren transformazio horiez jakitun zen, oso, eta horietariko hainbat (ez guztiak, inola ere) atsekabez ikusten zituen. Duvoisinen ikuspegiari atxikiz, baina neurri zabalagoan praktikara eramanez, gizartegintza zen bere xede nagusia. Larresoroko maisu-lanbideak emandako eskarmentutik, besteak beste, gazte-gintza kristaua (eskolaz kanpoko apezlana) zuen Hiriart-Urrutik amets (170). Ametsak amets zirela, beste alorretan jardutea suertatu zitzaion ordea: kazetagintzan. Hor eman zuen Jeanek bere neurriaren betea. Euskalgintzari dagokionez lau aiekatatik analiza liteke Hiriart-Urrutiren *Eskualdun* kazetako langintza: euskal idazle orotarikoen sorrera eta haien aktibazioa (171), batetik; eskuarazko irakurle-masa zabal sortu eta astero-astero elikatzea (172), bestetik; eskuararen corpus-plangintza sendoa (173), hurrenik; eta euskalgintzarako

(170) «Ene buruaren jabe banintz, ez banitu bizkarrean etxeko zor batzu, (...) biziaren ondarra higa nezake ene sort-herriko gaztez arta hartzen. (...) Gaixo gazteak! Bai, jokoz gabetuak dira eta berdin maita lezaketen bertze asko gauzaz. Ez litake menturaz ezinezkoa, bihotz gose eta bizi huts horien betetzea! (...) Lehen bai lehen egiteko gauzatarik bat liteke, Baionan, Hazparnen, Donibane-Lohizunen, Hendaian, Donibane Garazin, herri jendetsu guzietan. Deusik ez! Deusik ez! Dantzaz bai, zer nahi zinkurina. Bertzerik ez! (Hiriart-Urruti in Altzibar, 2004).

(171) Ikusi besterik ez dago 1890az gero zenbat berrikerari eta zenbat parte-hartzaile Eskualdunaren nominara bildu zen. Iparraldean inoiz belaunaldi batean izan den parte-hartze zabalena, seguru aski. Ez ziren guztiak, bistan da, berak sortu eta ekarriak. Bera baino adinez zaharxeago ziren haietariko hainbat, eta lehenagotik luma-lanean hasiak: berak bildu zituen ordea, eta urte luzez idazketa-lan berrian atxiki.

(172) Hori da, dudarik gabe, Hiriart-Urrutiren euskalgintzak berekin duen merezimendurik handienetarikoa: milaka irakurle bildu izana, aski base egonkorrez, eskuarazko irakurtze-ahalegineri. Kontuan izan dezagun 1000 ale eskaseko tirada zuela Eskualdunak Hiriart-Urruti bertan lanean hasi zenean, eta urte gutxiren buruan 8000 aleko tiradara pasa zuela astekaria. Tirada handiak dira horiek, oso, Ipar Eskualdean mugatzen zen astekari batentzat. Are nabarmenagoa da dimentsio hori, euskarazko astekariaren baitan (kontrako asmo agiri eta ez hain agiriei aurre eginez Jeanek) gero eta presentzia zabalagoa izan zuela gogoan izaten bada. 1903tik 1907rako fasea izan zen, irakurle-masa zabal eskuratze horretan, erabakigarria. Gure gaurko azterketa-markotik zertxobait kanpora ateratzen da epe hori eta kontua bere horretan utziko dugu, beraz.

(173) Alde askotara neur daiteke corpus-plangintza horren eragina. Einar Haugen-en eta gainerako adituen ohiko terminologia teknikoari atxikiz gogoan izatekoa da, batetik, bertan egindako kodifikazio-lana: Ithurriren gramatika dugu, alde horretatik, plangintza-lanik egituratu eta sistematikoena. Hori baino ondotoz gehiago egin zuen Hiriart-Urrutik: batetik inplementazio-lana bideratu zuen, aski neurri zabalean. Azkenik, eta bera iruditzen zait lanik garrantzitsuenetarikoa, *stylistic cultivation* edo idaztanka propio bat sortu eta landu zuen Hiriart-Urrutik, urterik urteko jardunean. Berria eta egokia zen, batetik, estilo hori: eliza-esparruaz haraindiko problema biziak (politika, munduko gertakarien berri-ematea, osasuna, ekonomia, gizajendearen flakezien eta handitasunaren azalpenak) ohiko hitz-altxorretik ihes egin gabe era duin, jaso eta malguan azaltzeko aski baliagarria. Mintzaira landua zen, azkenik: frantses-eskuaren kontaktu jeneralizatua hitzun askoren ezpainetaraten ari zen interferentziatzko mintzamolde nahasitik bereizia eta eskuarak, hartara jarriz gero, bere baitan zuen potentzial handiaren erakusgarri bikaina. Oso urruti

(eskalgintza mota jakin baterako) programa-lanketa (174), azkenik. Lau puntu horietan bidegile nagusi izan zen Hiriart-Urruti. Horrexegatik da bere euskalgintza hain gogoangarria. Planteamendu ideologiko globalean aski leku zentrala aitortzen ez bazion ere euskarari, hizkuntzari atxikia zuen gizartegintzarako proiektu osoa: bere belaunaldiko beste inork baino eragin zabalagoa izan zuen praktikan, horrexegatik, Hiriart-Urrutiren euskalgintzak (175).

III.2.3. Zaldubi bidegile

Pertsonaia agiria izana da Zaldubi, bere garaian. Bazuen hartarako motiborik (176): Senperen sortua; haurtzarotik kulturaren eta eleaniztasunean murgildua; Larresoron ikasle izana, Jean Baptiste Elizanburu poetarekin batean; Baionako seminario handian apaiz egina eta handik Larresora itzulia, irakasle; Hazparden apaiz laguntzaile izana eta garai hartan, sukar ustela sortu zelarik herrian, eriz eri kuraia handiz jarduna; Bidarrain erretore lehenik, eta Atharratzen gero; Baionako katedralean kalonje tituludun azkenik; bertan hil

gelditzen zen bere eskuara, alde horretatik, Michel Elizanbururenetik. Haren mintzaera-molde populista eta landu-arinetik urrun bezain Duvoisin-en elaboratutik gertu. Aparteko eragina izana zuen Laborantzako liburuak Hiriart-Urrutirengan, eta bizi osoan antzeman izan zen eragin horren indar betea.

(174) Eskualdun-jende xehearen (ez, ezinbestean, euskaltzale eta euskalari «jaun»-en) gogo-beharren araberakoa. Eskualdun-jende xehea oso begien aurrean zuen Hiriart-Urrutik, eta bestelako bidetik zihoazkeen elaborazio ideologikoei (ortografia alorrean, esate baterako) aski atentzio mugatua eskaintzen zien. Ez zegoen bera horrelako kontuekin denbora galtzeko. Are gutxiago bide horietan barrena abiatuz eskuartearen zuen langintza arrisku bizian jartzeko. Hori kontuan hartzen ez bada ezin uler liteke bere hainbat posizionamendu. Euskalgintzak garai hartan izandako bururik soziozentrikoena da, askogatik, berea. Hurbilbide linguozentrikoak begirunez eta errespetuz aztertzen zituen, baina «hemen-eta-orain»go egoera soziologikoaren galbahetik iragazten beti.

(175) Gogoan izatekoa da, alde horretatik, Hiriart-Urrutiren euskaltzaletasunaz Broussainek 1915ean (kazetageilea hil zenean) esana: «malgré ses défauts il lui sera beaucoup pardonné en faveur de son grand amour de la langue basque et des services signalés qu'il a rendus à l'eskuara au cours de sa très longue collaboration à l'Eskualduna. Il a beaucoup fait pour le prestige et le maintien de notre langue par ses innombrables articles, écrits en basque aussi pur que possible et (chose essentielle) pensés en basque, avec le minimum de gallicismes, que comporte l'eskuara actuel». Broussainek «pardonné» horretaz ikus Xarriton-en esplikazioa (Charriton, 1985a).

(176) Familiatik zetorkion Zaldubiri, hainbatean, agirikotasun hori: aita Jean-Bertrand Adéma (1782-1852) medikua zen ofizioz, kaskoia, gerlari ihes Lot-et-Garonnetik etorria; ama Catherine Goyeneche (1784-1829), Helbarrun Sugarreta etxalde handikoa, familia puxanteko alaba (TP, 10); Zaldubiren aitatxi (amaren aldetik) Senpereko auzapez izana zen; beste familiakide zenbaitek ere kargu politiko eta erantzukizunak ukan zituzten: Gracian Goyeneche (idazlearen ugazaita) Donibane Lohizuneko auzapez-orde zen 1828an, Zaldubi sortu zenean, eta Michel Goyeneche, Mundutegi-berri etxearen jabea, Senpereko oihanzain brigadier; amaren anaia, J. Blaise Goyeneche, famatua izan zen XIX. mendean: 1816an Harispe marexalak kargu handia eman zion, buruzagi handiaren fama baitzuen (TP, 10); horrezaz gainera Jose Bonaparte eta Don Carlos aterbetuak zituen Senperen. Gero ere aski ezaguna izan zen familia Iparaldean. Adematarraren iloba, Célestine Adéma (1864-1931), Lexis Durisbore medikuarekin (1863-1931) ezkondu zen (TP, 5).

eta Senperen ehortzia. Bazukeen *cursus honorum* horrek berak, besterik gabe, bere garaiko pertsonaia agiri izateko motiborik aski.

Hori baino gehiagok egin zuen ordea Adema famatu. Are gehiago: bizitzelada horiezaz kanpoko motiboengatik dugu Zaldubi orain ere ezagun. Bere garaiko euskalgintzaren zutabeetako bat izan zen bera. Hori da bere famaren motibo nagusietako bat. Non kokatu behar da Adema-Zaldubi, XIX. mendearren bigarren erdialdeko euskalgintzan? Non kokatu behar da senpentera gainerako bidegileen artean? Zertan izan zen senpentera aitzindari, zertan destakatu zuen besteengandik? Zerk egin zuen berezi eta famatu? Ondoko lau ezaugarriok izan litezke, apika, Zaldubik euskalgintzari egindako ekarpena argien azal dezaketenak:

- a) ***Egintza xumeetan oinarrituriko bide-erakusle***. Orain arte ikusi ditugun bidegile gehienak ez bezala, teoriarako eta antolamendu handietarako joera txikia zuen Zaldubik (177): bera ez zen antolatzaile, ez behintzat Anton Abbadia baten edo Hiriart-Urruti baten pareko; ezta politikagintzaren teorizatzaile ere, Elizanburu salletarraren moduan. Eskualdun gisa bizitzea, eguneroko jardunean: hori zuen berak bereziki maite. *Ethnicity as doing* zen berea, *knowing* baino areago. Hori eta, nola ez, *being* (178). Eskualdun sentitzen zen bera, lau saihetsetarik, eta halakoxe Eskual herria zuen maite (179). Gaztetan (180) hasi zen euskal bertsoan edo olerkigintzan (181), eta luzaro eutsi zion bide horri: hogeita hamar bat urtez, hor nonbait (182). Bertso xume horiek onduz, finduz eta argitaratuz saiatzen zen bera, ekimen handien antolamenduan baino areago, eder-minezko bere euskal sena kaleratzen.

(177) Egunen batean bere ohar-koadernoaz ezagutzera ematen bada litekeena da hemen diogun hainbat gauza aski nabarmen aldatu behar izatea. Eskueran dugun informazioa hartu da hemen oinarri, ezinbestean. Gehigarritzko datuek, batez ere bere eskuz idatziek, aski bestelako gizona erakuts dezakete. Gerokoak gero, ordea, honetan ere.

(178) Hiru kontzeptu horien argitze-saiorako ikus Fishman in John Hutchinson eta Anthony D. Smith, arg., 1996.

(179) Garbikiago esanik, *Eskual herriak*.

(180) 1846an, Larresoron, J. B. Elizanbururekin batean, urte hartako gosetea zela-eta Berti-Sants paratu zuten. **Horren aurretik ere bazuten ele biko lantxo bat prestaturik.**

(181) Bien arteko muga argi al dago Zaldubiren baitan? Adituek dute hitza.

(182) «Il composa de très beaux cantiques d'église et sous le pseudonyme de «Zaldubi» de nombreuses fables et chansons profanes» (Revue Internationale des Études Basques, II et III, 1908, 1909). Hori baino zabalagoa zen, berez, Ademaren kantu-prestatzaile fama. Hona zer gehiagok zekarkion fama: 1877ko hainbat bertso, *Eskualdun peleginaren bidaltzailean*, Lurdesen eta joan-etorrian milaka lagunek kantatzeko; 1891n departamendu osoko erregezaleen arteko bazkarian partaidea zen eta «Chenelon jaun senaturrari eta haren konpainiari Bazkal ondoko usaia xaharreko koplak» kantatu zizkien»; bere kantu ospea, hortik kanpora ere bai: Ahurti herrian Belloc-eko komentua estrenatu zuten egunean, Adémak asmatu bertsoak xaramelatu zituzten; elizkizun berezietarako kantikak ere asmatuak zituen: apez gazteen lehen mezan edo «apez sartze» egunean kantatzeko adibidez, eta «misioetarako bertsoak egiten zekien bikarioa» famatua bilakatu zen kaximarako, beila egun eta elizkizun nagusietan kantatzeko kantika anitz ondu baitzuen» (TP, 16).

- b) *Lehen mailako plazagizon*. Aphez argi eta langilea baino ondotoxoz gehiago izan zen Zaldubi bere inguruko herritarrentzat: plaza-gizona. Elizatik kanpora ere asko aritzen zen, eta trebeki moldatzen. Gaizki-esalerik ez zuen falta izan inguruan, ahapeka bereziki, ohikoa denez (183). Jendaurrean jaun eta jabe zen ordea: plazagizon aparta (184). Alde zuen, horretarako, bertsutan (bertso-jartzen idatziz, eta entzuten sarri) jakitea, pilotan egiten jakitea, zenbait pilotari handiren (tartean Kaskoinaren) lagun (185) edo ezagun izatea eta, oro har, pilota-jokoa arras maite izatea, Lurdes eta Betharram-eko otoiz-lekuetara trenez eta (zenbait) oinez uholdeka joaten ziren beiliarien bidelagun eta bozemaile izatea, hartarako gidaliburu arrakastatsua paratuz (186), Iparraldean egungo egunera arte bizirik iritsi diren eliza-kantikak sortu eta hedatu izana, euskara eta euskal ohiturak ikertzen eta ezagutzera ematen saiatu izana (187), behin baino gehiagotan disputa politiko mingotsetan jardun izana eta, azken puntu horren ildotik, arras bertso polemikoak egin izana behin baino gehiagotan. Hori du bere nortasunaren zimentarri handiena: plazagizon zen Zaldubi, iparraldeko bizitza publikoan.
- c) *Euskalgintzaren ikur*. Adinean aurrera egin ahala, ordura arte euskalgintzan ibilitako bide luzearen esker-erakusgarri, lortutako ezagumendu zabalen aitortza gisa eta bere status sozialaren garrantzia aintzakotzat hartuz, euskalgintzaren ikur bihurtu zen Adema. Garbi hasi zen hori 1891n antzematen, Biarnoko Chesnelong jaun zenatur apeztiarri Baionako Guichenne deputatu-gaiak eskainitako bazkari-omenaldian: Zaldubi izan zen, ekitaldiaren bukaeran, buruzagi biei koplak kantatu ziena. Are nabarmenago gertatu zen hori Azpeitiko Euskal jaietan (1892an), euskal letretan itzal handia bereganatua zuelako berriazko omenaldia egin zitzaionean. Antzera gertatu zen 1897an, bai Euskal Tradizioaren Festetan izan zuen leku eta eginkizunean, eta bai aldi berean euskaltzale errepublikarrek Elizanbururen omenez Saran egindako ekitaldian izan zuen parte-hartzeaz. Hendaiako biltzarrean burulehen izan zen 1901ean, orobat Hondarribikoan hurrengo urtean.
- d) *Euskaltasun zabal eta jatorraren bultzatzaile pragmatiko*

(183) Hendai-Hondarribietakoez ikus, esate baterako, Zalvide 2003.

(184) Gorpuzkerak eta janzerak ere lagundu egiten zion, nonbait: «jauntzitik hiritar emaiten zuen, edo bederen etxeko seme handi». «Batuetan ezin athertua, xaharra baitzen eta xaharra baino gehiago... koblakaria. Zer nahi bazakien Eskual-herriaz» (KN, 8).

(185) «Ami du «pelotari» Gaskoina et du «pertsulari» Xetre» (RIEB, II et III, 1908, 1909).

(186) Liburuaren izena: *Eskualdun pelegrinen bidaltzailea* (1877). Arrakasta handia izan zuen, antza.

(187) Jean Etxepare medikuak esana (TP, 22): «zernahi bazakien Euskal herriaz, Euskal herriko ohitzez, sinesteez, jaidurez, Euskal herriko xokoetan aditzen diren hizkuntza bereziez». Orobat mintzo da Touyrou-Phagaburu: «gure hizkuntzaren, kulturaren eta ohiduren ñabardura andana bereganatu eta aztertu zuen» (TP, 1).

Euskal batasun-gogo etnokulturalaren kantari dugu Zaldubi. Horregatik da, hainbat lekutan, ezagun. *Zazpiak Bat*-eko kontzeptua ez zen berea. Bai, aldiz, kontzeptu hori kantu bidez euskaldun askoren amets erakargarri bihurtzeko gaitasuna. 1892ko *Gauden gu eskualdun*, euskaltzaleen himnoa bilakatu zen. Batasun etnokulturala (aurrera, begira, soziokulturala) aldarrikatzen zuen senpenterak. Hizkuntzaz eta kulturaz ondare komuna genuen herritarrok aurrerantzean ere ondare hori konpartitzeko, aberasteko eta belaunaldi berriei transmititzeko aukera izatea. Abertzaletasun soziokulturaletik hurbilago zebilen horretan, nazionismo politiko-operatibotik baino. Beste nortasun- eta partaidetza-dimentsioak ukatu gabe, bertakoa, txiki-ahula, galtzeko arriskuan zegoena, azpimarratzen zuen berak.

Bazen bere proiektuan, horrezaz gainera, gutxitan azpimarratu ohi den eta, halere, euskarri ideologiko moduan iraupen luzea eta geroranzko proiektzio-ahalmen ukaezina izan duen osagaia: txikiak eta handiak elkarrekin bizi izateko nahia. Hori egia izango bada, printzipio etiko batzuk kontuan hartu beharra. Handiak eta txikiak elkarrekin biziko bagara, eta bizimodu hori *Oihaneko Legearen* pareko izango ez bada, aniztasun-marko soziokultural bat adostu eta eratu beharra. Horren aldeko zantzu argiak ditu Zaldubik, behin baino gehiagotan. Garbi ageri da hori bere zenbait bertso-lerrotan. 1873ko Sarako Euskal Festetan saria irabazitako «Bildotxa eta Otsoa»n, esate baterako, honela dio Ademak:

«Azkarrak duenean partida flakoa/
hauzia zoinena den erran gabe doa.»

Horretan lotzen du berak aniztasun-gogoia jainko-legearekin. Kristautasuna gizalegezko jokabide-kodea da beretzat, ezer baino lehen. Euskaldunon neurri txikiari arras ondo datorción kode etikoa. Honela jarraitzen du Zaldubik Sarako bertso saridun horretan:

«Otsoak bildotxari egin zioena/
jainkorikan ez balitz, nork liro kondena!
Jainko legetik kanpo zertan da zuzena?/
Galde zazu indarrez zoin den nagusi dena.»

(Urkizu arg. 1997c: 265)

Txiki izatea ez da bere ustez lotsagarri, ez da defektu. Kaltagarri ere ez, noiznahi eta nonahi. Baditu txikiak, muga-ezintasun agiriez gainera, berezko doai-abantailak ere. Doai horiez jakitun izatea dagokigu hiltun-herri txikieta-ko biztanleoi, eta haietaz ahal den zentzurik handienaz baliatzea. Haritza baino mila bider txikiagoa eta ahulagoa da ihia. Ez da, horregatik, norberaren argiak ere alde batera uztea komeni. Ez gara inor baino gehiago, eta neurri kontuan txikiak gara benetan, baina iraupen-gogoia eta bizirik irauteko ahalmena ez dira horregatik, ezinbestean, gutxiestekoak:

Ha(r)itz hura hedoieri hurbilago baitzen, / Ihurtziria zaio gainerat erortzen.
Haize zirimolak du bihurriki jotzen, / Bai eta erroz gora krisk krask aurdikitzen.

Ihi gaixoa zagon hantxet ukhurtua; / gero ikhusi nuen berriz xutitua.
Bere mendretasunaz beraz salbatua, / hora, jende xehea, zure etsenplua.

Ha(r)itza eta ihia (1901, in KN, 1991: 133-4).

Joan den mendearen 60ko hamarkadan indarturiko *small is beautiful* slogana baino zerbait gehiago zen ikuspegi hori, Zaldubiren garaian, eta hala da orain ere. Horrek damaio Zaldubiri, hil eta handik ehungarren urtean ere, aparteko balorea. Egintza xumeetan oinarrituriko bide-erakusle, lehen mailako plazagizon, euskalgintzaren ikur eta euskaltasun zabal eta jatorraren bultzatzaile pragmatiko, badu merezimendurik aski Grazian Adema-Zaldubik bere bizi-denborako euskalgintzaren bidegile nagusien artean kokatua izateko.

III.3. Antolamendu nagusiak

Ezer gutxi esango dugu honetaz, aurreko pasarteetan kontu gehienak aipaturik baitaude dagoeneko eta aurrerago ere berriz heldu beharko baitiogu gaiari. Berariazko antolamendu gutxi dago Ipar Eskual herrian, langintza horretara emana. Euskalgintzaren aldeko antolamendu espresuak gero etorriko dira: Fédération Litteraire Basque / Eskualzaleen Biltzarra (1901-2), Cercle d'Études Euskariennes (1911), Société d'Études Basques (1918) eta l'Académie de la Langue Basque/ Euskaltzaindia (1919). Espresuki hartarako eratuak ez izan arren bistan da horixe zuela garai hartako zenbait antolamenduk buruan eta gogoan: euskal hizkuntza eta euskal kultura osoa bizirik atxiki eta, ahal zen neurrian, eguneratu, aberastu eta garatzea. Halako helburu argirik izan gabe ere bere lan-agendan haren aldeko ekarpenik egin zuten beste batzuek, bide batez, eta horiek ere gogoan izango ditugu.

III.3.1. Abbadiaren Euskal Festak

1851n sortu zituen Anton Abbadiak, eta bera bizi izan zen artean indarrean eutsi zien festa horiei (188). Urruñean ospatu ziren festak, hasieran, eta beste zenbait lekutan gero. Ipar eskual herrirako pentsaturik baziren ere hasierako hartan, zazpi probintzietara zabaldu ziren gero. Ospatzeko lekuari dagokionez hiru fase bereiz litezke:

(188) Bera hil ondoko ere bizibidea utzi zien festei, bere herentzian. Inoiz hobeto aztertu beharreko gaia da hau.

Noiz	Non	Zenbat aldiz	Oharra
1851-63	Urruñan	13	1861ean, itxuraz, festarik ez. 1863tik aurrera beste lekuetan, trenbide berria zela-eta herriarekin gorabeherak izan ondoan (cf. Zubernoatikako guthuna)
1864-78	Saran	15	Salbu 1870ean (Prusiarekiko gerra (189)) eta 1877an (Donapaleun)
1879-97	Han-hemen, ipar eta hego	19	Iparrean 10: Baxenabarren 1, Lapurdin 6 eta Zuberoan 3 Hegoan 9: Bizkaian 3, Gipuzkoan 3, Nafarroan 3

Izen bat baino gehiago izan ohi zuten bertako ekitaldiek (190). Euskal Festen osagai nagusiak, urte askotan kontuan izandakoak, honako hauek izanak dira zenbaiten esanean: a) Txistularien alborada; b) Meza nagusia, agintariei ongi-etorria eginez; c) Pilota-partida; d) Herri-bazkaria; e) Bertsolariak; f) Kirol-jolasak; g) Abere- edo baserri-produktuen lehiaketa, eta h) Literatura-lehiaketa. Urte hartako saridun pieza koroak kantatzen zuen, zenbaitetan (ikus EGIPV: Abbadie). Era askotako jendea biltzen zen bertara, elite eskualtzaleetatik hasi eta bertsolari edota herritar xumeenetaraino (191).

Hasieran ez zen, antza, aparteko marka ideologikorik ageri festetan. Gero, ordea, bai: xurien bilgune bilakatu zen denboraren harian, eta errepublikazale gorriek beren antolamendua eratu zuten une batetik aurrera: Guilbeau-ren Euskal Festak (192). Abbadiaren Euskal Festak gertakari handiak ziren bere garaian: jendea erruz biltzen zen bertara, bai hurbileko ingurumenetik eta bai, zenbaitetan, aski urrundik. Etnokulturazko gorazarre-leku bihurtzen zen, eta bere oihartzuna aski jardun-gune eta esfera sozial diferenteetara hedatzen. «Eskualdunok

(189) Jaurgainez ari dela, honela dio Onaindiak: «Olerki-batzaldietan laguntzen zion Abbadia jaunari eta, hain zuzen, bera franko-prusiarren gerrara joan zenean ez zen horrelako poesijairik ospatu. Euskal festa eta antzekoak eratzen beti aurrelari agertu zitzaigun» (Onaindia, 1974: 327-8).

(190) *Pertsularien guduak* eta abar.

(191) *Horiatarikoa zatekeen Pierre Ibarrart, 1838an Jatsun jaioa eta 1919an Baionan hila, lanbidez zapataria. 1882an Saran, 1888an Kanbon (1. saria hutsik) sariren bat eta 1892an Donibane Lohizunen 2. saria irabazi zuen. Lafittek *Piarres Ibarrart'en Koblak* liburuan bertsolariaren zortzirehun bertsotik gora jasoak ditu (ik. Elhuyar entziklopedia, 827).*

(192) «Devant l'orientation «antirépublicaine» prise par le jury de ces fêtes, il semble que certains «républicains» se soient regroupés au sein d'une «Association Basque», sous la présidence du docteur Guilbeau (1839-1912). Cette Association organise ses propres «Fêtes Basques» à Ustaritz, (1893), Hasparren (1894), Espelette (1895), Cambo (1896) et Sare (1897).» 1893koan honako zuzendaritza-taldea zuen elkarte horrek: Guilbeau burulehen, Duhart Uztaritzeko mera, J. D. J. Sallaberry Mauleko notarioa eta Darricarrère kapitaina. 1894koan, pertsonalitate bereberekin, honako ekimenok eratu zituen: goizean pilota-partida, chirola, irrintzina, saut basque (jauzi-dantza), composition littéraire (Victoriano Iraola irabazle) eta improvisation-bertsolaritza.

hemen gira» esateko modu zibilizatua zen, bakezko eta ageria, xumea baina behin-eta-berrizkoa. Eskualtasunaren elaborazio sinbolikorako bilgune eta lekuan lekuko euskalgintza-saioen berri izateko truka-toki. Ez zegoen, orain errazegi ahazten badugu ere hori, bere parekorik ezer inguruan. Festa horiek zituen euskalgintzaren aldeko ekimenak bere arnasleku eta erakustazoka.

Arrazoibideaz gainera sentiera du euskalgintzak, ezinbestean, elikagai eta jardunbide. Sentieraren pizgarri eraturik zeuden festok, eta bere xedeari aurrez aurre erantzuten saiatzen ziren. Nor bere kulturaganako sentiera positiboan, euskaldun izatearen bihotz-berogarrizko argudio sotil baina eragingarrien, bilgune ziren Festa horiek. Hala izan ziren iparraldean, beren habitat nagusian, eta hala izan ziren hegoan ere, Abbadiak bere azken urteetan bertaratu zituen. Halako festa baten karga emotiboaz, oihartzunaz eta prominentzia sozialaz jabetu nahi duenak on izango luke, adibidez, Azpeitiko 1892ko Euskal Festen berri izatea (ikus Antonio Zavala in Auspoa bilduma).

III.3.2. Bonaparte printzearen lan-programa

1856an etorri zen Bonaparte printzea Euskal herrira. Lekuan lekuko euskal hiztun-elkarteen mintzajarduna dokumentatzeko hainbat lan eratzen hasi zen, berehala. Euskal hiztun-elkarte tradizionalen distribuzio geografiko-dialektalak aparteko garrantzia izan zuen bere saioetan. Baita hiztun-talde bakoitzaren bizitasun-egoeraren dokumentazioak ere. Landa-lan sistematikoa eskatzen zuen horrek, besteak beste. Han-hemengo solaskide autorizatuekiko harreman-sarea eratzeaz gainera bost ikustaldi egin zituen pertsonalki, xede hori gogoan zuela: «excursions linguistiques faites dans les sept provinces basques d'Espagne et de France pendant les années 1856, 1857, 1866, 1867, 1869» (Vinson, 1891: 323). Anton Abbadiaren arartekaritaz, bertako hainbat euskalarirekin bildu zen eta bere lan-programa eratzen hasi (193). 1857an (urriaren 14an) euskaltzaleen bilera baten mahaiburu izan zen Bonaparte (194). Handik gutxira bilerak zenbait, Duvoisin bereziki, mugazain-lana utzi eta *full time* horretara (batez ere *cultivation* lanera) jarri zen. Euskalgintzaren episodio ohargarri bati eman zitzaion horrela hasiera. Giro jakinean Eskual herriratua zen Bonaparte, euskalgintzaren alorreko hainbat lan eta hainbat eztabaida kaleratu berririk zeuden unean (195). Bere lan-programa betetzeaz gainera, eztabaida horri irtenbide bat eman zitzaion, bide batez.

(193) 1856an ezagutu zuen Duvoisinekin Bonaparte printzea. «Bonaparte printzeak esaten dio utz dezala aduana eta berak ordainduko diola soldata oparao, baldin hark agindutako lanetan aritu nahi badu: urteko 1000 libera» (Altuna 1986: 22). Garai bertsuan egin zituen Intxausperekiko, Uriarterekiko eta gainerakoekiko harremanak.

(194) Badirudi ortografiaren batasuna izan zela bilera honetan erabilitako gaietariko bat (Koldo Zuazo, 1988: 239).

(195) Ortografiako kontuez ikus, adibidez, 1854 inguruko *Le Messager de Bayonne* (Zuazo, 1986: 230. or).

Euskalaritza kontuez aparte garrantzitsua da Bonaparteren lan-programa, euskalgintzaren ikuspegitik ere. Gorago (ikus I.2 puntua) esan denez bere euskalari-, antolatzaile- eta mezenas-lanak mesede egin zion euskararen eta euskal kulturaren gizarte-alorreko bilakaerari. Hainbat euskaltzale landu eta buru-argi elkarretaratzea eta, zenbaitetan, soldata finkoz hartara jartzea lortu zuten, hizkuntzaren izaera eta barne-aldaerak ordura arte baino sistematikoago arakatu zituen, eguneroko euskalgintzarako gero eta beharrezkoagoa zen euskal ortografia finkatzen saiatu zen eta Euskal herriaren dimentsio soziogeografikoaz jabetzen lagundu zien garaiko euskaltzaleei (196). Euskararen prestigio-bide akademikorako urratsak egin zituen, horrezaz gainera. Eskualdun-jende xehearentzat bihotz-pizgarri gertatu zen, azkenik, ohiko joera itzulipurdikatuz Frantziatik etorritako jaun handi batek bere hizkuntzari halako aprezio eta halako begirune ziola ikustea. Ekarpenez ohargarria izan zen hori guztia, une hartan, euskalgintzarako. 1870-71ko motibo jakinengatik bertan behera erori bazen ere bere programa, bide ohargarria eginik zuen ordurako Bonapartek abiarazitako langintzak. Zazpi Probintzien ezagutzak eta formula-zio etnolinguistikoak ezin baztertzeko konkrezioa eskuratu zuten handik aurrera, lehen baino nabarmenkiago, bere programa haren ildotik.

III.3.3. *Le Réveil Basque eta Eskualduna* astekariak

Aparteko lekua irabazi zuten, 1871tik aurrerako errepublika-giroan, euskarazko edo ele biko komunikabideek, hasi urtekari-almanak xumeetatik eta astekarietaraino. Azken horietan bi izan ziren, azterkizun dugun aldian, nagusi: batetik *Le Réveil Basque* errepublikar-gorria (197) (1886-1894), eta bestetik *Eskualduna* erregetiar-xuria (1887-1944) (198). Astekaria baino ondotoxoz gehiago izan zen *Eskualduna*, Xarritonek eta bestek ongi azaldua dutenez: *codification* (Ithurriren gramatikaz), *implementation* (Duvoisin-en eta idazkera zabalduz) eta bereziki *cultivation* arloetan aitzindari izan zen astekaria (199). Funtsezkoa da hori iparraldeko idaztohitura trebatua, erraz itxurakoa baina hegoaldeko gehienek nekez imita dezakeguna, noiz-nola sortu eta garatu zen ulertzeko. Izana duen garrantziagatik ohar llabur batzuk eskainiko dizkiogu *Eskualduna* astekariari. Idazleak aipatuko dira batetik, eta irakurle-kopuruak azalduko bestetik. Horrela,

(196) Geolinguistika-lana ia aldi berean bideratu zuten L. L. Bonaparte printzeak eta Broca doktoreak (ikus Abbadia 1868b eta 1872). Hizkuntzaren jendarteko erabileraz hainbat argitasun eman zuen Bonaparteren azterlanak. Batetik «Lieux où le peuple parle encore la langue basque» aipatzen ditu Abbadiak (1872: 442), bestetik, «les villages où le basque n'est que partiellement en usage» (Urkizu arg. 1997, 442).

(197) Bere ikurritza honako hau zuen: «Dieu, Famille, Propriété – Jainkoa, Familia, Hontasuna». Martial Henri Berdoly errepublikarra zuen sortzaile. Ele bietako astekaria izan zen: euskaraz, %50 gehienez (Javier Diaz Noci 1994. Goienetxe, 1993: 18).

(198) 1887-III-15 ean sortua: lehen zenbakietan *Eskualduna* izan zuen idazkera (Lafitte: 25).

(199) Nafar-lapurtera ere bere sorkari da, partez: idatzizko jardunerako hizkuntza-aldaera berria eratu eta hedatu zen bertatik, euskalkitik harantzagoko bateratze-bidean.

- a) Idazleei dagokienez lan-talde zabala eratu zuen *Eskualdunak*. Lantalde zabala eta aski bateratua. Herriz herriko berrikerari-saldo hutsa baino nabarmenki talde koherenteagoa, aldizkariaren asmoez eta bere bidezko euskalgintzaz ongi jakinaren gainean zegoena. Gorago azaldua dugun Hiriart-Urrutiz gainera berariaz aipatzekoak dira bertako beste partaideok (Lafitte, 1971: 26):

Hiru erriet: Daranatz, Curutchet, Irigoyen
Bi fraide: Juvénal eta Innocentius
Zenbait apez: Jaret, Bidart, Ithurry, G. Berho, Larre, Giron, Dolhagaray, Oyhénart, bi Etcheverry, Etcheberri bat
Beste jaun batzuk: Duvoisin, Berdéco, Fourcade, Goyhenetche medikua, d'Etchandy, Ch. Minjonnet, Hiriart, Noguès, Ritou notarioa, Cabillon, Mendiburu, Agustin Etcheverry, Debibié

Argi ikusten da elizgizonek bertan izan zuten nagusitasuna. Linea editoriala, horrezaz gainera, eliz-agintaritzaren esparrura eskualdatu zen une batetik aurrera. Euskaldun-fededun paradigmaren sostengu eta defendatzaile sutsu izan zen *Eskualduna*, azterkizun dugun epealdi osoan. Zeharo eta erabat Frantziako aukera politiko kontserbadoreen-tan txertatzekoak ziren euskaldun-fededunen boz-emaile eta sostengu (200). Hori izan zuen bere indarra; hori bere ahulezia. Argiak argi eta itzalak itzal, euskalgintzaren eztabaidaleku kontzeptual gertatu zen behin baino gehiagotan. Bertan suertatu zen, esate baterako, *Zazpiak Bat* ikurritzaren inguruko eztabaida bizienetakoa (201).

- b) Astekariaren salmenta-kopuruaz (hobe, tiradaz) denaz bezainbatean, bestalde, honako datuok ageri dira han-hemen dokumentaturik:

1888	850
1889	950
1890	1.200
1891	1.300
1904	1.700
1905	5.000
1908	7.000

(200) Xarriton-ek esana da (1985a: 238): «Nous avons l'impression que le rédacteur du journal Hiriart-Urruty fait à ce moment un autre choix politique et que, rejetant l'option de Broussain et Constantin, il fait de son journal un organe nationaliste française d'expression basque».

(201) Are urrunago joan nahi zuen zenbaitek. Pierre Broussain medikuak (zenbait urtez Hazparneko auzapez izanak), konkretuki, hori baino gehiago zuen buruan: «Zazpiak bat eta libro» (in Jean Etchepare, «Pierre Broussain», *Eskualduna*, 14 mai 1920). Aldiz *Eskualdunako* jerenteak, Pochelou-k, «censure tout ce qui concerne le «Zazpiak Bat», et peut éveiller de dangereux espoirs dans l'esprit des lecteurs».

Begiratzan den aldetik begiratzan dela, oso zifra handiak dira horiek, Ipar Eskual herrirako eta orain dela ehun urte ingururako (202). Kopuruagatik bestegatik ez balitz ere, astekariaren inplantazio sozialaren adierazgarri eta bere elaborazio sinbolikoen hedadura iraunkorraren esplikazio-iturri.

III.3.4. Larresoroko seminario ttipia

XVIII. mendean sortu zenez geroztik leku zentrala okupatua du Larresoroko seminarioak Lapurdiko eta are Iparraldeko panorama eskolarrean. Ikasketabidean gora zihoazen ikasleen (ez soilik apaizgaien) bilgune eta prestatazaileria izana da Larresoro. Aparteko eragina izana du seminarioak XIX. mendeko eliteen eta protoeliteen prestaera preunibertsitarioan. Hor ikasitakoak dira, adibidez, J. P. Duvoisin, M. Harriet, J. B. Elizanburu, Gr. Adema, Ch. Becas, Jean Saint-Pierre eta Jean Etxepare medikua.

Ezin esan liteke, inondik inora, euskalgintzaren foko antolatu eta berriazko eragingune izan zenik Larresoro. Oso aitzitik, norma orokorraren ildotik bere burua lanbide eta gizarte-status jakinera bideratu nahi zuten gazte eskualdunen Frantziako goi-ikasbide araturako sarbide gertatu zen nagusiki, horrek berekin zituen baldintza eta eskakizun zorrotzez: leku meharra zegokien, ikasbide arautu horretan, euskarari eta euskal kulturari. Bertara etortzen ziren ikasle asko eskualdunak izanik ordea, eta irakasle-andana bat ere bai, ikasle-irakasleen eta euskal estudioen arteko afizio-lotura bat eratu zen hainbatean. Afizio-lotura, zenbaitetan, eta hortik aurrera egiteko asmoak, inoiz (203). Euskalgintzarako sortua ez izan arren hartarako antolamenduegituraren eragina izan zuen Larresorok, alor jakin batzuetan. Iparraldeko apaiz irakasle euskaltzaleen elkargune izan zen Larresoro, maiz asko (204). Euskalgintzak sorturiko zenbait materialen gordailu edo bilgune ere izan zen behin baino gehiagotan: Larresoroko seminarioari utzi zizkion Harriet-ek, 1904ean hiltzean, bere hiztegiaren eskuizkribua eta bere biblioteka. Beste zerbaiti zor dio Larresorok, ordea, bere sona eta omena: «Larresoroko eskola» antolatu zen bertan, XIX.mendearan azken hamarkadan. P. Xarriton-en esa-

(202) Inoizko salmenta handiena 10.000 ale-ingurukoa izana omen du astekariak. Zer pentsatua ugari ematen dio datu-multzo horrek, nolana ere, euskalgintzaren unibertsalei buruzko gogoeta egin nahi duen hizkuntza-soziologoari. Irakurle-masa zabala eskuratu izana ez da, askotan besterik uste izaten badugu ere, hiztun-elkarte baten bizi-iraupenerako salbokonduktu handia.

(203) Ikasle-ohiak urtean behin Larresoron biltzen ziren, itxuraz. Broussainek bazuen asmoa 1898an, beraiekin *Société patriotique basque* sortzeko. Apenas ezer egin zuen (Charritton 1985a, 277).

(204) Bertako irakasle izanak ditugu, Haranburu eta A. Abbadia seminario-buruez gainera, P. N. Azantza, P. M. Hiraburu, Simon Urruti, Gaston Larre, Blaise Adema, Barbier eta Jean Hiriart-Urruti (idazkeraz Simon Durruty, Pierre Nérée Dassance, Prosper-Michel Hiraboure, Arnaud d'Abbadie eta Jean Hiriart-Urruty frantsesezko iturrian).

nean «La aparición de la *Grammaire Basque* d'Ithurry et des questions d'orthographe unifiée, que soulèvent les premières pages de cet ouvrage, la préparation du *Dictionnaire de Harriet* et la fondation de l'*Eskualduna* marquent la mise en place de l'école littéraire basque de Larresore «Larresoroko eskola»: (...) brochette d'écrivains, originaires du Labourd et de la Basse-Navarre, qui autour du supérieur de Larresore, Arnaud Abbadie, de ses confrères Hiriart-Urruty, Adéma, Barbier et puis de leurs anciens élèves, Jean Saint-Pierre et Jean Etchepare, ont fait descendre la littérature basque du ciel sur la terre, en abordant en basque les mondes divers de la politique, de l'économie, de la médecine, des techniques et des sciences modernes, au lieu de s'en tenir aux domaines de la morale et de la foi». L'abbé Pierre Lafitte, qui préfère parler de l'école de l'*Eskualduna* pour désigner la même réalité, a fort bien décrit dans la préface de sa *Grammaire Basque* (Navarro-labourdain littéraire) la nature de ce basque littéraire commun aux écrivains réunis autour de l'*Eskualduna*, dans la dernière décade du XIX. siècle» (Charritton, 1985a: 166-7).

Kontuz ibili behar da, halere, gauzari duen baino dimentsio handiagoa aitortzearekin. Euskalgintza mugatua, gehien-gehienetan Ipar Eskual herrira (zuzenago, zenbaitetan, Baionako eliz-barrutira) hedatzeko pentsatua zen bertako langintza. Zazpi Probintzietarako corpus- eta status-plangintza, esate baterako, aski bere helburutik eta irismenetik kanpora geratzen ziren. Azkue batek min handia hartu zuen, Larresoroko inork bere hiztegiaren ale bakar bat ere erosi ez zuela ikustean (205). Ez zegoen hor, bertako idazleentzat, aparte-ko kontraesanik: beste klabe batean mugitzen zen Larresoroko euskalgintza.

III.3.5. Baionako kalonje-elkarte euskaltzalea

Zaila da, eskueran ditugun datu zatikatuen argitan, Baionako kalonje-elkarte euskaltzalearen eraginaz hitz egitea. Berariaz bideratutako euskalgintzaz jardutea ezinezkoa da, itxura guztien arabera (206), eta bide batezkoaz ez da beti-beti erraza. Bada ordea, bide batezko euskalgintzaren alorrean bederen, Baionako kalonje-elkarteari atxiki dakioken halako jardunik. Lau gai dira sail horretan, gutxienez, kontuan hartzekoak: euskarazko elizkizunak, lehenik eta behin; dotrina-erakusketa, horren ondoan; elizliburugintza hurrenik; beila edo pelgrinaiak, azkenik.

(205) «A varios he enviado gratis el diccionario. Nadie me ha escrito dos palabras de agradecimiento. Solo Mr. David, el de París, se ha suscrito... nadie más se ha suscrito: ni ayuntamientos, ni diputados, ni consejeros generales, ni vascófilos, ni bibliotecas, ni amigos... (...) yo creía que nuestra gente de Larresore, en agradecimiento al ejemplar que les he enviado, diría algo en *Eskualdun Ona*... Qué vamos a hacer? Paciencia» (Charritton, 1986).

(206) Badakigu bere saioak (halakorik egin zenean) alferrikakoak izan zirela. Euskararen H funtzioetarako sarbide kontuan ez zen deus askorik aurreratu: Baionako seminari handiak frantsesez eta latinez funtzionatu zuen, eskuara bazter batera utziaz, 1850-1900 epean.

Helburua besterik izan arren, dudarik ez da eskuarazko elizkizunek me-sede handia egiten ziotela euskalgintzari. Herritar gehien-gehienaren bizimodu-aren ardatzetako bat, fede-bizitza eta fede horren arabera jokamolde-sorta, euskarazko mintzajardunean kokatzen zuen eskuarazko elizkizunak. Kanpoko behatzaileek berari aztertu izan zuten hori, eta xehe-xehe adierazi (207).

Antzeko zerbait esan liteke dotrina-irakaskuntzaz eta elizliburugintzaz. Euskalarien eta hezkuntza-aztertzaileen artean aski azterturik dagoen kontua da hori: euskarazko liburu gehienak elizliburuak ziren, eta dotrina-irakaskuntzak leku zabala aitortzen zion eskuarari: iparraldean zabalagoa, itxuraz, hegoaldean baino. Esan dezagun, labur bilduz, 1890 ingurura arte dotrina- eta eliza-liburuak izan zirela, maiz asko, eskualdunen alfabetatze-bide nagusi: horien aldean eragin laburrekoak ziren azken hamarkadetakako egutegi-almanak sotilak. Heda-duraz ere nekez izan zitezkeen maila berekoak bertso-paper solteak eta une batetik aurrera kaleratzen hasitako kantu-liburuak. Alfabetatze-lana, bere zentzu tradizionalan, elizarena izan zen nagusiki. Baionako elizbarrutia aurreratuago ibili zen horretan, besteak baino. Bada motiborik, hortaz, bertako kalonje-elkartearen garrantzia azpimarratzeko. Ez kalonje guztiak, jakina, baina bai bertako kalonje euskaltzaleen elkarteak. Horiek gabe nekez eratuko zituzten apezpikuek garai hartako sormen-, produkzio- eta banaketa-lan gehienak. Bide batezko euskalgintza zen hori guztia, jakina: ez, ordea, bigarren mailakoa.

Gatozen, azkenik, beila edo peleginaia kontuetara. Lan handia egin zuen Baionako kalonje-elkartek horretan ere: saio biziak egin ziren apezpikutegitik bertatik, Lurdeko 1858ko agerraldiaren ondoan, eskualdunak bertaratzeko eta, horrela, eskualdun-fededun binomioa sendotzeko. Asmoa ez zen, berriro ere, euskalgintzazkoa. Ez hori bakarrik, bederen: eliztarren fedea pizteko eta elizaren (eta, horren bidez, elizgizonen) status soziala indarberritzeko ekimen antolatua ziren, besteak beste, beila edo peleginaia horiek: *top-down* plan-gintzaren eta *bottom-up* antolamenduen adibide ezin argiagoa (208). Milaka eskualdun (hasieran gizasemeak soilik, gero bietarik) biltzen zituen beila horrek, eta *ethnicity as being, knowing, doing* moduan definitzen (209).

Ademaren beraren hitzak dira: «Othoitz bakharca eginac, othoitz ichilac edo gordeac ez dire aski; multzuan eta osteca behar gare bildu tokiric saindu-enetarac, gure othoicten batean ematerac. Peleginaietara horrela gohacinean, ez da batere gaichto mundua ohart dadin gu ere bagarela. Izan da dembora bat, zointan Fede gabeco mundutar cembeiten gatic: heien irrien edo trufen beldurrez; orobat heien handi-itthuraren errespetuz edo loxaz, fededun herabé batzu gordeca bezala baitzabiltzan beren Erlijioneco urrax sainduetan. Noizbeit hargatic fededun horiec aski ernatu ciren fedegabe balentrios hekieri hur-

(207) Sartu 1833 edo Pécaut.

(208) Terminologiari dagokionez ikus Adema bera: «Beila, peleginaia edo saindoraldea erratan zaio, toki saindu batera debocionez egiten den bidaiari» (Adema 1877: 5).

(209) Kontzeptu horri buruz ikus Fishman 1996, in Hutchinson eta Smith, *Ethnicity*.

bilchotic beha paratceco, eta gero heien gizontasunaren neurtceco. Orduan ohartu ginen guciac, ez cela ez girichtinoeri, halakoen aintcinean guciac, buruaren aphaltcea, eta deusetaz ere gizona ez dela mundu huntan berean hain gora altchatcen, nola Fede ongi praticatu batez. Geroztic gabiltza nihoren ahalkeric gabe, ez choilki gure debocionezco urrax manatuetan, baina orobat beila bide horietan, gure arrosarioac escuan, eta gure pelegrin gurutceac papoan. Bertce-naz ere, bere tokico berri beicic ez dakien girichtino bati hainitz on egiten dio icusteac bertcetean ere badirela fededunac; ecic pelegrinai horietan usu haute-maten dire guc dugun sinheste berarekin hara joac, munduco jenderic handi-enac berac. Jaunen jaunac eta guciac halacoac ere numbeit badirela, badukete escualdun cembeitec beren begiz han icustearen beharra. Escuara beicic ez dakitenec, pelegrinai arrotz horietaraz geroz hurriscatcen dute han ecin cofe-satcea; beraz chuhur badute, bideari lothu baino lehen, cofesa beitez beren herrietaco apheceri» (Adema, 1877: 10-17).

Dударик ez da elizgintza berri bat ari zela hor gorpuzten, eta lan hori eskualtasunarekin lotu zela hainbatean. Baionako elizbarrutiaren ekimen horrek sortu zuen euskarazko zenbait argitalpen ere (210). Euskalgintza ohargarria zen hori guztia, dudarik gabe, garai hartako eskualdunentzat: eskualdun-fededunentzat lehenik eta behin, baina ez haientzat bakarrik.

III.4. Argitalpenak: *Zweckprosa*

Edermin hutsezko literatura zabalduz joan zen Iparraldean, ohargarriki, 1850etik 1900era. Abbadiaren Euskal Festak erabakigarriak izan ziren alde horretatik, kalitateari dagokionez nekez esan baliteke ere beti aurrera egin zenik esparru horretan. Bertsoa eta olerkia, muga argirik gabe hainbatean, ugaritu eta hedatu egin ziren oro har. Guztia ez zen ordea ederminezko edo (Lizardiren hitzetan esateko) olermen-irakitezko idazlangintza izan. Prosa arrunta, eliz esparrukoa zein, batez ere, profanoa, nabarmen ugaritu zen epealdi horretan. Hots, Heinz Kloss-en *Zweckprosa* famatuak bultzada ohargarria jaso zuen Zaldubiren bizi-denboran. Olabeaga izan zen, oker ez banago, horretaz lehen jabetu zena (211): «una característica de la literatura vascofrancesa, muy digna de ser puesta de relieve: su practicidad, el ponerse al servicio de los usos y necesidades reales, los vascofranceses saben mejor que nosotros que su lengua es lengua de hombres y no de ángeles, que debe tratar temas humanos y tratarlos al modo

(210) Batez ere Adema-Zaldubiren hiru hauek:

1875a: 1875^{an} jubilau urte sainduan bazco biharamun eta hirugarrenean Lourdesen eta Betharramen Escual herritic pelegrin cirenen orhoitzapena. Baiona: Lamaignère.

1875b: *Escualdunen Lourdeco canticac*. Baiona: Lamaignère.

1877: *Escualdun pelegrinaren bidaltzailea*. Baiona: Lamaignère.

(211) Egia da, halaz guztiz ere, Mokoroa-Ibarrek bazuela lehendik, 1936ko *Genio y Lengua*, hori bera esan gabe ere horrekin erraz uztar zitekeen ideiarik jaurtirik.

humano, empleando el lenguaje corriente y moliente de cada día. (...) No es raro hallar obras o folletos que aborden los temas más varios: arte de cocinar, arte de criar a los niños, cartilla de primeras letras o información sobre supuestas apariciones de la Virgen en Saint-Palais (...) Así se sirve a la lengua, tomándola como vehículo de expresión de todas las necesidades y usos reales.» (Olabeaga, 1959, in Villasante 1979: 182). Xeheago aztertzen bada bost ezarpen-eremu nagusitan garatu zen *Zweckprosa* hori:

1. Erljio alorrean: Elizgaiak (Kateximak barne), Pelegrinentzako eskuliburuak...
2. Politikan: batez ere 1889-90 inguruko argitalpenak, baina ez haiek bakarrik: Michel Elizanburu, Laurent Diharasari, Lewy Abartiaga, Harriaga-Morroxo.
3. Astialdiko kontsumoan: kantu-liburuak.
4. Lanbidezko prestaeran: *laborantzako liburua*, *Eskualdun kozinerra*, *etab* (212).
5. Komunikabideetan: urtekari-almanakak, batetik, hortik gorakoak bes-tetik (Xahoren *Ariel* gazeta, Berdolyren *Le Réveil Basque*, Louis Etxeberriren *Eskualduna*...).

1880tik aurrerako prentsa-askatasuna, ideia «okerrei» atea zabaltzen zielako zenbait euskaltzale xuri-muturrekok goraki deitoratua, aurrerabide gertatu zen euskarazko alor-zabaltze lanerako (xehetasunetarako, ikus hirugarren eranskina).

III.5. Kontzeptu nagusiak. Terminologia

Kontzeptu jakinak kaleratzen, eta argiro izendatzen, lan handia egin zen mende-erdi hartan. Kontzeptu eta termino horietariko batzuk, ustez interesgarriak, azalduko dira atal honetan. Aparteko lekua eskainiko zaie, konkretuki, ondoko bost hauei: Broader unity (Zazpiak Bat), Glorious past (asaba zaharren gorai-pamena), Authenticity edo jatortasuna, Euskaldun-fededun binomioa eta, azkenik, Préservation (euskara eta euskal kultura gorde, artatu, ez galtzerat utzi).

III.5.1. Broader unity: Zazpiak Bat

Pluralezko *Eskual herriak* lehenik, eta singularreko *Eskual herria* gero, sarri agertuak dira liburu eta kantuetan, entitate etnokultural gisa normalean,

(212) Hor sartzekoak dira, orobat, Arnaud Abbadieren *Eskualduna* astekariko «Laborarier» saila. Sail horrek jarraipena izan zuen, 1900etik aurrera, Jean B. Althaberen eskutik: 1900ean *Ciberouko botanika edo lantharen jakitatea* argitaratu zuen azken honek, eta 1904an *Houn-kaillu berrien enthelegia Ciberouko laborarier*.

Zaldubiren bizi-denboran. Ez dago hor, berez, aparteko nobedaderik: aspaldi-aspaldidanik datorren kontzeptua da hori, eta etnonimo-izena bera (*Euskalerrria*, *Eskal herria*, *Eskual herria*, *Uskal herria*...) menderik mende iritsia da gugainaino, justu noiz sortua den jakiterik ez dagoelarik egungo egunean. Bada ordea etnonimo horrezaz gainera, garai horretan bertan, han-hemen gero eta maizago azpimarratzen den ideia: Euskal herri(ar)en etnokulturazko *batasuna*.

Batasun-asmu horrek konkrezio jakina hartua du XIX. mende horretan, berariaz euskalgintzarako sortutako gogo-ikurrean: *Zazpiak Bat*. Ilustrazio garaiko *Irurac bat* eta 1865 inguruko *Laurak Bat* ikurriz politiko-operatiboen parekoa da, zenbait aldetatik, *Zazpiak Bat* hori. Bere genesisia Xahoren eta Abbadiaren 1836ko gramatika-liburuaren sarrerakoan ikusi uste bada ere, zail da gaurkoz ikurriz horrek XIX. mendean kurritutako ibilbide osoa zehatz markatzea. Garbi dagoena zera da: 1892tik aurrera, 1897an goi-erpina joaz akaso, izan zuela bere garapen-aldi nabariena. 1892an eta 97an xurien Euskal Festetan gogoz haizeratu bazen ere (213), eta handiki-soinekoz jantzi, beraien artean bertan bazuen detraktore argirik. Horren parez pare Eskual herriaren *bizitasuna*, *batasuna* ordez, erabiltzen zuten ikurriz gisa garai hartako errepublikazaleek. Orduan ere bateraturik eman ziren, hori bai, zazpi probintzien ikurrak: «Ayant perdu le Docteur Guilbeau la mairie de Saint-Jean-de-Luz en 1888, il avait constitué, avec quelques bascophiles de tendance libérale, comme lui, une *Association Labourdine*, devenue bientôt *l'Association Basque*. La première manifestation de la nouvelle Association eut lieu le 19 septembre 1893 à Ustaritz. L'Association nouvelle s'est donné une devise: «Bizi bedi Eskual Herria» et une bannière sur laquelle M. Zigarroa d'Urrugne a peint les armes des sept provinces basques. (L'Avenir, 22 septembre de 1893). Badirudi, beraz, halako onarpen-giro zabal bat eskuratzen ari zela kontzeptua (214).

III.5.2. *Glorious past: asaba zaharren goraipamena*

Garrantzitsua da kontzeptu hori, garai hartako euskalgintzaren oinarri ideologikoak ulertzeko. Ez noski orduko euskalgintza osoa horretan oinarritu zelako, hartarako bultzakada emotiboa eta intelektualak eman zuelako baizik.

(213) Ikus Donibane Lohizuneko Euskal Festak 1892an (bereziki Abbadiaren hitzaldi-amaiera), Zaldubiren «Zazpi Eskual herriek bat egin dezagun» kantua, urte berean Azpeitian aurkeztua antza, eta 1897ko Euskal Tradizioaren Festetako banderola eta erakusgarriak.

(214) Batasun-bilaketa hori ez zen Zazpi Probintzietan amaitzen. Zenbaitek, Zaldubik bereziki, are zabalagoko *Eskual herri* zaharra zuen gogoan. Hona bere hitzak: «Sargoce-Pilharreco Ama Birjina Espainiaco aldetic; .Betharramecoa, Lurdecoa, Buglosecoa, Frantciaco bertce hiru bazterretaric; horra lauac zoin auzo ditugun, eta lauac naski Escualherriaren eremu ohietan» (azpimarra nirea) (Adema 1877: 7). «Escualherriac, diotenaz, dembora hartan Espainiaco aldean seguric, Sargoce barne hartcen delaric, hedatcen ciren orai baino hainitz haratago» (Adema 1877: 21). Ez da horrelako aipamen gehiago falta, han-hemen.

Eskualtasuna defenditzea eta euskal kultura indarberritzen saiatzea ez zen entitate zaharkitu baten aldeko apustu itsua egitea, oso urrundik zetorren eta loriazko aldia izana zuen altxor etnolinguistiko preziatua deskubritzea baizik. Deskubritzea eta, behinolako handitasun hari zegokion moduan, etorkizunerako gorabidean jartzea. Abertzaletasun etnokulturalaren eta, are, soziopolitikoaren oinarritzko elementuak biltzen ziren ikuspegi horretan.

Gogoan izatekoak dira, alde horretatik, Agosti Xahoren hainbat lan (ezagunena Aitor mitikoa, agian). Horietariko asko *glorious past* horren paradigmatik planteatuak dira. Aldiz autore beraren beste zenbait lan, Belaren atsotitzen bilketa esate baterako, mitogintzatik urrunago eta dokumentu-oinarri seguruagoz eginak dira: lehenaldi eder-balios baten testigantza eskaintzen dute horiek ere, eta *glorious past* kontzeptua zurkaizten. Martin Hiribarrenen 1853ko *Eskaldunak* ere orbita horretan sar liteke, zenbait aldetatik. Ez da halako saio handirik ageri, aitzitik, Abbadiagan, Duvoisinengan eta abar.

III.5.3. Authenticity edo jatortasuna: eskaldun ona, egiazko eskalduna

Ethnocultural authenticity-ren korrelato hurbila da, plano pertsonalean, *egiazko eskaldunaren* kontzeptua. Abbadiaren eta Zaldubiren garaiko idazle askoren luman ageri da kontzeptu eta termino hori. Ez da elementu finkoa ordea, dinamikoa baizik. Belaunaldi biren jiran gainbehera dator *egiazko eskaldunaren* hasierako paradigma: eguneroko gizarte-bizitzaren «fenotipozko miseria» behinolako «genotipozko edertasun»az kontrajartzen da, gero eta sarriago, euskaltzale eta azertzaile askoren ezpain-lumetan: ikus Michel Elizanburu batetik, Eliseo Reclus edo «Pierre Loti» modukoak bestetik. Formazioz, singladura pertsonalez eta posizio ideologikoz hain diferente izanik ere bat datoz hirurak, funtsean, *egiazko eskaldunaren* formulazio paradigmatikokan eta bere gainbeheraren deskribapen gordinean. Jatortasun etnokulturalaren erakusgarri da termino hori, ez huts-hutsean adierazle etnolinguistikoa.

Jatortasun etnokultural hori berekin duen hiztunari, hizkuntza kontura mugatuz, *euskaldun garbia* esan izan zaio hegoaldean. Euskaldun garbiak egiten duen hizkuntzari, berriz, *euskara garbia* esan izan zaio Bidasoaren alde bietan. Iparraldean, esate baterako, honelakoak irakur dakizkioke Hiriart-Urrutiri: «Frantses eta kaskoin solas bihurri batzu baizik ez duzu entzuten, asko eskualdunen ahotik. Nehor ez da gehiago eskuara garbiz mintzo». Edota beste hau: «Populuak ez daki izan ere eskuara garbia eta garbia ez dena be-reitzen. Ez da ohartzen eskuara garbiz mintzo den ala ez».

Ele bakarreko euskal hiztunari, azkenik, zirkunlokiozko izendapena emana diote garai hartako idazle eskualdunek: *escuara beicic ez dakitenac* (Zaldubi, 1877: 17). Ele bakarreko erdaldunei, aldiz, beste hau: eskuaraz hitzik ere ez dakitenak. Hiriart-Urrutirena da, berriro, aukeraturiko adibidea: «Ez naiz mintzo sortzez eskualdun ez direnez edo eskuaraz hitzik ere ez dakitenez».

Eskualdun ona ere esaten zitzaion garai hartan, oso antzeko adieraz, *egiazko eskualduna*-ri. *Egiazko eskualduna*-ren edo *eskualdun ona*-ren tipifikazioa orduko ekarpena dugu nagusiki (215). Gertatzen ari ziren transformazio demografiko, ekonotekniko eta politiko-operatiboen eraginez aldaketa sakonak ageri ziren gero eta eskualdun gehiagoren jarduera soziokulturalean. Transformazio sakon horiei frenoa jartzeko, eta eskualdun jatorraren eredia zabalkunde egokiz (liburuz, pulpitotik edo kofesionariotik) indarberritzeko, eratusa dirudi *egiazko eskualduna*-ren kontzeptuak. Honela definitu zuen Michel Elizanburuk *egiazko eskualduna* (1889: 96):

- a) *erlijione sainduari bihotzez atxikia;*
- b) *federekin ditu erakusten, badituela egiazko berthuteak;*
- c) *bere ahotik ez da atheratzen ez solasik, edo elherik nihor ahalga edo gorri dezaketarik;*
- d) *jainkoari lehenik eta gero gizoner da leial egoten;*
- e) *bere hitzetan, bere egintzetan ez da nolana hikanbiatzen;*
- f) *lana maite du, eta behinere ez du utziko biharamunerat egun egin dezakena;*
- g) *arruntki bizitzea lakhet zaio, baitaki luzaz bizitzeko segretuetarik bat hura dela; gastu alferrik ez du egiten, ez janean, ez beztimendetan, ez eta etxeko hatu edo mubletan;*
- h) *bertzen ohorea ez lezake deusetan kolpa. Ez da ere bertzen egitekoe-tan behar gabe sartzen;*
- i) *bethi ekharria da bertzeri atsegin egitera, eta guziz erromesen laguntzera;*
- j) *ez zaio aski bera ona izatea; nahi du bertzeak ere onak izan dituen;*
- k) *aise lakhet zaio irri egitea eta egin-araztea.*

Idealizazio baten aurrean gaude dudarik gabe. Abstrakzio eta sinplifikazio askotxo duen idealizazio baten aurrean. Zaila da orde, kontuak horrela izanik ere, deformazio huts baten aurrean gaudela esatea. Garai bateko euskaldun-jendearen artean aski zabaldurik zeuden uste-sinesmen, iritzi-jarrera eta jokabide arrunten bilduma argia eskaintzen du definizio-zerrenda horrek, bere distortsio guztiekin ere. Argitasun eta benetakotasun horrexegatik izana du, hain zuzen, *egiazko eskualdunaren* edo *eskualdun onaren* kontzeptuak hainbesteko arrakasta eta hain iraupen luzea.

(215) Aurreraxeago aztertuko dugun *euskaldun fededun* terminoa baino zabalagoa da, hedaduraz, *eskualdun ona*. Jatortasun-marka etnokultural guztiak biltzen ditu *eskualdun onak, egiazko* eskualdunak: horren barruan sartzen da fededun izatea ere, garai hartako eskualtzale gehiengehienentzat. Ikus Zaldubiren beraren aipamena (1877, 94): «lekhu beretic mintzatu citzaicun escuaraz, aita Benedictino bat, sortcez eta suharrez egiazco escualduna».

III.5.4. *Euskaldun-fededun: euskaltzale (xuri)en ezin hautsizko binomio*

Funtsezko kontzeptua dugu hau ere, garai hartako euskalgintza zuzen ulertu nahi bada. Fedea ez da apaiz-jendearen kontua soilik, aztergai dugun epean: gizarte-sail osoen ezin baztertzeko osagai da fedea (216), eta halaxe ere da lau saihetsetarik agertzen. Zaldubiren bizi-denborako eskualdun asko fededun dira, aski neurri zabalean. Fededun dira eskualdunak eta, sarritan, gozamenaz zelebratzen da binomio hori (217).

Oker geundeke, ordea, binomio hori unibertsaltzat emango bagenu. Adibiderik ez da falta ezker-eskuin, fede-bizipena gainbehera datorrela esaten diguna. Eskualdun asko ez direla fededun: ez, behintzat, lehen bezain fededun edo lehen bezalako fededun. Fedea berreskuratzea lehentasunezko helburu du, horregatik, hainbat aphez euskaltzalek. Ez dirudi, aldiz, lehen une hartako fede-galerak luze-zabaleko mintzaldaketarik (are gutxiago deseuskalduntze osorik) ekarria zuenik besapean. Fenomeno biak ez zihoazen, itxuraz, elkarren eskutik: «Lehengo Fede hura berriz pitz dakigun,/ O fededunen Ama, zuc gaitzatu lagun./ Bai! Escualdunec hemen hitz eman dezagun,/ Bethi cinez izanen garella fededun» (Zaldubi 1877: 153).

Gorabehera guztiakin ere bizirik zegoen 1900 inguruan, xuriaren artean eta *Leitmotiv* gisa bederen, binomio hori. Ikus, horren bermagarri, 1897ko Euskal Tradizioaren Festen aktagile Bernardou-ren esanak (1899: 11-87): «*Escualdun fededun*, basques et croyants, c'est tout un» (1899: 15). Itxuraz elkarren lagungarri eta zirikatzaille ziren kontzeptu horiek paradero larrian bukatuko zuten ordea, Iparraldean bertan, XX. mendean: biak bateragaitz pertzibitu ziren neurrian (Eskual herriaz gaindiko esferetan lehenik; bertako elite xuriaren baitan gero) bata ala bestea hautatu beharrean gertatu ziren euskaltzaleak. Horren ondorioak ezagunak dira, nahiz eta lan honen esferatik kanpokoak izan eta, beraz, horiei buruzko xehetasun handietan ez sartu: bistan da luzarora errazago eta osoago eutsi diola bere buruari binomioaren bigarren atalak, lehenengoak baino.

Bazuen *euskaldun-fededun* kontzeptuak, azkenik, zutabe etiko-moral argia: *konformidadea*. Ohiko fede-sinesmenaz, hizkuntzaz eta kultura materialaz gainera konformidade horrek definitzen zuen eskualdun-fededuna (218).

(216) Demagun Duvoisin 1858 (in Altuna, 1986: 41): «Jainkoarentzat izan behar da gure lehen hitza. Garenak, harek egin izan gaitu; ditugunak, harek eman izan darozkigu; bizi gareno, haren eskutik ditugu bizia eta bizitzekoa; hari zor diotzagu, beraz, gure esker guziak.»

(217) Ademaren beraren hitzetan esanik «icustecoac ciren bidean zohatcila;...beren fededun copeta hein bat goraric; (...) Bedere horiek ez zuten escualdun odolice ukhatcen» (Zaldubi, 1877: 89).

(218) «Ez daroku eman onthasuntze handi bat. Baina bizia gozoki iragaitzekotzat ez da (askok uste duketen bezala) aberats izan behar. (...) Ez da onthasunetarik heldu dohatsutasuna, baina bai eginbideak ongi bethetzetik, zeren bere eginbidea ongi bethetzen duen gizon prestua eroria baitago bethi Jainkoaren nahira. Eta Jainkoak emaiten dio barneko bakea. (...) Gauza jakina da presondegiatan eta galeretan laborari gutiago higitzen dela ezenetz tratulari, kargudun edo

Emana zegoen argi, azterkizun dugun epealdiaren hastetik beretik, ideal betea: orduan bertan hezur-haragizko gizaki gutxi osoki betetzen zuena eta denboraren harian gero eta idealago, eguneroko bizibidetik aldenduago, agertuko zena. Baina kontzeptu indartsua, onaren eta gaizkiaren arteko muga zehazten laguntzen zuena. Konformidazeko gizona zen, ooren gainetik, euskaldun-fededuna.

III.5.5. Préservation (euskara eta euskal kultura gorde, artatu, ez galtzerat utzi)

Iparraldean zein hegoaldean (Donostiako *Euskal Erria* inguruan bereziki) gogoz hasiak dira bertako protoelite euskaltzaleak, mende-erdi horretan, *préservation*, *preservación* hitza erabiltzen. Kultura osoaz baino gehiago hizkuntzaz ari dira, batzuek eta besteak, hitz horretaz baliatzen direnean. Ikus, adibidez, Anton Abbadiaren 1896ko «Sur la préservation de la langue basque (notice)» (219).

Aniztasun soziokultural eta etnolinguistikoaren paradigmaren eraikia da kontzeptu hori eta, izena izen, egungo egunera arte iritsia zaigu. Egungo *hizkuntza-normalkuntza*, zenbait kontestutan, preserbazio kontzeptuaren adar gaztea baizik ez da. Badu aniztasun horren defentsak, nola ez, ekologismoarekiko lotura argirik: bai orain, begian bistan denez, eta bai orduan ere. Orduko zenbait euskaltzalaren arbola-aldatze sistematikoa ez da, ezinbestean, kasualitate huts (220).

Preserbazio-artak, beste hainbat kontzeptu giltzarri bezala, modulazio eta zentraltasun diferentek onartzen ditu. Halaxe gertatu zen Zaldubiren bizidunboran: batzuentzat zentrala, are lehenetasun osozkoa, zen eskuara (eta eskual ohidurak) gorde, artatu, galtzerat ez uztea. Ez zen hori ordea, ezinbestean, eskualdunen berari interesgune nagusia. Eskuara galdutako (beren edo, sariago, bere gurasoen garaian galdutako) belaunaldiak errazago jotzen zuten kontzeptu horretara (beraz, bizirik zeuden eskualdun-multzoak etnolinguistikoki bizirik gordetzera), beren (eta bere haurren) buruak bide horretan barrena abiaraztera baino. Aho biko ezpata gertatuko zen inoiz, klarifikazio kontzeptual eta ideologikoaren faltan, preserbazioaren kontzeptu hori. Funtsezko elementua izan zen ordea, lehen-lehen unetik. Halaxe da orain ere, ahuldutako hizkuntza indarberritzeko edozein saio seriotan.

bertze ofiziotako gizonetarik. Ongi bizitzekotzat laborariak ez du baitezpadako jauntzi ederrik behar. Jan arronta ere aski zaió eta ez dabila hirietako atsegin erho galgarrien ondolik» (Duvoisin 1858 in Altuna 1986: 41-3).

(219) In *Bulletin de la Societé de Linguistique*, 1895-1896, IX, LXXXVIII.

(220) Ikus Hiriart-Urrutiren eta Broussain auzapezaren langintza alor horretan, bai eta jende xehearen erantzuna.

IV. IPARRALDEKO EUSKALGINTZAREN EMAITZA NAGUSIAK

XIX. mendearen bigarren erdiko euskalgintzak osagai nagusi bat baino gehiago izan zuen. Ez da harritzeko gauza, kultura-esparru osoa baitzuen gogoan, hizkuntza barne, eta beste zenbait esparrurekin ere (erlijio-alorrekarekin eta mobilizazio politikoarekin, bereziki) harreman estuan baitzegoen. Euskalgintza zabal haren hiru osagai izango ditugu kontuan, emaitzak aztertzeko orduan: osaera soziokulturalaren atala, hizkuntzari bizirik eusteko saioa eta hizkuntza onaren, *eskuara garbiaren* aldeko jarduna.

Osaera soziokulturalaren aldetik asmo jakina izan zuen mende-erdi hartako euskalgintza *xuriak*, luzaro nagusi izandakoak: Zaldubi sortu zenean edo bere gaztaroan indarrean zegoen ohiko bizimoduari ahal zen heinean bizirik eustea. Anton Abbadia har liteke xede nagusi horren aitzindari, bidelagun zorrotzak izan zituelarik han-hemen: batez ere han, apaiz xuri-erregetiarren artean. Hizkuntzaren alorreko euskalgintzak, aldiz, xede bikoitza izan zuen: batetik, eskuarari bizirik eustea (hots, ahalik eta eskualdun gehienek ahalik eta usuen beren artean eskuaraz egitea). Bestetik, eskualdun horiek beren artean ahalik eta eskuara garbienean egitea hitzez eta idatziz.

Batean zein bestean «ahal zen heinean», «ahalik eta gehien» egiten saiatu ziren garai hartako eskualtzaleak. «Ahal» hori ez da eskualtzale haien ekarpenak berekin dituen muga-eskasien edergarri huts: bai *identity-*, bai *status-* eta bai *corpus-*plangintzan eramandako bidearen ezaugarri handia izan zen aldian aldiko mugen (benetako edo ustezko mugen) barnean mugitu nahi hura.

Goiko hiru xede horiek (preserbazio soziokulturala, euskararen erabilera bizirik atxikitzea edo indartzea eta hizkuntzaren erabilera garbia zaintzea edo garatzea) ez zetozen beti elkarren eskutik. Ez, behintzat, intentsitate-maila berberaz: behialako osaera soziokulturalari bizirik eustea zuen zenbait euskalgilek xede nagusi; beste zenbaitek, aldiz, euskarazko jardun-guneak, harreman-sareak eta aurrez aurreko erabilera hitzez eta, une batetik aurrera, idatziz bermatu nahi zituen ororen gain; beste zenbaitek, azkenik, euskara ona, euskara garbia indartu edo garatu nahi zuen (221). Goiko hiru helburu horiek ez

(221) Zenbaitek, «frère Innocentius» Elizanburuk esate baterako, euskaldun-fededun paradigmaren oinarritutako preserbazio soziokultural erabatekoa (eta horren barruan, ez hortik kanpora, euskararen erabilera) zuen helburu: haur-denboran bezalako bizimodua sendotzea edo berreskuratzea, eta horren haritik ohiko esparruetan betiko moduan *eskuaraz*, ez *frantsesez* edo *kaskoinez*, hitz egitea. Aldiz *eskuara garbiaren* kontuari, hagitz etxekotzen ari ziren interferentzia lexiko eta (s/z) fonetiko ugariak saihesteari adibidez, ez zion Elizanburu fraileak aparteko atentziorik eskaintzen. Beste zenbait euskaltzalek, Jean Hiriart-Urrutik bereziki, oso bestelako lehentasun-irizpidea aplikatzen zuen horretan: Hazparneko salletarrak baino xede apalagoak ezartzen zituen ohiko ondare soziokulturala bere osoan gordetzeaz (konbentzitu zegoen, hainbatean, ezinezkoa zela erabateko helburu hori), baina bigarren eta hirugarren helburuak oso gogoan izan ohi zituen. *Eskuara garbiaren* aldekoa zen Hiriart-Urruti, Elizanburu baino hagitz nabarmenago. P. Broussain

ziren noski ezin bateratuzko xedeak, baina bai bereziak eta beregainak. Bera-riazko gainbegiratu zor diegu, horrexegatik, hirurei.

IV.1. Eskual herriaren osaera soziokulturala

Abbadiaren merezimendu nagusia ez dago corpus-plangintzan, *identity*-eta *status*-plangintzan baizik. Bestek aipatua duenez «ce n'est pas par ces écrits qu'il a acquis les plus grands droits à notre gratitude: c'est par la persévérance qu'il a mise à faire conserver intacts notre langue, nos moeurs, nos jeux et nos traditions (Petit, 1899: 549). Geroako gero utzita «conserver intacts nos moeurs, nos jeux et nos traditions» dugu alor honen elementu nagusi. Hots, eskualdun-jendeak ordura arte berekin izandako hainbat uste-sinesmen, jakite, balore eta iritzi, ohitura eta jarduera bizirik atxikitzea, eguneroko bizimodu arruntean aplikatzen jarraitzea eta belaunaldi berriari osorik, ahalik eta osoen, transmititzea. Lortu al zuten halakorik, nor bere esparrutik jardunez, Anton Abbadiak eta Michel Elizanburuk, Jean Duvoisinek eta Louis Etxeberrik, Martin Guilbeauk eta Albert Goienetxek, Jean Pierre Arbelbidek eta Elizanburu kapitain-ohiak? Lortu al zuten halakorik Adema-Zaldubik?

Partez bai. Partez lortu egin zuten beren helburua, euskal etnokulturari bizirik eustekoa. Zuhurkiago esanik, jarraitasun etnokulturalaren xedea lortu egin zen partez beren bizi-denboran eta lorpen hori, hein batean, eskualtzale haiei zor zaiela pentsa liteke. Ez dago dudarik, adibide ezagunenak baizik ez aipatzearen, ohiko jan-edanak eta jolasbideak, janzkerak eta lanbideak, gura-soenganako errespetua eta hi/zu terminoak bereizizko trataera, kaletik etxera erretiratzeako ordutegia (gazteak, batez ere neskatxak, ilunabarrean garaiz etxeratzea), dirua nolnahi ez xahutzea, baita *euskaldun-fededun* binomioa ere, bizirik zirela 1900 inguruan.

Bizirik bai, baina nola? Zer jarraipen-moduz eta zer bizi-indarrez? Lehengo berberak al ziren kultura-ezaugarri horiek? Lehen (1830ean, 1850ean) bezain sendo ote zeuden? Ez: transformazio sakona izan zuen eskualdunen osaera soziokulturalak: azal beraren pean aski aldaturik zegoen Zaldubiren

medikuak ere, hizkuntzaren erabilera zabaltzen (ez soilik ohiko jardunguneetan mantentzen) sai-atzeaz gainera hizkuntza garbia zuen xede. Ez Hiriart-Urrutiren pareko eskuara garbia ordea, aski bestelakoa baizik: gizarte-berrikuntzaren ondorioz gero eta beharrezkoago bihurtzen ari ziren neologia ugariak eta, are, joan den mendeetako ibiliak eskuara xumeari erantsiak zizkion milaka maileguren ordezkari hizperri «jatorrak» zituen berak amets; Eskualdunaren kazetari-buruak ez bezala zazpi herrialdeetarako idatz-hizkera batua lehenesten zuen berak, bestetik. Itxaropen handia zuen Broussainek, azkenik, euskararen barne-sorbideez osaturiko lexiko-berrikuntzan, nahiz eta gaiago zen, izan, *eskuara on* horren alde predikatzeko, prediku hori bere jardunean (batez ere ahozkoan) zuzen betetzeko baino. Hiriart-Urruti, aldiz, maisu zen helburutzat hartzen zuen esku-ara-eredu hura benetan aplikatzen. Ondorio praktikoa handirik gabeko *codification-stage* delakoan saiatu zen Broussain, sarritan, lexiko-berrikuntzaren alorrean. Inplementazio-alorrean jardun zuen Hiriart-Urrutik etengabe, estilo-lanketa jaso-argia berariaz garatuz.

haur-denborako hainbat uste-sinesmen, jakite eta jarduera, balore eta iritzi. Eskualdunak beste herrietatik gehien bereizten zituen ezaugarri soziokulturalak, batez ere, lehen baino nabarmenki ahulduago zeuden 1900 inguruan. Hori ageri da orduko testiguen beraien hitzetan. Horrela, eta euskal testuetatik (222) bertatik jaso litekeen neurrian,

- a) Pilota-jokoa bizirik zen noski. Haurren eguneroko solasbide izateaz gainera bere lekua eta erakarmena atxikitzen zuen igandez, festaburuetan edo feria-egunetan. Euskaldunon kirol nazionaltzat hartu berria zuten Zaldubik eta Goienetxe medikuak, eta aparteko balore sinbolikoa atxikitzen zitzaion oro har. Zaldubiren haur-denborako pilota-jokoa eta 1900ekoak ez ziren ordea gauza bera. Izen beraren pean aski errealitate diferenteak zeuden gorderik: «pilotan egitea» ez zen gauza berbera 1830ean edo 1850ean, batetik, eta 1900ean bestetik. Eskuz eskuko pilotariak (pilotari onak) ez ziren bestalde, Iparraldeari dagokionez, gero eta gehiago. Beheraldi batean eroria-edo zegoen bertako pilota-mundu hori mende-amaiera hartan: 1897an Donibane-Lohizuneko Euskal Festen kariaz eginiko pilota-partidetan, esate baterako, «les joueurs de paume ... sont dix, dont huit Espagnols et deux seulement (ô douleur!) de notre cher Labourd» (Bernadou, 1899: 24). Kasualitatezko gertakaria izan zitekeen hori, jakina. Donibaneko gertaera ez zen ordea, ezinbestean, kasualitate huts. Anton Abbadia aski kezkatuak agertua zen, hil aurreko azken urteetan, bere gogoko pilota-jokoaren beheraldiaz (223). Eta ez zen bakarra: «es inminente la destrucción del frontón éste (...): los hijos de Euskaria abandonan, cada vez más, este juego de alta elegancia por el grosero foot-ball» (Loti, 1908ko otsaila, in Roger, 2000: 101). Egoeraren ahulaz jabeturik, haurren artean pilotaren eta harekin batera gainbehera zetozen beste zenbait ezaugarri soziokultural promozionatzeari ekingo zitzaion handik oso urte gutxira: «haurrak ikas zazue / eskuaraz mintzatzten, / pilotan egiten ta / onheski dantzatzten». Labur bilduz, 1850ean edo 1860an eguneroko bizimoduaren gertakari arrunt, ezin aldenutzeko eta

(222) Michel Elizanburu salletarra dugu, motibo askorengatik, erreferentzia eskurakoena. Interes handia zuen berak kontuotan, aski interes «interesatua» nolabait esan, eta inork baino espreskiago idatzi zuen kontu hauen gainean. 1889ko bere *Lehenagoko eskualdunak zer ziren*, hiperbolazko eta interes ezin argiagoen eraginezko distortsio guztiak aintzakotzat hartuz ere, ezin alboratuzko iturria dugu kontuon gaineko informazio esplizituaz baliatzerakoan. Garai bertuko beste zenbait idazle ere aintzakotzat hartzekoa da: Jean Hiriart-Urruti kazetaria, bereziki. Interes eta propaganda aldetik ez da aurrekoa baino makalago hazpandarra: hiperbolazko idazkerari badaki, ordea, neurriagoko azalpenak kontra-jartzen eta, batez ere, inor gutxi bezalako ikusmira soziologikoa eransten. Lan horiek (batez ere lehenengoa) hartuko ditugu atal honetan, maiz asko, lehen hurbilpeneko konparazio-gune moduan. Bertako balio-irizpenak alde batera utzita, datu gordinen deskribapenean badirudi kontu asko egiatik hurbil dabilzala: zenbaitetan, espreski egiazaturik daude beranduagoko historia-lan zabaletan.

(223) «Parmi tous les jeux qu'Antoine d'Abbadie s'est plu à encourager, il en est un qui a obtenu ses préférences. C'est celui du rebot. Il y a vu le jeu vraiment national. (...) Malheureusement, le souffle nouveau a passé sur nos campagnes» (Petit, 1899: 552).

jendetsu izandako jokaera, jai-egunari edo aldian behingo okasioei aparteko distira ematen ziena, ahultzen, bakantzen eta «bazterreko» bihurtzen ari zen 1900 inguruan, Lapurdiko kostaldean bederen (224). Galera hori ez zen kirol alorreko jatortasun etnolinguistikoaren kontua soil-soilik. Hori baino oihartzun zabalagoa zuten pilota-partida horiek euskaldunen harreman-sareen konfigurazioan. Nor bere herriaz, bailaraz eta are Probintziaz haraindiko elkarretaratzeak gertatu ohi ziren sarri pilota-partida horietan; bestela elkarrekiko kontaktu-aukera handirik ez zuten euskaldun-multzoak elkartzeko aukera eskaintzen zuten, ipar zein hego (225). Pilota-jokoak behera egitearekin batera eskualdun-euskaldunen arteko harreman-sare zabalago horiek ere ahulduz zihoazen.

- b) Dantza-jauziak eta kantuek ere beheranzko bidean abiatu ziren. Zabalduz eta indartuz ez baina ahulduz eta bakanduz zihoazen horiek ere. Kantuen ahoz ahoko transmisioa badirudi nabarmen ari zela galtzen, liburuxka bidezkoa gelditzen zelarik euskaltzale-multzo jakinen azken gordeleku. Batzuen ustez abiada bizian ari zen kantu-xaramelen galera hori gertatzen: «nehork kasik ez dazki gehiago gure aitzinekoek emaiten zituzten kantu zaharrak eta guziz kantika ederrak (Elizanburu, 1889: 97). Dantzen kasuan are fenomeno argiagoa dugu begien bistan: herri-giro arruntean ohiko jolasbide ziren izatetik atzerritarrei begira egindako folklore-azalpen exotiko izatera pasatzen hasiak ziren: hots, eskualdunen osaera soziokultural eguneratuaren ñabardura xahar-periferiko bihurtzen (226). Une batetik aurrera dantza *onak* esistituko ziren alde batetik, zenbaiten esanean, eta *txarrak*

(224) Elizgizonen jokaera ez zen horretan zeharo alde batekoa. Egia da haietariko askok, Zaldubi buru zelarik, estimu handitan zuela pilota-jokoa eta, oso begi onez ikusteaz gainera, bai pilotan egiten eta bai hartaz idazten jakitun handi zela (ikus, adibidez, Zaldubiren *1894ko Notice sur le Jeu de Paume au Rebot, jeu national des Basques*). Ez zuten ordea nolana hiko eta, batez ere, edozein momentutan eginiko pilota-partida begi onez ikusten. Meza nagusi garaian eta aste barruan egiten ziren pilota-partiden arras kontrario ziren haietariko zenbait. Ikus Elizanburu (1889: 101): «Hamar aldiz kondenagarriagoak dire partida horiek egiten direnean igandetan, ofizioetako denboran, zeren gisa hortan galtzen baitute, emeki emeki, bai jokhariek bai behatzailek beren fedea, duten erlijioa, eta hola baitzeie ezeztatzen bihotzean Jainkoaren beldurtasuna bera», edota Hiriart-Urruti in Altzibar 2004.

(225) Ikus, adibidez, Zaldubi eta Michel Elizanburu. Azken honen esanean «españolik balin bada plazan eta heien nazionekoek badute irabazten, aditzen dire oihuz, gehienak, beren mokanesak inharrosiz eskuan, beren bonetak edo xapelak altxatuz airean». Gogoratu, era berean, iparraldeko pilotariak hegoaldera ekarritakoa dela *Agur Jaunak* kantua (Mujika, 1919: 19).

(226) Ikus Pierre Lotik, 1897ko Euskal Tradizioaren Festetako dantza-jauziez idazten ari delarik, zer dioen: «son sulletinos bailadores (...) los hombres comenzaron a moverse gravemente a compás... No dejaron de oírse acá y allá algunas bestiales risas –que brotaron de debajo de sombreros elegantes-, pero la mayoría del público, hasta los excursionistas más vulgares, fué conquistada y prestaba atención». Honela jarraitzen du aurreraxeago: «para las cuatro estaba anunciada una danza de la antigüedad milenaria (la «danza de las espadas», por los jóvenes montañeses de Guipúzcoa), y, mientras se hacía tiempo, era preciso almorzar en el abarrotamiento de un hotel, entre viajeros de todas clases» (Loti, 1897-VIII-17, in Roger arg. 2000: 46-7).

bestetik (227). Koesistentzia hori ez zen egonkorra, ordea. Dantza *onak* bakantzen ari ziren, eta *txarrak* nonahi hedatzen. Eguneroko bizimoduaren aisialdian berezko jarduera *markatu gabe* izandakoa elementu *etnikoki markatu* bihurtzen ari zen. Bere-bereak zituen funtzioak galtzen ari zen, eta aski sinbolikoak eskuratzen. Antzeko ondorioak atera litezke, labur beharrez aipamen hutsean utziko baditugu ere, garai horretako bertsolaritzaz (228) eta janzkeraz (229).

- c) Familiaren osakerak hainbatean eutsi zion lehengo eramoldeari: kanpñan batez ere, etxondoaren herentzi neurriak lagun zituela, famili egitura basikoak berekin zituen 1900ean ere ohiko ezaugarri asko (230). Europako bilakaera nagusia antzematen hasia zen ordea hemen ere: familia zabala (231) ahulduz joana zen, eta nuklearra indartuz. Etxe barneko hierarkia-egitura zurruna, zu/hi elementuen eta antzekoen bereizketa menderik mende bizirik gordetakoa, ahultzen eta gesaltzen ari zen horrekin batera (232). Ezkontza-ezteien inguruko moldaera ere erro-errotik aldatu zen tarte horretan (233).

(227) Dantza onak eta txarrak bereizten iaioa genuen, nola ez, Michel Elizanburu (1889: 101 hurr.): «ez da erretorik, ez doktorik ez theologalik, dantza jauziak madarika detzazkenik. Horieta ez da gaizkirik, ez gaizkiaren egiteko hirrikurik. Aldiz, dantza txarrak dira kontra dantza guziak, bai eta oraino frantsez deitzen ditugunak les vales, le galop, la polka, la gavote allemande, etc. Erho itsusiak zauzkit anhitz dantza español. Hala nola el bolero, el saltarelo, el zapateado, el jaleo, el fandango, la jota, la malagüeña, la gachucha, etc.» Halako ikuspegi hertsirik izan ez eta fandango aski bertakotzat hartzen zuen Pierre Lotik, bestalde, hona zer dioen Hendaialdeko egoeraz: «suena la alegre charanga, con notas, a veces, que indican un aire de fandango. En la orilla francesa se baila esto cada vez menos, durante los siete años que habito yo aquí. Esto se va reemplazando por las insulsas mazurcas y por los lanceros de las afueras» (Loti, 1898, in Roger, 2000: 76).

(228) Bertso-saioak bizirik dira 1900 inguruan, eta hegoaldeko bertsolarien parte-hartzea gero eta nabarmenago da bertan (batez ere Lapurdiko kostaldean). Anton Abbadiaren *perseguidetako* bertsoen kalitateaz eta freskotasunaz bada ordea kezurik, 1880 ingurutik aurrera. Kexugile nagusietako bat J. Vinson izanik kontuz hartu behar da balio-irritzi hori. Bertsoegintzaren beraren osasun-indarrak bezainbat, gehiago ez bada, bertsoegintzaren bidez transmititzen ziren iritziez (xurien aldeko iritzi politikoez batez ere) kexatzen zen oihanzain euskalaria.

(229) Zalduhiren haur-denboran etxean bertan egiten zituen herritar xume askok ohiko jantziak: berek egiten zituzten «beztimenda heien pharte bat edo anhitz, familiako linja guzia bezala». Beztimendetan izandako xinpletasuna galdutzat ematen da handik hirurogei urtera. Ikus, adibidez, Elizanburu (1889: 23-9). Soka luzea zuen jantzi-kontuak, eta emazteki urteko lanbidea eta bizimodua nabarmen markatzen: «etxe bakoitzean ereiten zuten lihoa, urthe guzietan. Lihoari behatzen ziren lan guziak, salbu ereitea, emaztekin eginak ziren».

(230) Ikus, adibidez pare bat baizik ez ematearren, Elizanburu 1889: 33-4: «alaba etxean sartu ilhuna baino lehen, are amak errandako orduan», edota 1889: 50: «Afalondoan errosario santua familian orok erran».

(231) 1830 inguruko familia tradizionala zentzu zabalean hartua, ez biologiko hutsean, agertzen du Elizanburuk (1889: 50): etxeko jendea, sehiak, bai eta parean diren auzoko pertsonak ere, familia horren partaide dira.

(232) Horren oihartzun xotila dugu, esate baterako, Elizanbururen aipamen hau (1889: 11): «artzain zahar guziek zu erraten zitoten Josep-i eta hark orori hi, to eta no».

(233) «Le mariage tel qu'il nous est décrit ne peut être vu qu'en reproduction folklorique organisée à titre de curiosité» (Berdéco 1899, in Lafitte, 1982: III).

- d) Euskal eta erdal kulturako nahas-ezkontzak ere aspalditxodanik indartzen hasiak ziren, kale-giroan eta erdi- edo goi-mailako gazteen artean batez ere. Elearteko nahas-ezkontzak errazago egiten ziren, itxura denez, erlijio diferenteko gazteen artekoak baino: «aujourd'hui, cependant, on se marie partout où l'on trouve son avantage; il n'y a guère plus de distinctions en ce sens entre Basques, Gascons, Béarnaises, etc. Malgré cela, très-difficilement, très-rarement, une jeune fille et ses parents consentiront à une alliance avec un protestant» (Francisque Michel in LGEV, IX: 210). Fenomeno hori zabalduz joan zen erabat, eta horren bidez etxe-giroa erdalduntzen: 1900 inguruan ez zen hain arraroa eskualtzale buruzagi zenbaiten hurrek eskuaraz egiten ere ez jakitea (234).

Oro har, eta labur bilduz, Europa osoko fenomeno zabala ari zen Eskual herrira ere iristen: *Gemeinschaft* zaharraren galera eta *Gesellschaft* berriaren garapena (235). Hori dela-eta, *Gemeinschaft*-giroan osasun betean izandako ezaugarri soziokultural batzuek gainbehera etorri ziren (236) eta, horiek behera egin ahala, gorantz egin zuten beste batzuek. Kontsumo-zaletasunak, adibidez, nabarmen egin zuen gora (237) (Elizanburu, 1889: 56 hur.). Baita kultura idatzi modernoak ere (238). Liburu arruntaren zabalkunde hori frantsesez egin zen,

(234) Kontu horrek garapen ezaguna izan zuen. Ikus, alde batetik, 1919an F. Saint Jaymek Broussaini idatzia: «Vous avouerez qu'il est décourageant de voir que les enfants nés à Bidart de notre président D(écrept) de l'Eskualzaleen Biltzarra ne parlent pas le basque, ni ceux de notre ami d'A(rcangues), nés à Villefranque, quand leur père préside le Comité des Fêtes d'Abbadie!!! Ah si tout le monde faisait comme vous!!! (1919-VIII-8). PB, 284. Ikus, bestetik, Lizardik Iparraldera eginiko txangoaren berri-ematean bertako giroaz zer dioen. Bat datoz, funtsean, batzuen eta besteen azalpenak.

(235) *Gemeinschaft* horren erakusgarrietako bat auzolana izana dugu. Urte osoko mila gauzatan islatzen zen lehen auzolan hori: «belhar edo ogi sartzetan, edo bertze behar orduetan, aise zituen hatzematen, zenbait arnoetan truk, esku kolpe bat emanen zakotenak.» (Elizanburu, 1889: 13).

(236) Ezaugarri soziokultural horien adierazle argia dugu Duvoisin, 1850eko hamarkadan. 1900 inguruan nekez bilatuko dugu, are idazle tradiziozaleen artean, *Gemeinschaft*-en hain gorai-pamen argirik: «lagundu izan ditut hauzoak behar-orduetan. Hekin ganik laguntza berak izatu ditut ene aldian. Ez dezazula erran: «gaizki heltzen denarentzat hanbat gaixtoago; antola bedi». Norbait ateka txarrean ikhusten baduzu, erran zazu: «nire laguna laguntza beharrean da; goanen natzaio esku ematera». Eta ongi egingen duzu eta zure aingeruak ekharriko du zure egintza Jainkoaren aintzineria eta Jainkoari etzaio ahanztiko eta behar-orduan laguntzaileak igorriko darozkitzu. (...) Jainkoak erran zuen: «Elkhar lagunduko duzue».(...) Jorنالtiarrak jornaletik hazi behar ditu bere haurrak, baina hauzoak hauzoari esku ematea zor dio; sarizat izanen du bere aldian hauzoaren laguntza» (Duvoisin 1858 in 1986: 44).

(237) :«Gure egunetan nahiago dute asko jende xumek beren izate guziaz ekharri soinean, arropetan, ezen ez zerbait aldaratu urthe guziez, gero zer gertha ere.» Berea da, orobat, beste baieztapen hau: «eskualdunek maithatu izan dute garbitasuna. Kasu guti zuten egiten lehen edergailuez, bai eta moda berriko muble alfer edo iraupen gutikoez» (Elizanburu, 1889: 28).

(238) Gertaera horren testigantza ugari jaso liteke han-hemen: «hor sartzen da Erlande oihantzaina, prozeberbal bat eskuan»; «Jaun erretorak ukhan zizun meriatik paper bat»... Oro har, hitzean oinarritutako kultura batetik idatzizkora pasatzen ari da gizarte, zenbait esparrutan. «Tristanen hitzak balio zuen paper markatua»: hala dio Elizanburuk, lehengo egoera idealizatuz

hainbatean (239); gazetak irakurtzeko ohitura zabalduz joan zen oro har (240). Higiene kontuan nabaritu zen, agian, aurrerapenik handienetakoa (241). Esfera profesionaleko aldaketek eragin bizia izan zuten osaera soziokultural horretan: bai status sozialaren birmoldaketan eta bai horren ondoriozko izendapenetan. Status sozialean, oro har, herriko aphezari lehiaketari berriak sortu zitzaizkion: bera bezain «ikasi-jakintsun»ak ziren gobernamentuaren eskoletako errientak batetik, eta medikuak bestetik. Rol-banaketa berrira egokitzea eskatu zuen horrek guztiak. Lehengo gidaritza argia konpartitu eta, zenbaitetan, bigarren plano batera pasa beharra gertatu zitzaizen aphezari. Michel Elizanbururen esanean, gidaritza-auzia sortu zen hainbat herritan, aphezen eta medikuen (beste batzuen esanean, errienten) artean: «Morde mediku, debalde prediku. Ez dira guretzat doktorrak, baina dira gure herrietako oilarrak». Antzera gertatzen hasia zen, lehenxeagotik, herriko aphez-jendearen eta gobernamentuko eskolamaisuen artean: «La gran mayoría de los maestros cultivaba «relaciones honorables», ciertos maestros hacían gala de una gran piedad y no alternaban sino con sacerdotes. Los conflictos entre maestro y cura eran una excepción. Sin embargo, en Hasparren un agudo conflicto oponía al clero y a los maestros (242)» (Hourmat in Lasa, 1968: 126).

Jan-edanean ere aldaketa nabarmenak gertatu ziren: kantitateari dagokionez aurrera egin zen, dudarik gabe (243). Azken gosete handia, arras ezaguna

baina oinarrizko zertzelada zuzen bilduz. Handik mende-erdira, emandako hitza ez da lehen bezain segurua; bai aldiz, sinaturiko dokumentua.

(239) Horrelakoak ziren, antza, *Mystères de Paris, Le Parfum de Roma* eta beste zenbait. «Irakurtzaiesak» ugaritzen hasi ziren horrela: «des lectrices». «Ez dezaketa begien bistan sofri neskato gazeta irakurtzaiesak eta gutiago oraino roman-ak leitzen dituztenak». Bestelako aldaketa ohargarrikerik ere gertatu zen, halere, Elizanburuk bere liburu hori argitaratu eman ondoan: esku-arazko astekari biak (batez ere *Eskualdun* kazetak: ikus aurrerago horien azalpena) irakurle-masa ohargarria eskuratu zuten.

(240) Badirudi (Pécaut ikuskariaren arabera) 1880ra arte oso bakana zela ohitura hori, herriburu eta hirietatik kanpora. Gauza bera dio Elizanburuk, handik hamar bat urtera: «Lehenago ez zen ikhusten jaunik baizik gazeta eskuan» Prentsa-askatasuna noizkoa den jakinik ez dago horretan zertan harritu. Kasu honetan, halere, mesederik ere ikusten dio lasalletarrak ohitura berriari: «Bizkitartean, zortzian behian haren leitzea, on dela, iduri zaut, bai eta abantailos. Jakiteko erresumako eta herri-inguruetako harat-hunata eta berriak, bai eta bihiaren, kabalen eta asko gauzen prezioa merkatuetan». Bere neurrian, ordea: «Bainan egun guziez berrikeri bat eskuan ikhusten diren ofiziale eta nekhatzale batzuek, iduri dute gezurketa dabilzala, edo, lanean ez ari nahiz, ez dakitela nola denbora pasa».

(241) Aldaketa horren ifrentzua erakusten du Elizanburuk, beste zenbaitetan bezala (1889, 27): «Aita familiako batzuk ez (...) aski irabaz(ten), beren emazten eta alaben tualtarendako». Balorazio objektiboago baterako ikus Patxi Altuna 1986.

(242) Kasu horretan bazen, halere, rol kontuaz aparteko motiborik: «Versión del inspector Pasteur: «el influyente fanatismo de algunos ex-misioneros ya retirados (...) disuadía a los padres de confiar sus chicos a las que ellos llamaban «instituciones modernas» y de enseñarles el francés. La clase del maestro Roquelaure, que enseñaba desde hacía 22 años, estaba reducida a dos alumnos, bajo el pretexto de que no sabía el vasco para enseñar este idioma»» (Hourmat in Lasa, 1968: 126).

(243) Ikus, konparaziorako, Elizanburu 1889.

eta Zaldubik berariaz kantatua, 1846ko «Bethiri Sants» izan zen gure artean (244). Kalitateari dagokionean ere aldaketa ohargarriez hitz egin liteke: lehen baino haragijaleago bihurtu zen hainbat eskualdun (245), eta bere eguneko oturuntza dibertsifikatuz joan zen oro har. Barau-bijiliak ere apenas lehen bezain zorrotz errespetatzen ziren (246).

Puntu nagusietariko batera garamatza barau kontu horrek: *euskaldun fededun* binomiora. *Eskualdun fededunaren* eredura edo, nahiago bada, iparraldean sarriago aipaturiko *egiazko eskualdunaren* paradigmara. Lehen erreferentzia moduan Elizanburu (1889: 96) hartu behar bagenu oraingoan ere, bistan da bere *egiazko eskualdunaren* definiziotik urrun zeudela 1900eko gizon-emakume gehienak (247). Idealizazioa zen Elizanbururena, nola ez, eta han esandakoa ezin da hitzez hitz hartu. Jan-edanaz edo janzkeraz, dantza-jauziez eta abarrez ari denean aski datu materialak eskaintzen baditu, urrunago doa *egiazko eskualdunaren* alorrera pasatzean, karakteriologia kolektiboa tipifikatu nahirik. Erreferentzia horretatik aldendu beharra dago beraz, lehen hurbilpen gisa kontuan hartzeko baliozkoa baldin bada ere. Idealizazio eta guzti, bistan da erlijioak biziki inpregnaturiko balio-kodeetan eraikitako tipologia duela berekin *egiazko eskualdun* horrek. Kristau izaten jarraitzeko ez zegoen, jakina, balore-kode horri bere osoan eutsi beharrik. Hori gabe ere posible zen fededun izaten jarraitzea.

Hala gertatu al zen? Bizirik eutsi al zion eskualdun-jendeak, eta indar betean, aurrekoen kristau-fedeari? Gogor eutsi al zion XIX. mendeko (batez ere 1870etik aurrerako) laiotze-uholdeari?. Erantzun errazena badakigu zein den: indar betean ez, baina bizirik zirauen kristau-fedek. Bizirik eta, zenbait aldetatik, indarberriturik. Zer neurritan egin zuen eskualdunen fedekak behera, eta erlijio-munduaren zer esparrutan? Elizanburu kexu zen oso (1889), lehendik Zaldubi bezala (1877), eskualdunen fedea sofritzen ari zen erasoaz eta nozitzen ari zen gainbeheraz. Lehenengoaren ustean (1889: 78) *euskaldun fededun* binomioa ahultzen ari zen: «Jaun erretoraren nahigabea: eskualdunen fedea ttipitzen ari da eta erlijionearekin joan dire fidelitatea edo

(244) Gure artean bakarrik ez: 1846tik 49ra arteko uzta-aldi kaskarren eragina Europa gehienean antzeman zen eta zenbait lekutan, Irlandan bereziki, aparteko kalamitate-iturri gertatu.

(245) «Egungo egunean haragi franko iretsi nahi dutenak, gizenduko dire ederki, buxerian pikatuak izan behar balira bezala» (Elizanburu, 1889: 21. Ikus, orobat, 64). Haragijaleago bihurtu izanaren kontu hori historialari profesionalak egiaztaturik dute geroztik. Horrelakoetan ez zebilen oker Hazparneko salletarra.

(246) Asteroko barau-bijiliei garizuma-garaikoak erantsi behar zitzaizkien garai batean. Garizuma-aldi bi gainera, ez bat. Antzinako girstino onek «urthe guziez bi garizuma» zituzten: «bat guziek bezala, bazko aitzinekoa, eta bertzea abendoa, Eguberriko bestarat preparametako» (Elizanburu, 1889: 21; cf. *Advent*).

(247) Gogoratu *egiazko eskualdunaren* definizioa, Elizanbururen baitan, zein den: ikus txosten honen III.5.3. puntua. Ohartzekoa da, *egiazko eskualdun* horren ezaugarrien artean ez dela sartzen eskuaraz mintzatzea. Segurutzat eta duda guzitik at ematen zuelako agian (are gehiago eskuarazko argitalpen batean, irakurle guztiek ezinbestean eskualdun izan behar zutelarik. Ez da hipotesi posible bakarra, ordea.

leialtasuna bera ere». Guztiak ez ziren ordea iritzi bereko. Ikuspegi integratu eta orekatuagoa ageri zuen, esate baterako, Lapeire batek. Bere hitzetan esanik (1891 in 1982: 45-7) «bazter guzietarik entzuten (da): gure eskual herri maitean, bertzetan bezala, Fedea ilhuntsen, ttipitzen galtzen hari da. Lege zaharreko giristino eskualdun handi: horrela deitzen zituzten gure aitek. Orain entzuten dugu: «joan dire denbora horiek. Non da, eta zer bilhakatatu da gure Aiten fedea? Egunez egunera, ilhunduz eta flakatur doha». Osoki egia othe da gauza hori?» Ezetz dio Lapeirek: arrosario saindua amodio handian da, Bihotz Sakratuaren aldeko debozio amultsua indartsu dago eta, batez ere, hor dago komunio sainduaren praktika usua (248) Badira halere, bere esanean, «tristeziako arrazoi handiak: fedea flakutzen ari da Eskual herrian. Hori egia da ainitzentzat, eta guzientzat bada hor mehatxua». Eguneroko berrikuntza sotiletan aspalditxo antzematen hasia zen, nolana ere, fede-ahultze hori: mirakuiluenganako sinesmenean, adibidez (249). Hiriart-Urrutik emango zuen handik urtebetera, ohi bezain begi ernez, laster etor zitekeen eszenarioaren berri (Hiriart-Urruti, 1892-VI-3, in Altzibar arg. 2004: 219-21).

Zer esan, azkenik, euskaltzaletasunaz beraz? Gora egin al zuen XIX. mendearen bigarren erdian? 1830eko edo 1850eko egoeran mantentzen al zen 1900 inguruan? Gainbehera etorri al zen? Ustez baino konplikatuagoa da galdera horiei erantzutea. Erantzun zuzenak «zer, non eta nork» bereiztea eskatzen du, nolana ere. Euskaltzaletasunaren kontzeptua bera transformatu egin zen, hasteko, mende-erdi horretan. Beste uste-sinesmenekin, bestelako jarrera eta jokabideekin uztartuz joan zen: lehen ez bezalako eskualtzaletasuna erakarri zuen horrek. Zail da, horregatik, euskaltzaletasunak izandako bilakera-eraz ebaluazio bakarra egitea. Horretaz guztiaz seguru samar esan litekeena, ene ustez, honako hau da:

(248) Aldeko eta kontrako gertakariak ikusten zituen Esteban Lapeirek, ez kontrakoak bakarrik. Aldekoetan, apaizek beraiek eragin bizia zuten. Bere hitzetan esanik, «Eskual herrian, kharrik beroena aphezek ekhartzen dute. Hiru gauza egin dira azken urte hautan, predikatuz eta arimetan sarraraziz:

- a) aldareko sakramenduaren amodioa eta komunione sainduaren praktika usua: eskualdun giristino onak ikusi ditugu ardura mahai saindurat hurbiltzen;
- b) Bihotz Sakratuaren aldeko debozio amultsua: ez da orain etxerik eta familiarik, Bihotz Sakratuari kontsekratua ez denik. Aita beneditano eskualdun batek (Joanategik?) bere bihotz eta amodio guziaz lan horretan emana du; eta
- c) Arrosario Saindua. Amodio handian da eta errana egun oroz, osoa ez bada parte bat bederen, familia giristino guzietan».

Hiru debozio horietan, aphez eskualdun guziek khar ederrena agertu dute. Horretan aurrera egin da, itxuraz. Atzerapausoak eta arriskuak ere hor daude, ordea: «Eskual herrian, bertzetan bezala, Fedea kordokatua da; hemen ere sartzen dire liburu eta gazeta txarrak, Jainkoa ez deusentzat atxikitzen dutenak, Aita Saindua eta Eliza burlatzen, Erlijioneko gauzak eta Aphezak oinen pean emaiten. Nik ere, zuek bezala, ikusi ditut gure Eskual herri maitean, Jainkoa eta debrua, ongia eta gaizkia elgarrekin gerlan» (Lapeire, 1891).

(249) Elizanburuk berak planteaturik zuen jadanik, protagonista baten ahotan jarriaz, berrikuntza hori (1889: 54): «batzuen arabera, mirakuluak imposible dira».

- a) Eskualdun-jende xeheak ez zuen, XIX. mendearen lehen erdialdean, berariazko eskualtzaletasunik ageri. Eguna joan eta eguna etorri eskuaraz, eskuara hutsez ari zena ez zen ezinbestean, iritziz eta sentieraz, eskualtzale. Haur-denboran hori bakarrik ikasi zuelako eta frantsesez edo kaskoinez ez zekielako egiten zuen haietariko hainbatek eskuaraz (eskuaraz bakarrik), ez eskualtzaletasunak eragindako inperatibo moralaz edo deliberamendu ideologikoaz (250). Gutxi (eta aski bidenabar) ideologizaturiko eskualtzaletasuna zen 1850 inguruan, oro har, eskualdun-jende xehearena.
- b) Aski eskualtzaletasun ideologizaturik ageri zuen, aldiz, protoelitearen baitako zenbait bidegilek: Xaho batek, kasu (251).
- c) Harreman estua zuten elkarrekin protoelite horiek, 1850 inguruan, euskalgintzari dagokionean, nahiz eta gainerakoan oso konstelazio ideologiko diferentetan mugitu (252).
- d) 1900 ingururako, aldiz, aski aldaturik ageri ziren goiko kontu horiek. Protoelite jakinetatik aparte eskualtzaletasuna zabaldu egin zen, hein batean, klase hiritar berrietara eta, azkenik, herritar xumeen artera.
- e) Eskualtzale horiek ez ziren ordea guztiak eskualdun; eskualdun zirenek ere ez zuten, gainera, nagusiki eskuaraz egiten: ez etxean eta ez gizar-te-bizitza zabalean.
- f) Eskualtzaletasunak alderdi bi eratu zituen, gero eta nabarmenago: xurien eta gorrien alorreko alderdiak. Zaldubiren gazte-denboran ez bezala, eskualtzale xurien eta gorrien arteko harremanak mingosturik zeuden oso 1900 inguruan. Eskualtzale-adar bakoitza nor bere bidetik zebilen askotan: Donibane-Lohizunen bildurik zirelarik xuriak, 1897an, biltzar paraleloa egin zuten gorriek Saran. Alderdi biak biltzar berean elkartzeari lortu zen kasu bakanetan ere (Hendaian 1901ean eta Hondarribian 1902an, bereziki) arras haserretu ziren xuriak eta gorriak (253).

(250) Ez da hain gauza zaila garai hartako egoeraz honelako aipamenik jasotzea «mintza zakizkigu eskuaraz: badakizu guk frantses arras guti dakigula» (Elizanburu, 1889: 68).

(251) Xaho ez zen bakarra, jakina. Beltzuntzeko kondea, esate baterako, multzo horretan sartzekoa genuke erabat.

(252) Harreman estua izateak ez du esan nahi, beti ongi elkar hartzen zutenik. Gauza jakina da, esate baterako, Xaho eta Duvoisin ez zirela elkarrekin ongi konpontzen. Patri Urkizuk (1992a: 67; azken iturria Lafitte) aspaldixko azaldu du, esate baterako, Duvoisin-en Xahorenganako gaiztakeria: «merkatu-eguna zen Heletan. Arratsaldea. Plaza guztia jendez betea, eta Xaho bere programa (politikoa) aurkezten ari zen unean Duvoisinekin ezin pairatuz haren hitzak eta ideiak herriko mutiko batzuek hartuz halako zarata eta istilua sortu zuten, kantuz eta irrintzinaka ez ziotela atharraztarrari hitz egiten utzi». Xaho kargulant-kargudun-funtzionarioen aurka ari ohi zen. Duvoisin, berriz, kargulant haietariko bat zen.

(253) Biziki haserretu ziren eta ia hankaz gora jarri zuten *Eskualtzaleen Biltzarra* sortzeko proiektua bera. Badakigu besteri, Sabino Aranari eta bere segidakoei, egotzi zaiela ehun urtez istilu haien ardura, osoa edo nagusia. Badakigu, orobat, topikoak eratzea ondotoz errazagoa dela ezabatzea baino. Ez dago ikusi besterik.

Alderdi bien arteko zubigilerik ez zegoen ia, adin batetik beherakoen artean: salbuespen ohargarria zen, alde horretatik, Zaldubi. Eta

- g) Lehengoa baino landuagoa zen ideologikoki, eta operatiboki aktibatua, 1900 inguruko eskualtzaletasuna: eskualtzale izateak eskubide eta eginbehar jakinak ezartzen zituen, hainbaten ustean.

Labur bilduz: eskualtzaleak askotxo ziren 1900 inguruan; 1850ean baino hagitx gehiago, kongresu-biltzarretan eta festetan ageri zen jendetza kontuan hartzen bada. Baina eskualtzaletasun berri horretan oso ikuspegi eta konpromiso-maila diferenteko jendea biltzen zen. Hortik ezin da ondorio handirik atera. Hasiera-hasierako galderari heldu behar zaio, kontu horiek ongi argitze-ko: transformazio soziokulturalaren baitan zer neurritan lortu zen mende-erdi hartan ohiko bizimodu tradizionalari, bizimodu haren ezaugarri nagusiei bereziki, bizirik eustea? Zer neurritan lortu zen transformazio autorregulatua, «zaharra eta berria» modu berezian uztartuko zituena? Galdera bi horien (batez ere bigarrenaren) erantzunean dago klabea, atal honetan zertxobait argitu nahi izan dena.

IV.2. Hizkuntzaren erabilera

Eskuara gorde, artatu, galtzerat ez uztea: hori izan zen Zaldubiren bizi-denborako euskalgintzaren helburu nagusietako bat, nagusia ez bada, ipar eta hego. Lortu al zen halakorik Iparraldean? Lortu al zen, bereziki, eskualdun-jendea eguneroko jarduera arruntean euskaratik frantsesera (zenbait, kontestutan, kaskoinera) ez mintzaldatzea? Lortu al zen, horrezaz gainera, ordura arte bereak izandako jardun-esparru batzuetan (elizan, bereziki) eskuarak bizirik jarraitzea? Lortu al zuen eskuarak jardun-esparru, agerbide eta situazio berririk eskuratzea? Zein eskualdun-motak jarraitu zuen eskuaraz egiten, zer jardun-esparru eta zein harreman-saretan? Zein mintzaldatu zen? Balantzea gazi-gezakoa da oraingoan ere. Horrela,

Belaunez belauneko perspektiba zabalean atzera egin zuen, oro har, euskararen erabilerak. Hiriart-Urruti lekuko argi eta fidagarria gertatu zen (254). Ondoz ondoko hiru belaunaldien arteko *language shift*-en lekukotza zuzena eman zigan berak: «Gainez gain, oro hartuz, Eskual Herri guzia inguruan begiztatzen dugularik (...) aitoruren dautazue badoala eskuara galtzera tarrapatan. Arronkal eta Izaba: bertze orduz hango egoiliarrak oro eskualdun garbiak ziren. Orai aldiz ezin gehiago nahastikatuak dire. Aitaso-amasoek ez dakite eskuaraz baizik mintzatzten; berrogei urtetako burasoak erdizka mintzo

(254) Ez zen nolana hiko Hiriart-Urrutiren desesperazioa, hainbat jende ez baitzuen ikusten euskara (eta euskal kultura) galtzeko arriskuan zirenik. Ez jende arruntak jabetzen ziren gainbehera horretaz eta ez, antza, horretaz jakitun izateko motibo argia zukeen pertsona jantziago askotxo.

dire: zaharrekin eskuaraz, gazteekin españolez. Gazteak aldiz, eta bereziki haurrak españolez baizik ez dakite mintzatzen. Ene adiskideak zioen etxe berean ikusi zituela horrela mintzo, adin arau; zaharrak eskualdun, bitartekoak eskualdun-español, gazteak (eskuara utzi) español garbi.

Datozila español-eskualdunak mendiez hunaindirat: guk heientzat bezenbat erraiteko badukete heiek guretzat. Ezen gutartean ere ondikotz ikusgarri bera dugu begien aitzinean: zaharrak dire bakarrrik beti eskuaraz mintzo. Bitarte adinekoak erdi eskuaraz, erdi frantsesez. Gazteriak ere badauka oraino hein bat eskuara. Frantses hortan trebe dela erakutsiz gero, nahiago du eskuaraz mintzatu gutartean hogoi, hogoitama hamar urtetako gizon gazteak. Handik behehitikoak lerrakorrago dire frantses hortarat. Bainan haurrak? Haurrak asko tokitan osoki frantseserat eroriak dire. Ala frantses polita derabilate mihietan! Zer nahuzue ordean, uste badute jaunago direla eskualduntasuna utzirik franximan bilakatuz? (Hiriart-Urruti in *Eskualduna* 477, 1896-8-7, «Eskuara Frantzian», eta «Pauvre basque!» in *Eskualduna* 182, 1896-9-11, in Altxibiar 2004, 331-2 eta 335-7).

Batzuek ez dira atzerabide horretaz jabetzen. Aldiz, Hiriart-Urrutiren ustean argi dago baietz, eskuara galtzen ari dela: «batzuek irri, bertzek beltzuri dagigute, gure mintzai ederra eskuara galtzerat doalako beldurra erakusten dugunaldi oroz. Zer imintzio zazkigu, gizona? zauntan erraiten azkenik atzo adixkide batek. Eskuara galtzera doala, zer derasaguzu? Ez duzu bada ikhusten eskuara ez dela izan behin ere azkarrago eta garbiago? Ene buruarekin buruz buru eleketa nindagon: Pauvre basque! Gaixo eskuara! Nork, noiz arte, nola begiraturako hu, osoki galtzetik? Frantses eta kaskoin solas bihurri batzu baizik ez duzu entzuten, asko eskualdunen ahotik. Nehor ez da gehiago eskuara garbiz mintzo. Anitzi ederrago zaiote frantsesez mintzatzea, ustez frantsesa errotik badakitela. Alegia eskuaraz mintzo direnean ere, beti edo ardura franximant hitza dariozkate. Egiazki trufaz bezala mintzo direla iduri dute. Bainan ez da trufarik; zin-zinez ari dire; batzu ezazolakeriaz, bertzeak zozokeriaz, ustez ederrago den».

Hori baino gehiago ere egiten du Jean Hiriart-Urrutik (255). Hizkuntzaren galera zergatik gertatzen ari den galdetzen dio kazetariak bere buruari, eta erantzun zabal hau ematen du (256): «Eskualdunok geurok galtzen dugu eskuara, edo galtzen uzten. Arrotza orotaz emeki-emeki nagusitzen ari zaigu. Eskualduna ez da gehiago ez bere lurren, ez bere haurren ez eta ere askotan bere buruaren jabe Eskual herrian. Gure bideak, etxeak, bazterrak oro bizardun, kaxketadun...nork daki nor, eta zer, eta nondik hona etorritako batzuez beteak ditugu. Urrats bat ez dezakegu egin Donibane-Ziburuko itsasaldetik Santa Garaziko mendi-zokoetaraino, jaun eta andre franximant zenbaitekin topo egin gabe.

(255) *Eskualduna* astekaria, 1897-VIII-13.

(256) Hiriart-Urrutiren jatorrizko artikulua egungo idazmoldera egokitu da zertxobait (ortografiaz, hegoaldeagoko morfologiak eta abar), testuaren interpretazio-lana gehiegi ez eragozteko.

Egunotan Donibanen bilduak dira Frantzia guzitik gizon argitu batzuk, Eskual Herria ezagutu nahi dutenak. Nahi lukete jakin, beren begiz ikusirik eta beren belarriz entzunik, nolakoak diren eta ziren Eskual Herriko gizon eta emazteak; nola bizi ziren, nola mintzo, nolako egoitzetan eta nolako apaindurretan. Zerk duen edo zuen egiten bereziki eskualdunaren eskualduntasuna. Bazen ordua, benetan, jakintsuen bilkura hori Eskual Herrian egin zedin. Zeren eta, berandu gabe, beldur izatekoa da Eskual Herriaren itxura beste edozein lekuren antzekoa izango dela. Bizirik dirauen artean azter dezatela beraz, eta beren liburuetan ezarri oroipen moduan. Hemendik gutxira, beharbada, beranduegi izango da horretarako ere.

Bai, aitor dezagun: ohiko beste gauza on eta eder askorekin batera badoa, galtzera doa eskualduntasuna ere. Inon baino argiago antzematen da hori mintzaeraren gorabeheran. Ezin ukatuzko egia da. Itsu izan behar da ez ikusteko, nola eta zenbat burutatik galtzen ari den eskuara. Azken aldian aipatu duguna, bazter-herri erdi-eskualdun erdi-gaskoi direnetan gaskoia ari zaigu nagusitzen. Baina gaskoiaz aparte beste etsairik ere badugu. Nor? Gu geu. Eskualdunok geurok gara eskuararen etsai, eskuararen galtzaila. (...) Nor da beraz errudun? Eskualdun argituak, buruzagiak. Zerbait direnak eta zerbait dakitenak edo jakin behar luketenak. Batez ere eskola-arduradunak, maisuak eta maistrak, fraideak eta mojak barne. Mojak eta fraideak ere ba ote errudun? Bai horixe: mojak gehiena, gainera. Ez nuke noski haurren ongile handienez gaizki hitz egin nahi. Baina egia esan behar da beti: ez du eskuarak errudun handiagorik, Eskual Herriaren bazterretan zein erdian, herri handietan zein ttikietan, eskola-arduradun horiek guztiak baino. Denak dira berdintsu edota, izatekotan ere, eskuararen alde gehien egin behar luketenak dira (nola esango dugu?) eskuaragatik gutxien axolatzen direnak. Eskuara gal dadin, edo galdu ez dadin, *ça leur est bien égal* (beraiei bost axola).

Ez naiz mintzo sortzez eskualdun ez direnez edo eskuaraz hitzik ere ez dakitenez. Horiek traba edo eragozpen dute eskuara, eta ez dute ezkututzen ere traba eta higuin dutela: «lou Basque, la Bascouraille». Eskola-arduradun eskualdunetz mintzo naiz, Eskual Herrikoez. Utz ditzagun bazterreko gobernanduko eskoletan ari diren maisu-maistrak, nahiz balegokoen haietaz ere zer esan. Baina haiek behintzat badute aitzakia, eskuara baztertzeko. Goragoko buruzagiaren aginduz, frantsesa erakusten dute soil-soilik. Gaizki dago hori, berez: zer litzateke zuzenagorik, izan ere, Eskual Herriko haurrek eskuaraz irakurtzen eta izkribatzen ikastea baino, frantsesarekin batean?

Baina gobernamentuaren eskoletako maisu-maistrek egin ez dezaketena, fraideek eta mojek egin dezakete: mojek batez ere. Mutikoez baino frantses gutxiagorekin aski dute, izan ere, neskatxek. Mojak burujabe dira gainera, kasik erabat, eskola-liburuen kontuan: nahi dutena irakats dezakete, eta nahi ez dutena ez. Gobernamentuko buruzagiek ez dute han deus ikustekorik. Badirudi, beraz, moja eskualdunek eskuara zaindu behar luketela beren esko-

letan. Frantses pixka bat irakatsi bai, baina eskuara lehenik eta behin. Eskuaraz otoitzak, eskuaraz dotrina, eskuaraz elizako kantuak.

Deus ez da bitxiagorik, ez nardagarriagorik, baizik eta Eskual Herriko zenbait herritan igandez neskatxa gazteak elizan kantuz *frantsesez* aditzea baino. Eta zer kantuak! Eta non! Jainko maitea! Ce qui étonne le plus en ceci, ce n'est pas l'aberration de ses saintes femmes; c'est la patience ou l'indifférence de certains curés».

Goiko azalpenok irakurrita, ezin ukatuzko gertaera baten aurrean gaudela dirudi. Zer neurri eta zer dimentsio du ordea, benetan, gertaera horrek? Bere inguruko kasu jakinez ari da Hazparneko kazetaria, herri jakinak ditu gogoan, eskualde osoez dihardu edota Eskual herri osoko fenomenoak deskribatzen ari da? «Eskual Herriko zenbait herritan» dioenean non ari da justu-justu eskuara galtzen? Zein eskualde edo herritan? Zein gizarte-sektoretan? Zein agerbide eta hedabidetan? Zein jardungune, harreman-sare eta situaziotan? Gertatzen ari den mintzaldatze edo *language shift* hori zehazki ubikatu beharra dago Eskual herriko espazioan, bai fisiko-territorialean eta bai soziofuntzionaletan. Zail da eskuera ditugun datuen argitan, galdera horiei erantzun arteza ematea: informazio gutxi dago horretaz bildurik, eta are gutxiago kontzeptualki elaboreturik. Dagoen apurretik badirudi, halere, ondoko azalpenok baliozkotzat eman litezkeela.

a) *Eskuararen galera espazio fisiko-territorialean: non (zein lekutan) ari da eskuara galtzen?*

Galdera horri Pierre Broussainek emana dio, dakidan neurrian, erantzunik zehatzena (257): «Eskuara aiphatzen duanaz geoz enitake eon erran gaa galtzeko irrisküan dela, Espainiako Eskualherrietan bereziki. Nafarroan eta Bizkaian, lehen eskuaraz mintzo ziin anhitz oai españolez mintzo da. Frantziako eskualherrietan nahiz gue mintzaia zaharra oai artio aski azkar den, halee zombeit lekutan galtzen äi da, hala nola Endaian, Doniane-Ziburun, Donapaleun eta Maulen. Hiri horiitan badia haur franko aitamak eskualdunak tiuztenak eta eskuara eztakitenak». (Pierre Broussain, 1913, in Xarriton, 1985a: 219). Broussainen arabera baliteke eskuararen une horretako galera Hiriart-Urrutik uste zuena baino apalagoa izatea, intentsitatez edo erritmoz. Erritmo kontuak alde batera utzita garbi dago, ordea, galeraren gune nagusiak non diren: Lapurdiko kostaldean, Donapaleun eta Maulen. Informazio hori kontsistentea da, geroagoko faseez jasoa dugun informazio soziolinguistikorekin. Badago motiborik, beraz, oso oker ez dabilela uste izateko eta, horrenbestez, informazio hoberik bilatzen ez den artean ontzat emateko.

(257) Bere garaian Hazparneko medikuari egindako zinta-grabaziotik aterea da erantzun hori. Horregatixe dago hain era berezian emana.

b) *Eskuararen galera diferentziala gizarte-geruzetan: zer jende-moduren artean ari da eskuara batez ere galtzen?*

Pierre Broussain dugu berriro informazio-iturri: «Jende xehia beti jende handiâi jarraikitzen zako; ala beztitzeko maneran ala mintzatzeko maneran. Eskualherriko jende handiek miiku, aphez, notari, abokat aspaldian eskuara utzi dute frantsesez edo españolez artzeko eta hek bezala iteko jende xehiak ere âi dia frantsesez edo españolez mintzatzan, ahal dutenean» (Pierre Broussain 1913, in Xarriton, 1985a: 219). Informazio hori ere aski kontsistentea da teoria soziolinguistikoarekin, batetik, eta beste zenbait iturritako datuekin bestetik. Handik sei urtera honela idazten dio, adibidez, Albert Constantin medikuak Broussaini: «beaucoup de nos curés trouvent plus commode de parler et d'écrire en français» (Charritton 1985a, 239, 279). Hots, goi-mailako jaunek errazago jotzen dute frantsesera, oro har, herritar xume askok baino. Euskararen salbazioa, hain zuzen, inondik etortzekotan goiko jaunek eskuaraz gehiago egitetik datorrela uste du bertako zenbaitek. Bai hitzez gehiago egitetik eta bai, bereziki, idatziz (258). Herritar xumeak goikoei begira bizi dira, izan ere.

c) *Eskuararen galera diferentziala espazio sozio-funtzionalan: zer jardun-gune, harreman-sare eta funtziotan ari da eskuara batez ere galtzen?*

Etxean eta lagunartean eskuaraz egiten segitzen zen 1900ean, aski neurri zabalean, Iparraldeko herri-herrixka txikietan, kanpañan eta are herrigune hazixeagoetan. Elizkizun gehienetan ere present jarraitzen zuen eskuarak, aurreko ingurumen horietan eta hitzezko jarduera ohikoenetan: eskuaraz egiten segitzen ziren nagusiki predikuak, kofesioa eta katexima erakatea ere (259). Harreman-sare supralokaletan ere bizirik jarraitzen zuen eskuarak, zenbait kasutan: Donibaneko eta Hazparneko merkhatuetan, baita Garruzeko eta Heletako ferietan ere, salmentarako tratu-hizkuntza izaten segitzen zuen eskuarak, bertara biltzen ziren eskualdunen artean. Hots, ohiko interakzio-esparru arruntetan edo informalenetan (etxean, auzoan, herrian, lanean, lagunartean, merkatuan) jarraitzen zuen eskuarak indartsuen.

(258) Broussainek Lacomberi (1903-X-3an): «Guk bertek baino eskola gehiago dugunek eta eskuarari atxikiak garenek, behar ginuke usu eskuaraz izkiriatu, erakusterat emaiteko eskuara ez dela bazterrerat aurdikitzen ahal den mintzaira bat, piltzar baten pare» (in Charritton 1985a, 217).

(259) Ez, erabat: dotrina erdaraz irakasten hasiak ziren kristau-eskoletan bertan, 1902-3ko debekuren aurretik ere (Petit, 1899: 550): «Il paraît que, dans nos écoles libres même et surtout dans celles dirigées par des religieuses, le catéchisme est appris en français. L'Eskualduna, ce vaillant défenseur de nos moeurs et de nos traditions, et M. l'abbé Haristoy, le dévoué collaborateur de m. l'abbé Dubarat, ont fait entendre à ce sujet une éloquente protestation, qui a trouvé l'écho dans le coeur de tous nos compatriotes». Era berean, eliza-kantikak ere erdaraz egiten hasiak ziren zenbait elizatan. Berariazko debekurik etorri aurretik ere euskaratik frantseserako mintzaldaketa gertatzen hasia zen, beraz, elizaren alor horretan.

Besterik da H funtzioen alorrean zer gertatzen ari zen: koadro nabarragoa irudikatu behar da hor, eskuararen presentzia mugatua delarik onenean, eta hutsaren hurrengoa beste zenbaitetan. Elizan, horrela, L mailan bizirik jarraitu arren nekez eusten zion eskuarak lehengo nagusitasun zabalari (260). Are okerrago joan ziren gauzak eskolan: atzera egin zuen hor, oro har, eskuararen presentzia ñimiñorik ñimiñoenak; pasabideko elebitasun frantses-alderanzkoak berak ere (261) ere atzerabidea hartu zuen. Aldiz prentsan eta bestelako zenbait argitalpenetan (alor erlijiosoan zein profanoan) «bere lekua» egin zuen eskuarak: leku meharra, oro har, baina ez hutsaren hurrengoa. Handik gutxira, 1903tik 8ra batetik eta 1910etik aurrera gero (262), horrezaz gainera, goraldi nabarmena izango zuen astekari-munduak (263). Literaturan ere goranzko joneraz hitz egin izan da, nahiz eta perspektiba soziolinguistikoko batetik zer esanik balegokeen hor: eskual gaiak alde batera uzten badira, frantsesa nagusitu zen erabat garai hartako kontsumo kultural idatziaren esparruaz. Ikerketa eta estudio-lanak, denak edo ia denak frantsesez egiten segitu zen, bestalde. Korrespondentzia ere erdaraz (frantsesez) egin ohi zen eskuarki (264). H esparrua frantsesarena zen 1900ean, nagusitasun handiz.

Labur bilduz: eskuararen galera nagusia kalean, hiritar modernizatuaren arteko harreman-sare formal edo publikoetan ari zen gertatzen. Herri-herrix-

(260) Handik oso gutxira, 1902-03an, etorriko zen esparru horretako *top-down* eraso larria, esparru bertako atxikitze-saiociei ere freno gogorra jarri nahi izan ziena.

(261) Larresoroko seminario txikian eta Baionako handian, euskara debekatua-edo zegoen 1900 inguruan: «le basque est peut-être encore interdit (ce qu'ignore certainement le chef vénéré de ce diocèse et ce que je viens de savoir moi-même) au petit séminaire de Larresore et au grand séminaire de Bayonne. Le jeune clergé l'y désapprend; par suite, il ne le parle, après dix ou quinze ans d'études classiques et théologiques, qu'avec un odieux mélange de mots français, alors qu'au grand séminaire il devrait être préparé par de fréquents exercices, par des essais de sermons, à le bien prêcher» (Petit, 1899: 551). Eskoletan ere lekuri ez zuen eskuarak. Handik hogeit bat urtera ere honelatsu ziren kontuak: «Ce sera une innovation très importante, car jusqu'à présent on n'a pas encore enseigné l'euskara dans aucune école du Pays Basque Français, et l'exemple donné par l'abbé Lopez sera certainement suivi par d'autres» (Broussainek Apraizi idatzia, 1919-VII-14an).

(262) *Argitzaleaz* etab.

(263) Irakurleen leher-eztanda hori are deigarriagoa da, eliz kontuetaik kanpora euskarazko ezer gutxi irakurtzen zela kontuan hartzen bada. Honela zioen Hiriart-Urrutik Broussaini 1895ean: «Zuk, Jauna, bederen zuk ez duzu ahanzten *Eskualduna*, ez eta haren aldakak. Eskerrak zor daitzugu aurtengo Egunariarentzat, artoski berezirik igorri dauzkigutuz ateraldi politentzat. Pariseko berriak ere halaber helduko dauzkigutzu. Eta geroxago, Eskual Herrian kokatuko ziren herrikoak. Ez dea hala? Zu zira gure irakurtzaile eta laguntzaile, bizpahiru hoberenatarik bat. Asma zazu bertzeak zer diren, arauera» (Charritton, 1985a: 66, 73).

(264) Euskalaritza- edo euskalgintza-alorretan ere, euskaltzale eskualdun buruargiek elkarri idatzen zioten korrespondentzia erdaraz egin ohi zen maiz asko. Ez beti, ordea. Baziren horretan ere, hasteko, salbuespen argiak. Anton Abbadia zen haietariko bat: ehunka gutun gorde dira bereak, eskuaraz idatziak (zenbaitetan, agian, jasotzailea euskal elebakarra zelako; beste zenbaitetan, itxuraz, hegoaldeko solaskideak frantsesez ez zekiellako: baina ehunka gutun, eskuaraz). Abbadiaz kanpo ere, 1890etik aurrera, ipar-hegoetako elite baten korrespondentzia euskaraz egin zen gero eta maizago. Adema eta Azkue maisu izan ziren, gutun-idazketa horretarako erdibideko euskara bat itxurtzen. Ademak gipuzkeraren ezagura praktiko ohargarria agertzen zuen halako zenbaitetan.

ketako eta kanpañako herritar xumeen artera ere indarrean sartua zen frantse-
sa, eskola eta (berrikitan) eliza lagun zituela (265). *Language spread*-en garaia
da 1900 inguru hori kanpañan eta herri-herrixketan. *Language shift*-ena, aitzit-
tik, herriburu eta hirietan. Eskuararen *language loss* ari da, azkenik, bertako
erdi- eta goi-klaseetan gertatzen. Atzeranzko bilakaera nabar horren aurrez
aurre, idatzizko agerbide batzuetan irabazi xumea ari zen eskuara egiten: ira-
bazi xumea baina ohargarria (266).

IV.3. Eskualdunen hizkuntza-gaitasuna atxikitzea edota hobetzea

Erabilera gauza bat da: zenbatek egiten duen eskuaraz, noiz-non eta
zertarako. Besterik da, aldiz, erabilera horren kalitatea: eskuaraz dihardute-
nak zer-nolako eskuaraz mintzo diren (bakanago, idazten duten). Bigarren
puntu honi heldu nahi zaio atal honetan. Atzera egin zen kalitate kontu ho-
rretan ere, itxuraz, hiztun arruntan alorrean. Eskuaraz baizik ez zekiten he-
rritarrak bakanduz joan ziren, elebidun bihurtuz, aski era ohargarrian. Esku-
araz baizik ez jakitetik, edo eskuaraz frantses-kaskoinez baino hobeto
moldatetik, erdaraz hobeto moldatzera pasa zen hainbat herritar. Elebidun
horien nagusitasun-moldaera aldatu egin zen. Elite eskaldunak, nolana-
hi ere, erdal-elebidun bihurtu ziren: erdal-elebidun, ez euskal-elebidun. Horre-
zaz gainera, euskal debekuzko konpartimentazio funtzionalari firmo eusten
zioten euskaltzaleek beraiek: Hiriart-Urrutiren eta Broussainen arteko esku-
titz gehienak frantsesez idatzita daude: «Le Fds. B. possède 29 lettres de
l'abbé Hiriart-Urruty à Pierre Broussain (1894-1906). La plupart d'entre
elles sont en français, mais celles qui sont en basque (4) présentent (...) une
valeur littéraire certaine».

Elite txiki-mugatu batzuen artean, aldiz, gora egin zen nabarmen: beren
errepertorio linguistikoa hedatu egin zuten elite euskaltzale horiek, ahozko
gaitasunari (entzumen-mintzamenei) idazmen-irakurmenak erantsiz eta, are,
idatzizko produkzio garbi-txukun-zaindua landuz: Intxauspegandik hasi eta
Hiriart-Urrutiganaino tradizio handia ageri da horretan, bereziki, garai hartako

(265) Kontestu horretan ulertu behar dira eskualtzaleen 1897ko ahaleginak, hizkuntza
apalari goi-mailako funtzioetan sarrera emateko edo ordura arte bere mende izandakoa ez eragoz-
teko. Urte hartako Euskal Festetan, azken bazkari nagusian, ohorezko hiru presidenteren aurrean
(Jauffret apezpikua, M. le Préfet des Basses Pyrénées eta le Général commandant la division
Derrécagaix), «M. Petit a surtout chaleureusement plaidé auprès de Sa Grandeur la cause de cette
chère langue basque qui doit être pieusement conservée en nos écoles, en nos séminaires, en nos
paroisses» (idazkera etzana nirean).

(266) Sorpresarik ere izaten da inoiz: laborari batzuek euskaraz idazten dute Hazparnetik
Parisa. Zakurrak hortzaka egindako hazpandar bik Broussaini eskerrak ematen dizkiote eskuaraz,
nork bere eskutitez, Pierre Parisen beraiekin izandako atentzio handia dela-eta. Horrelakoek
ematen dute zer pentsatua, jakina, baina hortik ez dago jeneralizazio handirik egiterik: herriko
aphezak idatzizko zizkien gutunak, agian.

zenbait elizgizonen artean (267). Joera nagusia bestea da ordea: elite deseuskaldunduak eta, hoberenean, partez berreuskaldunduak dira horiek. Inoiz gutxitan eskuaraz frantsesez bezain erraz moldatzen direnak. Adibide argia dugu Pierre Broussain bera: «hogoï urtetan euskara guti nakien, sei edo zazpi urteko haurrek ikasten duten poxi hura ikasirik, eta gero eskolan hoinbertze urtez egonik, eskuaraz batere mintzatu gabe. Ene amaren belaunetan ikasiriko mintzaia hainbertze nuen arrotua non ahalge bainintzen eskuaraz aritzeko. Orduan, buruan ezarri nuen eskuara behar nuela ikasi, eta emeki emeki hartan trebatu niz, ez ordean frantsesean bezenbat» (Lacombe, 1921, 52. or.)

Labur bilduz: atzeraka egin zen oro har, mende-erdi horretan, herritarren eskuarazko mintzamenean, gorantz egin zen irakurmenean eta oso neurri mugatuan aurreratu zen idazmenean (268). Aski modu jakineko *Language contact*-aren ondorioetako bat da hori, jakina (269).

IV.4. Eskuara bera

Interferentzia bidezko «euskalgaiztoa» ugaritzen ari zen nonahi, ipar eta hego. Hala zioen Champion-ek, jakinaren gainean, Donibane Lohizuneko Euskal Festetako txostenean: «D’aucuns l’appelleront décadence, puisque la langue va se dénaturant chaque jour de plus en plus, s’encombrant de mots ni français ni euskariens, puisque les moeurs d’antan ont été remplacées par celles d’aujourd’hui partout uniformes, que nos lois ont depuis longtemps aboli les Fors, que la valse et la polka font oublier le saut et le fandango!» (Champion, 1899: 456). Hala zioen orobat, justu aldi berean, Hiriart-Urrutik: «Jende xehea bera, kasik eskuara baizik ez dakiena, erdi-eskuara erdi-frantxi-man nahasiz mintzo da. Behin baino gehiagotan esan dugu. Baina ez dugu horregatik jende xehea, populua, erruduntzat hartzen. Populuak ez daki izan ere eskuara garbia eta garbia ez dena bereizten. Ez da ohartzen eskuara garbiz mintzo den ala ez».

Hizkuntzaren bestelakotzea ez da fenomeno autonomoa, hizkuntzaren beraren baitarikoa, gizarte alorreko transformazio demografiko, ekonotekniko, politiko-operatibo eta soziokulturalekin batera gertatzen ari den birmoldaketa

(267) Elizgizonez kanpoko beste alor sozioprofesionalez, aldiz, ezin liteke beste horrenbeste esan. Ez hain neurri zabalean behintzat: egia da 1850 inguruko Duvoisin baten eskuara landuari mende amaierako Etxepare medikuarena jar dakiokela parean. Kopuruz eta eraginez nekez esan liteke, ordea, maila bereko fenomeno denik bata eta bestea.

(268) Besterik da irakurmena: aurrera egina da horretan, eskueran ditugun datu desegitura-tuen argitan. Gehiago landu beharreko puntua da hori.

(269) Ikus, batetik, Uriel Weinreich 1953. Ikus, bestetik, Fishman 1966. Eta ikus, bereziki, mende erdi luze lehenago gauza bera esana duen Champion: «l’acquisition de mots étrangers ne suppose, à bien penser, que la cohabitation, le contact ou les relations de deux peuples» (Champion, 1899: 456).

baizik. *Language contact*-en ondorio linguistikoa da interferentzia, eta interferentzia horren agerkari dira Campionek hor aipatzen dituen *de mots ni français ni euskariens, dénaturant...* eta abar. Interferentziaren gertakari foniko, lexikal, gramatikal eta semantikoei atxiki ohi zaizkien balorazioak alde batera utzita, gauza bat dago argi: ordura arte ez bezalako hitzez, hitz-ebake-raz, joskeraz eta adieraz betetzen ari zen eskuara. Lekutan gelditzen ari zen Hiriart-Urrutiren *eskuara garbia*.

Gizarte-berrikuntza desorekatu (soziolinguistikoki desorekatu) horrek hitz-altxorrean eragindako mailegu-uholdea, esate baterako, ez da konprobatzen zaila (270). Michel Elizanbururen 1889ko liburuan ageri den mailegu asko eta asko garai-inguru horretako interferentziaren kume direla esan liteke, lehen hurbilketa moduan (271). Halakoak dirudite, esate baterako, kultura material modernoaren testigu ditugun *kolier* (Elizanburu, 1889: 56), *kontuarreko tiruar*, hatu edo *mubleak*; kultura hiritar-idatziaren isla izan litezke, era berean, *prozeberbal*, *biblioteca*, *letranta* (1889: 119), hirietako *zerkloak* (1889: 97), *imajeak* (1889: 118) eta *potretak* (1889: 118); elizako mailegu berri samarrak dirudite *beatifikazione* eta *kanonisatze*, *mision* eta *misionest* (1889: 133) (272); elikadurazko berritasunak, berriz, arroltze *moleta* (1889: 87) edo *desert* (*postre*); osasun-alorrekoak ditugu *erromatismo* (1889: 120), *kolika* (1889: 122) edo *estomaka* (1889: 118); egitura sozioprosesional berriaren ondoriozko mailegu berriak ditugu, antza, *farmazien* eta *buxer*; turismotik datoz, itxura osoz, *ostaler* (1889: 101) eta *alojatu* (1889: 121); garai horretako berrikuntza teknologikoak ekarriak dira, dudarik gabe, *telegrafa* eta *gara* (273), *fotografa* eta *telefono* (1889: 135); pisu-neurrien berrantolamendu zientifikoak erakarritakoak dugu, orobat, *kilometra* (274); egitura politiko-instituzional berriaren kargu-, instituzio- edo kontzeptu-izen dira, azkenik, *mera* (1889: 78) eta *ministro*, *prefet* eta *senatur* (*zenatur*), *deputatu* eta *kontseiler*, *Errepublikako gobernamentua*, baita *igualtasuna* edo *egalitatea* ere (1889: 80).

Bistan da bestelako biderik ere probatu zela garai hartan, gizarte-berrikuntza hori eskuarazko hitz «jator» eta garbiez islatzeko (275). Berrikuntza

(270) Kontaktuko egoera hark eskuararen (ez frantsesaren) hitz-altxorrean eragindako mailegu-uholde zabalaren aurrean bi bide hartu zituzten garaiko eskualtzaleek: Elizanburu Innocentius-ena batetik eta Hiriart-Urrutirena bestetik.

(271) Ez dut astirik izan hitz bakoitzaren miraketan jarduteko, ez OEHn eta ez beste inon. Azaldu nahi dena azaltzeko baliozkoak iruditzen zaizkit, halere, ondoko adibideak.

(272) D'Astros apezpikuak sortu zituen Hazparneko *misionestak*, Zaldubi eta Michel Elizanburu jaio ziren urte inguruan (1820-30). Orduan hasi ziren herriz herriko *misionek* Iparraldean (Haritschelhar, 2003).

(273) Esate baterako, «batzuec Baionaco gararaino heltzeco, bertceec Puyorat eta bertce cembeitec Paubera eta Lourdesera berera biltceco» (1877: 89).

(274) Ikus, adibidez, Zaldubiren aipamenok: «beren oinez egin cituzten beren 60, 70, 80 kilometrac» (1877: 89), edo «oinetz egin cituen bere 87 kilometrac Lurdesera berera»(...) «Baionaraco bere 55 kilometrac (...) harc ere oinez egin cituen» (1877: 90).

(275) Ez hori bakarrik: Duvoisinek eta Intxauspek, nork bere modura, *eskuara garbi* baten eredu hobetsia zuten gogoan, eta gogor saiatu ere ziren eredu horren alde. Intxausperi dagokionez,

teknologikoen alorrean, esate baterako, arrakasta handia eskuratu zuten Hiri-barrenen *burdinbide*-k (*Escaraz egia*, 1858) eta Hiriart-Urrutiren *beribil*-ek. Joera nagusia bistan da, ordea, zein izan zen: *Eskuara garbiaren* aldeko jardunak bidegile sendo eta saiatuak izan bazituen ere, saio horrek nekez aurre egin ahal izan zion kalean eta etxean gero eta sartuago zegoen eskuara *fraximantari*.

Kontua ez zen, izan ere, hizkuntzaren hitz-sorkuntzazko edo baliabide estilistikozko alorrean eztabaidatzen ari, plano soziologikoan baizik. Sozioketo (kasik, esatea haizu balitz, domolekto) bihurturik zegoen eskuara, gero eta nabarmenago. Eskuaraz ziharduten hiztun-taldeak, harreman-sareak eta jardunguneak gero eta mugatuagoak ziren kopuruz, laburragoak hedaturaz, uniformeagoak mintzagaiez eta murriztuagoak eskuararen barneko errepertorio linguistikoz. Hots: gero eta bazter-periferikoago bihurtzen ari ziren gizarte-bizitza modernoan. Gero eta bazter-periferikoago bihurtze horren eragina ezin konpon zitekeen, jakina, linguistika bidez. Zoragarri antzematen zuen hori Campionek (1899): «Les linguistes qui cherchaient à tort et à travers des affinités entre le basque et tous les autres idiomes connus, et les plus modérés, comme MM. Hovelaque et Vinson, qui abordaient l'étude du lexique basque sans cet amour qui est une lumière ajoutée à l'intelligence, et réduisaient l'emprunt étranger à ce qu'a pu fournir l'élément latin et roman, ont contribué à répandre ces idées inexactes et incomplètes que le vocabulaire basque est très pauvre et que par suite grande est l'infériorité intellectuelle des Basques et notoire l'inutilité du basque comme instrument de culture (cf. Urkixo 1819an). Mais les critiques de l'un et de l'autre parti n'ont raison que partiellement. Le basque est le langage habituel du *peuple*, c'est-à-dire des laboureurs, des pasteurs et des pêcheurs. Par conséquent, demander que son vocabulaire excède ses besoins, c'est demander un miracle. Est-ce que par hasard les villageois du centre de la France possèdent le lexique des poètes Racine et Victor Hugo, des philosophes Cousin et Taine, des savants Cuvier et Pasteur?» (Campion, 1899: 456). Bere kontuez ari zirenean aski eskuara jatorrez ziharduten eskualdun baserritar edo arrantzale horiek; ez zegoen han aparteko defizit linguistikorik. Aldiz, eskuarazko harreman-sare trinko handirik ez zegoen kasuetan, edo harreman-sare sinboliko urrunagoen bidez interaktuatu behar zenean (276),

adibidez, ikus Guero Guero-ren 1864ko edicione berrian zer dioen: «garbitua, chuchendua eta bere baithaco ordenan emana». Garbitasun paradigma lexikoak eta itzulpen beharturik gabeko joskerak ezartzen du, antza, bere eredu horretan. Honela dio bere hitzaurrean (in Haritschelhar, 2003: 575): «Eztu Axularek bere antçoraco euscara bat eguin; eztu bere mintçaia makhurtu, bihurtecatu, escarniatu eta escaçatu, erdaren aderetara edo erregueletara plegatu nahiz, bertce cenbaitec eguin eta eguiten duten beçala. Harc euscara euscaraz mintzatu du eta esquiribatu; euscara garbia mintçatcen den toquietan, Zugarramurdin bere sor lekhuana eta Saran bere erretorian erraiten den beçala».

(276) Hiztun-taldeen eta harreman-sareen interakzio-esparruak zabaldu egin ziren fisikoki, oro har, Zaldubiren bizi-denboran: 1830 inguruan normala-edo zen, kanpañako eskualdunen artean, honelako komentarioa: «urrundik jinak zireztea?; bai frango urrundik, Laphurditik ethorriak gare» (cf. *manexak*). Nekez halakorik asko entzungo zen 1900 inguruan.

erdal baliabideez osatzen zuten situazio horietako eskuara, beren beharrei erantzuteko: hots, maileguz. Hori ez zen eskuararen *berezko* pobrezia, situazio horiek eskuaraz mamituko zituzten harreman-sareen faltak edo urritasunak, beren arteko deskonexioak eta barne-lanketa eskasak ezinbestean zekarren ondorioa baizik.

a) *Ortografiaren kontua*

Aldaketa handia gertatu zen Zaldubiren bizi-denboran, euskararen ortografia kontuan ere (277). Aldaketa hori iparraldean abiatu zen, gorago azaldu denez (ikus, III.1.2.- puntua), eta aski umoturik zen 1900 inguruan. Aparteko babesa jaso zuen grafia molde berriak, bereziki, 90eko hamarkadan, *Eskualduna* astekarian: hori izan zuen, ene ustez, bere babesgune eta indargarri nagusia. Ez da inola ere egia, alde horretatik, iparraldeko euskal ortografiaren 1900 inguruko egoera 1850ekoa (edo haren antzekoa) zenik. Hendai-Hondarribietan 1901ean eta 1902an egindako «Kongresu ortografiko»en berehalako emaitzak gogoan izanik bada gure artean joera, 1850etik 1900era arteko corpus-plangintza hura, euskal ortografia bateratzeko saioa bereziki, alferlana-edo izan zela uste izatekoa. Ikuspegi okerra da hori, ene ustez. Ortografia bateratu osorik ez zen mende-erdi horretan eskuratu, egia da hori; Hendaiara hurbildu zirenen artean, iparretik eta hegoaldeetik, diferentzia argiak zeuden ortografia alorrean: bai sarrien erabiltzen zuten, eta bai gerorako nahiago zuketzen, ortografiaren aldetik. Baina urrats handiak eginak ziren, iparraldean, idazta-rauen bateratze-bide horretan. Nolabait esateko, *guiçonec* moduko idazkeratik *gizonek* moldera doan pauso handia, zenbaiten ustez (278) euskara «kakaz betetzera» eramán zuena, mende-erdi horren emaitza dugu funtsean (279). Iparraldeko euskalari eta euskaltzaleen emaria da hori, inorena baino gehiago. Benetako bide-urratzaile eta bidegile izan zen, horretan, iparraldea.

b) *Iparraldeko hizkuntza bateratua*

Transformazio guztiak ez ziren atzeranzkoak izan, ez gainbeherakoak eta ez bazter-periferiko bihurtze aldekoak. Joera zentrifugo horien

(277) Aldaketaren zenbatekoaz jabetzeko kontuan izan behar da abiaburua. Zaldubi sortu eta handik zortzi urtera, 1836an, honela zioten Abbadiak eta Xahok beren gramatikaren sarreran: «l'Eskuara ayant été peu cultivé comme parole écrite, son orthographe n'est pas encore fixée».

(278) Buruz ari naiz eta oker egon naiteke, baina zeharo nahasturik ez banabil ateraldi horren pare-parekoa izan zuen, handik urte gutxira, Martzelino Soroa donostiarrak. Ez da hori inola ere ahanztekoa, 1880tik aurrera Donostiako euskaltzaleen garrantzia alde bietako euskalgintza osoaren baitan zenbaterainokoa izan zen kontuan izanik.

(279) Jaurretxeren eta abarren aitzindari-lanaz eta han-hemengo gorabeheraz ikus Zua-zo 1988.

aurrez aurre jarduera zentripetorik eta goranzkorik ere agertu zen, eta (hainbatean) gailendu. Hizkuntza idatziaren planoan gertatu zen hori, lehenik eta behin. Hizkuntza idatziaren planoan *nafar-lapurtera* sortu zen iparraldean, inork berariaz planifikatu gabe baina eguneroko lanketa saiatuaz. Bilakaera nabarmena gertatu zen mende-erdí horren buruan, batez ere amaiera aldean eta gero, indar beteagoz, XX. mendearen lehen herenean (280).

Instantzia supradialektalezko jardungunek (Larresorok lehendik, Beloketik 1875tik aurrera, *Eskualdunak* 1887tik aurrera) beren eragina izan zuten, duarik gabe, *nafar-lapurtera* horren sorreran. Baita irakurle-masa supradialektal horretara eragin biziz iritsi beharrak ere: «Aussi la lecture du journal *Eskualduna*, de la revue *Gure Herria*, ou des oeuvres d'Abbadie, Barbier, Etchepare, Apestéguy, etc. révèle-t-elle la naissance d'une langue littéraire commune à presque tout le Pays basque continental et que l'on pourrait appeler «néo-labourdine», ou plus précisément «navarro-labourdine». Bere ajegebazia guztiekin ere euskara baturanzko urratsa izan zen hori: «C'est cette langue que nous étudions dans cette grammaire, avec le désir avoué de travailler à une certaine unité d'écriture chez les dirigeants de la pensée euskarienne de ce côté-ci des Pyrénées, et avec l'espoir que *cette unité ne sera qu'une étape sur le chemin d'une plus large unité des dialectes basques*» (Lafitte, 1944, in 1979: 6-7). Alde handia dago 1944ko baieztapen horren eta Hiriart-Urrutik 1901ean zioenaren artean: «courir après une seule et même orthographe, commune à tous les dialectes, fût-ce «ad usum eruditorum», c'est «une entreprise chimérique: ce serait absolument, ou peu s'en faut, comme si on voulait une orthographe commune pour le français, l'italien, l'espagnol, le gascon, le provençal, etc....*la plus grande unité possible* en cette matière, *n'est pas l'unité absolue*» (Charritton 1985a: 107-8). Ez dago zertan uste izan, argudio bi horiek elkarren kontrako zirenik ezinbestean: bata (Lafitte) bestearen (Hiriart-Urrutiren) ondorio logiko ere baziren, halako neurri batean.

(280) Joera berriaren muga 1880 inguruan ezarri zuen Pierre Lafittek: «Il existe chez nous un mouvement naturel vers un basque *meilleur* (azpimarra nirea) que le basque dialectal: il se révèle surtout dans la langue écrite et la prédication. L'idéal dans les arrondissements de Bayonne et de Mauléon, exception faite de la Soule, c'est d'avoir une morphologie d'allure labourdine et non contractée (...). On pourrait concevoir un autre idéal, par exemple de centrer la grammaire sur le bas-navarrais. Mais nous constatons un fait: le labourdin passe pour plus littéraire que les autres dialectes. Cela s'explique surtout par l'histoire de la littérature basque. Celle-ci, dans les Basses-Pyrénées, a été rédigée presque exclusivement en labourdin aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles; étant donné le préjugé selon lequel bien parler c'est «parler comme un livre», quand *les Bas-Navarrais et même quelques Souletins* se sont mis à écrire, ils *ont pris les vieux auteurs comme modèles et ont «labourdinisé» avec entrain*. La tradition continue (1944an dio hori), d'ailleurs, imperturbable. Mais d'une façon plus ou moins inconsciente, les nouveaux écrivains ont, depuis soixante ans, dans le cadre d'une morphologie à peu près labourdine, introduit de nombreux éléments navarrais et même des vestiges de souletin».

V. AMAIERAKO OHARRAK

Ikuspegi ezkorra eta balioespen etsia jaso ohi du sarri, erdal adituen (Tauzia 1973) eta etxeko hainbat euskaltzaleren artean, XIX. mendeko euskalgintzak. Ipar (Goienetxe, 1993) eta hego (Agirreazkuenaga, 2003), bat datoz aztertzaile gehienak funtsaren funtsean. «La nostalgie régressive» aipatu izan du Goienetxek, Eskualzaleen Biltzarraz ari zelarik baina zaku berean sartuz XIX. mendearen azken laurdeneko hainbat ekimen: «Le combat de la langue servant du conservatisme social et idéologique». Tauzia bera ez dabil ikuspegi horretatik batere urrun: «La fin du XIXe siècle est caractérisée par l'usage persistant, dans la France des campagnes et des petites villes, des langues et des dialectes locaux. Dans les plupart des cas, la défense des langues régionales est soutenue par les milieux conservateurs qui voient dans ces dernières un moyen d'opposition à la concentration jacobine dénoncée par Le Play et un instrument d'influence sociale ou politique – notamment en matière électorale – sur le monde paysan (Tauzia, 1973: 367). Ces parlers reçoivent également l'appui du clergé, pour des raisons voisines: lutte contre les idées libérales et laïques, véhiculées en français par l'école et la presse, volonté de conserver sur des populations rurales une influence qu'autorise la parfaite connaissance d'une langue à laquelle restent étrangers, le plus souvent, les agents de l'administration républicaine (281).

Besterik ere esaten du ordea Tauziak, aurreko pasarte horren jarraian: «Les préoccupations religieuses ou politiques n'expliquent pas seules, du reste, l'attachement du clergé pour les idiomes locaux, on peut y voir encore une réaction de lettrés, la plupart d'origine rurale, désireux de ne pas laisser tomber en désuétude un instrument linguistique dont ils apprécient les richesses grammaticales ou stylistiques, qui fut celle de leur enfance et aussi celle d'un «Ancien Régime» dont on sait combien les catholiques eurent tendance à idéaliser le souvenir, à la fin du XIXe siècle». Ingurumen horretan txertatzen da, erabat, Adema-Zaldubi. Erabat eta osorik dugu «représentative d'un état d'esprit très répandue en Pays Basque» (Tauzia, 1973: 367). Zer jokabide hartu zuen Zaldubik, bizi izatea suertatu zitzaion hainbat pasadizotan? Bere hautu horiek direla medio zertan izan zen giro zaharraren euskarri, eta zertan gizarte-berrikuntzaren eragile? Galdera horiei ere erantzun nahi genieke, azkenik eta gaingiroki, bere omenezko ekitaldi honetan.

Berriarazko ezaugarriak ditu Senpereko semeak berekin. Hizkuntza, herria eta fedea elkarren eskutik doaz bere baitan. Hala doaz eta, bere ustez, halaxe joan behar dute. «Euskaldun fededun» binomioa balore handiko elementua da Zaldubiren eta beste euskaltzale askoren, ez guztien, konstelazio ideologiko-

(281) Jean Etchenic-en bertsoak, Sarako Euskal Festetan, 1871n: Argitzen gaituk hiritarrak khazeta eta liburuz, / Ikasteiagu asko gauza, hoiek ongi irakurtuz, Zenbait legetan ez gaituk gu gidatzen bertzeren manuz, / Baserritarrak gaten zaizte, jaun aphezeri galdetuz.

intelektualean. Atxikimendu etnokulturala eta adskripzio politiko-hiritarra ez dira bestalde, Senpereko semearentzat eta beste hainbatentzat, uztarkide huts. Euskaltzaletasunak ez du, haietako askorengan, Frantziarekiko arbuio-kutsurik. Gutxienak dira, itxuraz (282), «lehenik eta behin euskaltzale, eta gero gerokak» diotenak (283). Zenbaitek, Hiriart-Urrutik kasu, halakorik ez proposatzeaz gainera ozenki aldarrikatzen du aski bestelako balore-hierarkia (284). Xurien eta gorrien arteko liskar-gatazkak bere mendean hartu zuen, aski neurri zaballean, euskalgintzaren zenbait aldarrikapen. Horren ondorioz, guztienak izandako xede-helburu euskaltzaleak batzuen eta besteen interesen arabera birmoldatu ziren urte gutxiren buruan. 1901ean eta 1902an hurrenez hurren Hendaian eta Hondarribian gertaturikoa ezin uler liteke, gehiegitan hala egin nahi izan bada ere, xuri-gorrien arteko zatibitze ideologiko hori aintzakotzat hartu gabe.

Eragin bizia du horrek guztiak, garai hartako euskalgintzaren nondik norakoa ongi zehazteko. Ezaugarri horien argitan aztertu nahi izan da, horregatik, XIX. mendearen bigarren erdian ipar Euskal herrian izandako euskalgintza. Zaldubiren lehen idazlanak 1850 ingurukoak (285) izanik, eta 1900. urte ingurura arte euskalgintzaren zenbait esparrutan parte-hartze zuzena izan zuelarik (286), aktore egokia izan dugu Senpereko semea iparraldeko euskalgintzak XIX. mendearen bigarren erdian izandako ibilbidea argitzen saiatzeko. Hartarako ekarpen xumea izan nahi luke, hain zuzen, gaurko saio honek.

Eskual herriaren muinguneko *language shift*-en atarian bizi izan zen Zaldubi: Donibane Lohizun eta Hendaia, Donapaleu eta Maule frantsesetan ikusi zuen, baina Iparraldearen muingune etnolinguistikoak bizirik zirauen oro har: ahulduz zihoan bertan ere eskuarazko harreman-sareen trinkoa eta ugaria, eta banakako hiztunen eskuara garbiari erdal interferentziaz horniturikoa gailentzen ari zitzaion leku askotan, batez ere gazte-jendearen eta erdi- eta goi-

(282) Beren euskaltzaletasuna hegoaldeko gogo-girora bilduena izateagatik orduan eta orain aipatuena, eta egiaztatzen errazena, badakigu zein diren (Broussain, Constantin semea,...). Euskaltzaletasun molde horren aldarrikapenak errazago ageri dira, dena den, mende berria hasi ondoren, eta ez aztergai dugun epean.

(283) Piarres Xarritonen doktore-tesia funtsezko iturria da horretaz jabetu nahi duenarentzat.

(284) Hain bestelako non, biziaren azken aldean, lehen mundu-gerra hurbildu ahala, Azkueren eta antzeko espainol-euskaldunen kontrako posizioirik punta-muturrenekoetara iritsiko zen. Bistan da Hiriart-Urruti punta bat zela horretan, ez batez besteko giro-aldartearen erakusgarri orekatsua. Baina datu hori ere kontuan izatekoa da: garai horren ekarpenik argienetakoa izandako «Zazpiak Bat» ikurra ahulduz joan iparraldeko hainbat iritzi-sortzaileren artean, indartu ordez, XX. mendeak aurrera egin ahala.

(285) Dakigun neurrian 1851koa da, beranduago argitaratua izanik ere, bere *Martin eta Kattalin*.

(286) Jakin badakigu 1902ko irailera arte, Hondarribiko Biltzarrera arte bederen, lanean ari izan zela euskalgintzaren alorrean. Hortik aurrerakoez ez dut argitasun handirik. Jasotako datuen argitan badirudi 1903tik 1905era arteko istiluetan, dotrina euskaraz irakasteko debekuaren ondorioz sortutakoetan, bestek izan zuela gidarritza eta protagonismoa. Egunen batean argiago jakin ahal izango da hori ere, seguruenik.

mailako profesionalen edo jauntxoaren artean. Ez zituen ordea aldaketa gogorrenak ikusi. 1910etik aurrera hasi zen, behintzat, *language shift* horrek eragindako larri-samiña bertako idazleen artean nabarmentzen. Ikus, esate baterako, Moulier-Oxobiren 1913ko eta 1915eko bertsoak.

Lehen mundu-gerraz geroztik, zer esanik ez, gauzak nabarmen aldatu ziren: erdarak (frantsesak, ez gaskoiak) aurrerabide ausartak egin zituen euskararen espazio soziofuntzional barrenkoi-intimoenetan, eta belaunez belauneko transmisioa eten egin zen gero eta nabarmenago, herri xumeetan eta are kanpaiñan bertan. Fenomeno hori bizkor azeleratu da bigarren mundu-gerraz geroztik. Galera azkartzeaz bat, euskararen dohai osagarriak (etnizitate zaharjatorrarekiko lotura ezin hautsizkoa) baloratzen eta gorazarrez omentzen saiatu izan zen bertako hainbat euskaltzale: ikus, adibidez, Dihartze-Iratzederren 1953ko bertsoa. Gorazarreak ez du, ordea, atzerabidea eragotzi. Luze-zabaleko mintzaldaketak bide luzea eginik du dagoeneko, eta azken fasera iritsia ere da hainbat alorretan.

Egungo egoerak berak baldintzatzen gaitu sarri, orduko esan-eginak juzkatzerakoan. «Gero zer gertatu den badakigu»lako juzkatzen ditugu orduko gauzak, sarri asko, juzkatzen ditugun moduan. Itsua izan behar litzateke, jakina, gero zer gertatu den kontuan ez izateko. Ez da hori biderik zuzenena, ordea, kontuak erabat argitzeko. Gainbehera batean zetorren euskal konstelazio etnokultural zaharra, hego eta ipar, garai-inguru hartan. Iparraldeko aphez xuri-klerikalak bezain integrista ziren, garai bertsuan, hemengo (demagun, Urola aldeko) apaizak (Inazio Arana bat, esate baterako) eta bestelako hainbat euskaltzale. Iparraldeko euskalgintza hura ez zen aski izan, gainbehera hari eusteko: ondotoz hobeto eutsi zion, aldiz, Urola aldeak. Euskaltzaleak ez ziren, ezinbestean, hangoak baino begizorroztago; ideologiaz ireki-zabalago ere apenas. Zergatik batean hain atzendurik dago hortaz eskuara, eta bestean inon baino indartsuago? Ez ote da izango euskalgintzaren eta etnolinguistikazko bizitasunaren arteko kausa-efektu loturak errazegi ezartzen ditugula? Ez ote da izango kausa multifaktorial baten ondorio dela bilakaera etnolinguistiko eta soziokultural osoa, eta beraz faktore-aniztasun hori aintzakotzat hartu gabe alferrik dugula halako edo holako orientazio ideologikoren berezko argi-ilunez hitz egitea? Bai, dudarik gabe euskalgintzaren probaleku aparta izan zen Iparraldea, XIX. mendearen bigarren erdian. Bertako saioen balorazio kontuan asko daukagu ordea ikasteko, ondorio zuzenetara iritsi nahi badugu bihar edo etzi. Zaldubi eta bere garaia aztergune aparta dira, nolnahi ere, ikasbide horietan aurrera egiten saiatzeko. Gurea da txanda.

LEHENENGO ERANSKINA
Zaldubiren biografia eskematikoa

Noiz	Zer	Iturria
1828-4-14 1828-I-12 (in TP, 1)	Senperen sortu, «Plaça chuhurrenea» etxean. Sei-garren haurra, etxeko azkena (TP, 1).	KN, 5-6
1829	Ama hil	
1842ra arte	Haurtzarotik kultura, ohidura eta eleaniztasunean murgildurik, hamalau urte bete arteko oinarritzko ikasketak Senperen egin zituen	(TP, 12)
1843-44	Larresoroko seminario ttipian sartu, apezteko asmoz	(TP,10)
1843-47	Larresoron ikasle, Elizanburrekin batean. Ele biko olerkitxo.	(TP,10)
1847-8	Baionako apezgaitegi nagusian, seminario handian, «Rhétorique» egiteko	(TP,10).
1948-1853	Iraultza-giro, nahasmendu eta Napoleon IIIaren buru-jasotze garaian, itxuraz, seminario handian. Konprobatzerik bai? Ikasketak ikasle hautu gisa burutu.	Bengoetxea, 1991: 6
1853-12-17 edo 1852?-12-17 (TP, 14)	Baionako apaizgaitegian apaiz egin. Handik Larresorora, irakasle (TP,14)	KN, 5-6
1853 (TP, 14)/1854	Larresoron irakasle	KN, 5-6
1853/1854tik 1860ra	Hazparnen apaiz laguntzaile (vicaire: batetik TP, 14; bestetik PB, 57) Bengoetxea, 1991, 6: 1854-60.	KN, 5-6
1853 (TP, 14)/1854	Mon premier sermon prêché à la fête locale de Hasparren 1853.	(TP, 14)
1858	Hazparnen sukar ustela (lau urte lehenago kolera): eriz eri, kuraia handiz. Pilota partida eder bat egin. <i>Kaskoina</i> orduan hil	
1859	Pierre Broussain bataiatu zuen Hazparnen	(TP, 14)
1860-72	Bidarrain erretore (curé: PB, 57), (AB, 6)	KN, 5-6
1872-90	Atharratzen erretore (Onaindiak apaiz-buru, TP 18k apez nagusi)(curé: PB, 57)(AB, 6)	KN, 5-6
1873	«Bildotxa eta otsoa», Sarako Euskal Festetan garaile	Urkizu1997c: 276-7
1874	«Betiri-Sants», Sarako Euskal Festetan, auzi-gai. Urte berean saridun izandako «Jaungoikua ta erri-ja»-ren pare-pareko.	Urkizu1997c: 265

Noiz	Zer	Iturria
1875a 1875b	Ohorezko kalonje 1875 urtean, Jubilau urte sailduaren karietara beilarientzako liburu berezia: 1875ean <i>Jubilau urthe sailduan bazco biharamun eta hirugarrenean Lourdesen eta Betharramen escual herritic pelegrin cirenen orhoitzapena</i>	Onaindia, 1974: 304
1875	<i>Betiri-sants</i>	Onaindia
1876	Sarako lore-jokoetara «Errepublika» bertso-lerro sarkastikoa igorri zuen (TP, 18) «Biba Republika», Sarako Euskal Festetan garaile? Apenas saria eman zioten (Onaindia). TP, 18: Epaimahaikideek lehen sailkatu zuten, teknikoki hobereana zelako, baina ez zioten saria eman ozarregia kausiturik, arriskua ikusten zutelako. Epaiketa hori ez bide zuen Zaldubik onetsi publikoki adierazten baitzuen euskaltzaleen gehien-goia ez zela gehiago «xuria». Iskanbila ez zitekeen isilpean gelditu eta «gorrien» karra piztu zukeen, Xuberoan bezala, iparralde osoan.	Urkizu 1997c: 276-7
1876tik aurrera	Ordutik, dotrinari dedikatu zizkion indarrak, mistizismoan berebaitaratu balitz bezala.	TP, 18
1877	Lourdes, Betharram edo Sarrance-ko otoiz-lekue-tara joaiten ziren beilarientzako gidaliburua garatuz, <i>Eskualdun pelegrinen bidaltzailea</i> . 1877. urtean plazaratu zuen eta kantika andana asmatu.	TP, 18, 19
1890-1907	Baionako katedralean kalonje tituludun (1890-VII-10) (1875etik bazen ohorezko EHE) Diharasarriren arazoaren aurretik edo ondoren?	KN, 5-6 TP, 20
1890	Euskara eta euskal ohiturak ikertzen hasi: pilotariak bertso-lerro luzeari beste 11 bertso gehitu urte horretan.	TP, 20
1891	Itxuraz, disputa politikoa Atharratzeko hautetsiarekin	TP, 19
1891-X-13	Biarnoko Chesnelong jaun zenatur apeztiarrari Baionako Guichenne deputatu-gaiak eskainitako bazkari-omenaldian, Zaldubik bukaeran koplak kantatu bie, euskaraz.	
1892-3	Abadiaren herentziaren ildotik euskal akademia sortzeko dirua ezartzen saiatzen. Itxaropenik bai, baina itxuraz alferrik.	
1893 1892? (AB, 7)	Azpeitiko Euskal jaietan omenaldia egin zitzaion, euskal letretan itzal handia bereganatua baitzuen	Onaindia 1974: 304 TP,22

Noiz	Zer	Iturria
1894	Notice sur le jeu de paume au Rebot, jeu national des basques	TP, 20
1901	Hendaiako biltzarraren burulehen	
1902	Hondarribiko biltzarraren burulehen	
1907	Baionan hil eta Senperen ehortzi	
1873	Lore Jokoetan garaile	
1877	Lourdeserako eta Betharramerako erromesentzako gidak	(EHE, 12)
	Hil. Baionako katedraleko hileta-elizkizun edo ofiziotik landa, Senpereko hilerrian ehortzi zuten familiaren hilobi gotorrean.	(TP, 10)

BIGARREN ERANSKINA

Kale / baserri dikotomia soziokulturala, bertso-kantariaren azalpenean

Jean Etchenic-en bertsoak, Sarako Euskal Festetan, 1871n (287)

Hiritarrak eta baserritarrak

1. Urusa gaituk hiritarrak, jakintsun handi baikare / Eskolatuak garelakotz, langile pobriak ere.
Baserritarrek etzakitek gizon bearrek deusere. / Bertzek erranak iten tiztek kaltetan izanik ere.
2. Urguilutzarren gatik dituk kalte haundiak etortzen, / Zuen eskolaz hiritarrak sobera zaizte bantatzen.
Zer dela khasu gaitutzue baserritarrak mendratzen? / Zenbait abantail on duzue guk ez dugunik agertzen?
3. Argitzen gaituk hiritarrak khazeta eta liburuz, / Ikasteiagu asko gauza, hoiek ongi irakurtuz,
Zenbait legetan ez gaituk gu gidatzen bertzeren manuz, / Baserritarrak gaten zaizte, jaun aphezeri galdetuz.
4. Zenbait liburu eta khazet baituk ainitzen kaltetan, / Erlijione sainduaren galharazteko xedetan,
Hoiek pozoinaturik zaizte asaldatzen hirietan, / baserritarrek eztiagu sin- hesterik holakotan.
5. Asaldatzen gaituk hiritan arrazoin haundiarekin, / Eztiagu deusikan nahi asko lege hertsirekin,
Nahiago diagu bizi biba libertatiekin, / Baserritarrak ikaratzen zaizte adi- tziarekin.
6. Baserritarrek nahi diagu libertate zuzen ona, / Bainan ez lege injustuki maiz asaldatzen dena.
Bandera krudel ifame bat agertu nahi lukena, / Zenbait hiritarrek bihotzez desiratzen duzuen.
7. Baserritar gehienak zaizte betiak ilusioneaz, / Arras itsutuak zagozte, jakita- tien eskasez,
Izpirituak xinpletuak, zenbait aphezen erranez, / Ez gaituk ez enganatzen gu, jaun hoi en elhe ederrez.

(287) Errepublikazale definitzen du Santi Onaindiak (Onaindia, 1974: 340).

HIRUGARREN ERANSKINA
Euskarazko ALDIZKARIAK eta...

Astekari informatibo-politikoak										
	izena	maiz	Hasi (buka)	norako	tirada	or.	Norburu	pentsum.	%	Hizkera
1	<i>Usual-Herrico gasete</i>	astek	1848 (2 ale)	Iparraldea		4	J. A. Xaho	Errepubl.	100	Z
2	<i>Le Républicain de Vasconie</i>	astek	1844-52	Iparraldea		4 (2)	J. A. Xaho	Errepubl.	0-100	Z
3	<i>Escualdun Gazeta</i>	astek	1885-6	Kalifornia		4	Martin V. Biscailuz	Demokr.	100	BN
4	<i>Le Réveil Basque</i>	astek	1886-94	Ip. bereziki Mauleko dist.	?	4	Martial H. Berdoly	Errepubl.	≤ 100	BN+Z
5	<i>Eskualduna</i>	astek	1887-1944	Iparraldea	750 ÷ 10.000	4	L. Etxeberri	Xuri- elizkoiak	90	BN-L
6	<i>California-ko Eskual herria</i>	astek	1893-8	Kalif + ing	1700	4	Jean Pierre Goytino	Errepubl.	100	L
Egunariak, almanakak										
	izena	maiz	noiz	norako	tirada	or.	nork	pentsum.	%	Hizkera
1	<i>Egunari berria</i>	urtek	1852	Iparraldea	?	?	É. Vignancour	(errep)	100	
1	<i>Almanaca berria edo egunaria</i>	urtek	1879-82	Iparraldea		38	Lespès soeurs	Errepubl.	100	BN-L
2	<i>Almanaca berria</i>	urtek	1884	Iparraldea	?	?	Goude-Dumesnil	Errepubl	?	?
	<i>Almanach des traditions populaires/egunaria eskuaraz emana</i>	urtek	1884	Iparraldea	?	25 / 125	Paris, Maisonneuve, Vinson	Errep?	20	?
3	<i>Almanaca berria edo escualdun egunaria</i>	urtek	1885	Iparraldea	?	28	Berdoly + Vinson	Errepubl	100	BN-L

izena	maiz	noiz	norako	tirada	or.	nork	pentsum.	%	Hizkera
4 <i>Escualdan almanaca edo egunari berria</i>	urtek	1884-7	Iparalde	?	48÷56	Duvoisin	Bonap. xuria	100	L
<i>Escualdan gazetaren almanaka</i> (aurrekoaren jarraipena)	urtek	1888-91 gehiago ez	Iparalde	?	48		Bonap. xuria	100	BN-L
<i>Escualdan laborarien adiskidea</i>	urtek	1848-1914	Iparalde	?	24÷64	J. B. Etxeberri apeza, Uzartizekoa	Elizkoi-xuria	100	
Erjijo-aldizkariak									
izena	maiz	noiz	norako	tirada	or.	nork	pentsum.	%	Hizkera
<i>Fedearen propagacioneco urtecaria</i>	Bihil	1877-1936	Iparalde		+ 280	askok	elizkoi	100	L?
1890b: <i>Framazonak</i> (bigarren edizioa) eta <i>Frantziako hirur Errepubliken ixtorioa laburzki</i>									
1890a: <i>Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan</i>									
1889: <i>Lehenagoko eskualdunak zer ziren.</i>									
Hauteskunde-garaiko argitalpenak: politikazko propaganda-orriak edo liburuxkak									
<i>Eletzionetaco catichina</i>		1889			8	izengabea			
<i>Botzkako katichina</i>		1889			8	izengabea			
<i>Catichina laburra hautuen edo electionentzat</i>		1889			8	izengabea			
<i>Boz emailaeren eginbideac</i>		1889?			23	izengabea			
<i>Aphezac soldado</i>		1889?			15	izengabea			
<i>Aphezen dretchoac eta eginbideak eletzionetan</i>		1890:				L. Diharasari			

<i>Lehenagoko eskuadunak zer ziren.</i>	1889					Elizanburu, frère Innocentius. Bultzazaille aphez bat: Diharasarri?			
<i>Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan</i>	1890					Elizanburu, frère Innocentius. Bultzazaille aphez bat: Diharasarri?			
<i>Frantziako hirur Errepublikaren itxorioa laburzki</i>	1890					Elizanburu, frère Innocentius			
<i>Uskalduner. Bethi atzina, chuchen chuchena dabila uskalduna.</i>	1889					Sallaberry, J. D. J. Bertoliren alde			
<i>Lehen eta orai. Errepublikaren ongiak.</i>	1896					Lewy Abartiaga			

BIBLIOGRAFIA

- ABBADIE, A. TH., 1836a: «Analyse du Voyage en Navarre de M. Chaho», in *Bulletin de la Société de Géographie* 5, 127-31.
- 1836b: «Prolegomènes», in Anton Abbadia eta Augustin Chaho, *Études grammaticales sur la langue basque*. Paris: A. Bertrand.
- 1838: «Études grammaticales sur la langue euskarienne (Basque-Berber-Silha)», in *Journal of the Royal Geographical Society*, VIII, 397-400.
- 1839: «Études sur la langue euskarienne», in *Journal Asiatique*, B, VIII, 253.
- 1854: «L'émigration», in *Le Messager de Bayonne*, 1854-XI-2.
- 1854 eta 1855: «Lettres sur l'orthographe basque», in *Le Messager de Bayonne*, 1854-V-27, 1855-I-12, 19, 25 eta 1855-IV-26.
- 1855: «Sur le Dictionnaire Basque, Français, Espagnol et Latin, d'A. Chaho», in 1997b: *Antoine d'Abbadie. Recueil de textes ethnographiques, géodésiques, linguistiques et littéraires*, 427.
- 1856: «Le Dictionnaire basque, français, espagnol et latin d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des Académies française et espagnole, par Augustin Chaho», in *Le Messager de Bayonne*, 1856-III-25.
- 1859: Travaux récents sur la langue basque. Paris Impériale, 7. orrialde, in *Journal Asiatique*, 1859, XIII, 88-93.
- 1864: *Zubernoatikako Gutun bat*. Parisen, A. Lainek eta J. Havardek inprimatua.
- 1868a: Parte-hartzea in «Extraits des séances de la Société d'Anthropologie de Paris. 1: Discussion sur les types basques», in *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1868-I-23: 101-3. or. Erabilitako iturria Urkizu arg. 1997b: 182-4 eta Urkizu 2002, 401. or.
- 1868b: Parte-hartzea in «Extraits des séances de la Société d'Anthropologie de Paris. Sur la carte de la langue basque», in *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, 1868-VII-2: 521-3. or. Erabilitako iturria Urkizu arg. 1997b: 441-2.
- 1872a: «Annonce de la publication des Cartes du prince L. L. Bonaparte» in *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, III, 562-4. or.
- 1872b: «Sur la carte de la langue basque» in «Extraits des séances de la Société d'Anthropologie de Paris.» *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, III, 521-3. or. eta 1872ko 311, 562-4. or. Orobat 1872-V-2: 562-4. or. Erabilitako iturriak Urkizu arg. 1997b: 442-3 eta Urkizu 2002: 400.
- 1874: «Sur la loi des successions chez les Basques français», in *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Paris*, 18. or.

- 1878: «Légende du Tartarua ou Tartarua», in *Bulletin de la Société des Sciences et Arts de Bayonne, 1874-7*, 133-5. or. Erabilitako iturria Urkizu arg. 1997b: 443-5. or.
- 1880: «Carta sobre el fuero al presidente de la revista euskara», in *Revista Euskara II*, 193-7.
- 1882: «L'Orthographe des mots étrangers», in *Bulletin de la Société de Géographie*, III, 1-16.
- 1886: «Lettre à M. Camille Doucet (Secrétaire de L'Académie Française), «La science aimable» in *Euskal Erria* 1886, 431-2. or.
- 1889: «Idee per l'abolizione della schiavitù africana», *Bolletino de la Società Africana d'Italia*. Ano VIII, Napoli.
- 1895a «Propositions relatives à l'organisation d'un système international des stations séismiques».
- 1895b: «Lettre sur le prochain concours basque», in *Études historiques et religieuses du diocèse de Bayonne*, 48. or.
- 1895c: «Procès verbaux des séances du 6 avril au 22 juin 1895», in *Bulletin de la Société de Linguistique*, 40. zenbakia, LXXXVIII.
- 1896: «Sur la préservation de la langue basque (notice)», in *Bulletin de la Société de Linguistique*, 1895-1896, IX, LXXXVIII.
- 1898: «La reforma municipal. Los municipios rurales», in *Euskal Erria*, 1898, XXXIX, 74-82 eta 110-20. or.
- ABBADIE, A. TH. eta AUGUSTIN CHAHO, 1836: *Études grammaticales sur la langue basque*. Paris: A. Bertrand.
- ADEMA-ZALDUBI, GRATIEN, 1873: «Bildotxa eta otsoa». In *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 265. or.
- 1875a: *1875^{an} jubilau urte sainduan bazco biharamun eta hirugarrenean Lourdesen eta Betharramen Escual herritik pelegin cirenen orhoitzapena*. Baiona: Lamaignère.
- 1875b: *Escualdunen Lourdeco canticac*. Baiona: Lamaignère.
- 1877: *Escualdun peleginaren bidaltzailea*. Baiona: Lamaignère.
- 1890: Euskara eta kristautasuna defendatzeko deia, in *Semaine de Bayonne*, 1890-V-21. Iturria: Tazua, 1973: 367-8. Ikus orobat TP, 20.
- 1894: *Notice sur le Jeu de Paume au Rebot, jeu national des Basques*. Bayonne, Laserre.
- 1908 eta 1909: «Oeuvres du chanoine Adéma», in *RIEV* 1 eta 2.
- 1991: *Kantikak eta Neurtitzak*. Ales Bengoetxea prest. Bilbo: Mensajero.
- 1896: Azkeri idatzitako gutuna, in *Euskera*, 1957: 337.
- 2007: *Predikuak Saindu batzuen biziaz*. Argitalpenaren paratzaile Henri Duhau. Bilbo: Euskaltzaindia.

- Ager, Pierre eta Piarres Charritton, 2003: «Manuel Inchausperen mendeurrena», in *Euskera* 2003-2, 506-48.
- AGIRREAZKUENAGA, JOSEBA, 2003: «Euskararen aldeko ideologia nagusiak, hiztunak eta eragileak: herri hizkeratik goren graduzkorantz, 1801-2001», in *Euskaltzaleen Biltzarraren Mendeurrena*, 145-161.
- AIZKIBEL, J. F. 1856: *De la lengua euskara o de los vascongados*. Madrid.
- ALTUNA, PATXI, 1986: «Duvoisin», in Jean Duvoisin-en *Laborantzako liburuaren sarrera*, 21-33. or.
- ALTZIBAR, XABIER, 2004: *Ni kazeta-egilea naiz. Jean Hiriart-Urrutiren hainbat artikulua, berri eta istorio*. Bilbo: Labayru eta Bilbao Bizkaia Kutxa Fundazioa.
- ANONIMOA, 1864: «Burdin-bidea» in *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 205-6.
- ARANA, JOSÉ IGNACIO, 1882: «Ortografía Bascongada», in *Euskal-Erria*, VI.,109-11.
- ARANA, SABINO, 1896: *Lecciones de ortografía del euzkera bizkaino*. Bilbao: Tipografía Amorrortu.
- ARBELBIDE, J. B., 1895: *Igandea edo Jaunaren Eguna*. Lille: Desclée de Brouwer.
- ARCHU, J. B., 1848: *La Fontainaren alegia berheziak*. La Réole: Pasquie.
- 1852: *Uskara eta franzes gramatika, uskalherrietaco haurrentzat eguina. Grammaire basque et française, à l'usage des écoles du pays basque*. Baiona: Foré et Lasserre. Bigarren argitaraldia 1853an, hirugarrena 1868an.
- ARREGI, RIKARDO, 1968: «Gu traketsok», in *Anaitasuna*, 1968-V-15.
- 1972: *Herriaren lekuko*. J. M. Torrealdai prestatzaille. Arantzazu-Oñati: Jakin.
- AZKUE, R. M., 1896: *Proyecto de Ortografía, sometido a la censura de los que se dedican a cultivar el euskera*. Bilbao: Muller y Zavaleta.
- 1945: *Euskalerrriaren Yakintza*. Madrid: Espasa-Calpe.
- BELSUNCE, VICOMTE DE, 1852: *Notice en faveur de la langue basque*. Société des Antiquaires de l'Ouest. Séance du 27 mai 1852. Poitiers, Imprimerie de A. Dupré.
- BENGOETXEA, ALES, 1991: «Gratien Adéma», in Adéma Zalduby, *Kantikak eta Neurtitzak*, 5-23.
- BERDÉCO, M. 1899: «Coutumes morales du Pays Basque», in Elkar-lanean, 1982, 167-76.
- BERNAL, JOHN, 1954: *Science in History*. Londres: Watts & Co. Ltd. Erabilitako iturria, 1964ko argitaraldiaren gaztelaniazko itzulpena: 1973ko argitaraldia.

- BERNOVILLE, G.: *Le Pays Basque* (Jasotako iturria Joseba Intxausti, 1972: 101. or.).
- BONAPARTE, LOUIS-LUCIEN, 1858: *Canticum trium puerorum in XI vasconicae linguae dialectos ac varietates versum. Collegit et novae orthographiae accommodavit*. Editio altera, Londini.
- 1869: *Carte linguistique du Pays Basque*. (bi bertσιο).
- BORDES, CHARLES, 1899: «La musique populaire des Basques», in *Elkar-lanean* 1982 (erabilitako iturria 1989), 297-358.
- BROCA, PAUL, 1875: *Sur l'origine et la répartition de la langue basque; basques français et basques espagnols*. Paris: Leroux.
- CAMPION, ARTURO, 1899: «La langue basque», in *Elkar-lanean* 1982 (erabilitako iturria 1989), 413-59. or.
- CASNAVE-HARIGILE, JUNES 2003: «Emmanuel Inchauspe (1815-1902)», *Euskera*, 2003-2, 549-53.
- 2006: «Dominique-Joseph Garaten *Les recherches sur le peuple primitif de l'Espagne, sur les révolutions de cette Péninsule, sur les Basques Espagnols et français (1811)*. Transkripzioa eta oharrak». In *Lapurdum XI*.
- CASTOREO, PATRICK, 1993: *Langue Basque et Enseignement, en France, de 1789 a 1993*. (Annexes). Université de Pau et des pays de l'Adour.
- CHAHO, J. AUGUSTIN, 1834a: *Azti-Beguia. Agosti Chaho Bassaburutararak Ziberou herri mañtziari, Pariserik igorririk, beste hanitchen aitzindari, ar-guibidian, goiz-izarra*. Paris: Dondey-Dupré.
- 1834b: *Paroles d'un voyant en réponse aux paroles d'un croyant de M. L'Abbé de La Mennais*. Paris: P. Dondrey-Dupré.
- 1836a: *Voyage en Navarre pendant l'insurrection des Basques (1830-35)*. Paris: A. Bertrand.
- 1836b: *Lettre à M. Xavier Raymond sur les analogies qui existent entre la langue basque et le sanscrit*. Paris: A. Bertrand.
- 1836c: *Génie de la langue latine dans ses rapports avec la synthèse grammaticale*. Paris: Mme. Ruzald.
- 1836d: Oihenarteren atsotitzen eta bertsoen eskuzko kopiak.
- 1837: Silvain Pouvreauren hiztegiaren esku-izkribuaren kopia. *Vocabulaire basque*: MS 1674 (336) (1659-61). Copie de 1837.
- 1845: *Ariel* aldizkarian euskal ortografiaz eginiko artikuluak.
- 1847: *Histoire primitive des Euskariens-Basques: langue, poésie, mœurs et caractère de ce peuple: introduction à son histoire ancienne et moderne*. Baiona: Jaymebon.
- 1854: «Lettre sur l'orthographe basque, en réponse à l'abbé Hiribarren», in *Le Messenger de Bayonne*, 1854, I, 19.

- 1856: *La guerre des alphabets. Règles d'orthographe euskarienne, adoptés pour la publication du Dictionnaire basque, français, espagnol et latin*. Baiona: Lespès.
- 1857: *Dictionnaire basque, français, espagnol et latin, d'après les meilleurs auteurs classiques et les dictionnaires des académies française et espagnole*. Baiona: P. Lespès.
- CHAHO, J. AUGUSTIN eta ANTON ABBADIA, 1836: *Études grammaticales sur la langue basque*. Paris: A. Bertrand.
- CHARRITTON, PIARRES, 1985a: *Pierre Broussain. Sa contribution aux Études Basques (1895-1920)*. Bordeaux: Centre Regional de Publication. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- 1985b: «Gratien Adéma-Zalduby-ren bizia ta lanak», in *Mundaiz*, 29, 47-53.
- 1986: «Resurreccion Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa», in *Iker-4*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- 1987: «Eskualdunaren mendeurrena Baionan», in *Euskera XXXII*, 245-52.
- COHN, NORMAN, 1983: *El mito de la conspiración judía mundial*. Madrid. *Courier de Bayonne (Le)*, 1853-IX-8; 1858-IX-17; 1859-VIII-5; -IX-17, 24; 1860-IX; 1872-IX; 1873-VII-17; 1876-IX-13; -XII-1; 1877-IX-3, 5; 1879-XII-17; 1881-VIII-3, 7, 17.
- CROUZET, JEAN 1987: *Bayonne entre l'équerre et le compas*. Baiona: Ed. Harriet.
- DANSETTE, A., 1965: *Histoire religieuse de la France contemporaine*. Paris.
- DARANATZ, J. B., 1908: «Le Chanoine Adéma», in *RIEV* 2, 121-4.
- 1923: «Le Prince Louis-Lucien Bonaparte au Pays Basque en 1857», in *Gure Herria* III, 361-4.
- 1929: «Correspondance du Capitaine Duvoisin», in *RIEV* XX, 152-81.
- DARRIGOL, J. P., 1827: *Dissertation critique et apologétique sur la langue basque*. Baiona: Duhart-Fauvet (argitalpen faksimilea 1979, Toulouse: Eché).
- DERRÉCAGAIX, V., 1876: «Notice sur les Basques», in *Bulletin de la Société de Géographie*, avril 1876 (t. XI, 401-38. or.)
- DESMET, PIET, 1996: *La linguistique naturaliste en France (1867-1922). Nature, origine et évolution du langage*. Leuven/Paris: Peeters.
- DIAZ NOCI, JAVIER, 1994: *Euskarazko aldizkari, egutegi eta almanaken erroldea (1834-1959)*. Donostia: Eusko Ikaskuntza.
- DIHARASARRY, LAURENT, 1890: *Aphezen dretchoac eta eginbideak eletzionatean*. Baiona: Laserre.

- DIHARTZE-IRATZEDER, JEAN MARIE, 1953: «Eskuara, oi eskuara», in «Pindar eta lanho» in *Gure Herria*. Iturria: Labayru (mold.), 1999: *Euskararen gora-menak. Literatura hautapenak*, 52-3. or.
- DROUIN, JEAN CLAUDE, 1973: «L'ésoterisme d'Augustin Chaho; cosmologie, histoire et politique au XIXe siècle» in *Société des sciences, lettres et arts de Bayonne 1973*.
- DUBARAT, V. 1910: «Lettres adressées au capitaine Duvoisin», in *RIEV IV*, 125-8.
- DUHALDE, MARTIN, 1809: *Meditacioneac gei premiatsuenen gainean*. Baiona.
- DUHAU, HENRI (paratz.), 2007: *Adema-Zaldubiren Predikuak Saindu batzuen biziaz*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- DUVOISIN, JEAN, 1858: *Laborantzako liburua edo bi aita semeren solasak laborantzaren gainean*. Baiona, Andre Lamaignèren moldiztegia. Erabilitako iturria: 1986, Kriselu.
- 1878: «Observaciones sobre la ortografía vascongada», in *Revista Euskara 1*, 172-3.
- ELIZANBURU (ELISSAMBURU), MICHEL, 1889: *Lehenagoko eskualdunak zer ziren*. Erabilitako iturria: Axier Trekuk eta Iñaki Nazabalek Ibaizabalen eskutik paraturiko argitaraldia, 1993koa.
- 1890a: *Zer izan diren eta zer diren oraino framazonak munduan*. Eskualdun gazetan argitaraturiko artikuluen bilduma. 1890b: *Framazonak* (bigarren edizioa) eta *Frantziako hirur Errepubliken ixtorioa laburzki*. Baiona: Lasserre. Erabilitako iturria: Gabriel Frailek Donostiako Erein-en paraturiko argitaraldia, 1988koa.
- ELIZANBURU JEAN BAPTISTE, 1871: «Eskalduna» in *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 229.
- ELKAR-LANEAN, 1892: *La Tradition au Pays Basque*. Paris. Erabilitako iturria: Elkar etxearen bigarren berrargitalpena, 1989koa.
- 2008: *Euskalgintza XXI. mendeari buruz. Euskaltzaindiaren XV. Biltzarr*. IKER 19. Bilbo: Euskaltzaindia.
- ESTORNÉS, IDOIA, 1997: «Aurkezpen gisara. Presentación. Présentation», in Patri Urkizu (arg.) *Recueil de textes ethnographiques, géodésiques, linguistiques et littéraires*. Donostia: Eusko Ikaskuntza eta Euskaltzaindia.
- ETCHENIC, JEAN, 1871a: «Hiritarrak eta baserritarrak», in *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 247.
- 1871b: *Cantu berriac, bandera gorriaren gainian*. Baiona: XX.
- ETCHEPARE, JEAN, 1910: «Zalduby Aldudan» in *Buruxkak*.
- 1920: «Pierre Broussain», in *Eskualduna*, 14 mai 1920.
- ETCHEVERRY, LOUIS, 1886: «Les Basques et leur émigration en Amérique», in *Réforme Sociale*, XI, 491-515. or.

- 1892: *Les Basses-Pyrénées depuis soixante ans*. Pau: Association française pour l'avancement des sciences.
- 1899: «Les coutumes successorales du Pays Basque au XIXe siècle», in *Elkarren artean, La Tradition au Pays Basque*, 179-90.
- FISHMAN, JOSHUA A., 1965: *Language Loyalty in the United States*. The Hague: Mouton.
- 1973: *Language and Nationalism. Two Integrative Essays*. Rowley, Massachusetts, Newbury House.
- 1977: *Advances in the Creation and Revision of Writing Systems*. The Hague: Mouton.
- 1985: *The Rise and Fall of the Ethnic Revival*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- 1987: *Ideology, society and language. The Odyssey of Nathan Birnbaum*. Ann Arbor: Kasoma Publishers.
- 1991: *Reversing language Shift. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon: Multilingual Matters.
- 1996: «Ethnicity as Being, Doing and Knowing», in Hutchinson eta Smith (arg.), *Ethnicity*, 63-9.
- FISHMAN, JOSHUA A., arg., 1993: *The Earliest Stage of Language Planning. The «First Congress» Phenomenon*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- FONDATION 1893: «La Fondation scientifique Antoine d'Abbadie, le futur observatoire du pays basque», in *Revue des Pyrénées*, V, 621-2.
- GARAT, 1811: *Les recherches sur le peuple primitif de l'Espagne, sur les révolutions de cette Péninsule, sur les Basques Espagnols et françois*, in Oihartzabal, 2006a.
- GAUJA, PIERRE, 1917: «Les fondations de l'Académie des Sciences (1881-1915)». Imprimerie de l'Observatoire d'Abbadia. Hendaia.
- GÈZE, LOUIS, 1875: *Éléments de grammaire basque, suivis d'un vocabulaire*. Baiona: Lamaignère.
- GINER, SALVADOR, 1967 (erabilitako iturria, 1975eko argitaraldia): *Historia del Pensamiento Social*. Bartzelona: Ariel.
- GINER, SALVADOR, EMILIO LAMO DE ESPINOSA eta CRISTÓBAL TORRES (arg.), 1998: *Diccionario de sociología*. Madrid, Alianza Editorial.
- GOIENETXE, MANEX: «A. Abbadiaren nortasunaren atzetik», in *Elhuyar*, 73-4, 7-11.
- GÓMEZ, RICARDO, 2006: *XIX. mendeko gramatikagintzari buruzko ikerketak*. EHUko doktore-tesia. Gasteiz: Hizkuntzalaritza eta Euskal Ikasketa Saila.
- GOUGÈRE, E. 1890: «Aux maîtres basques», in *Bulletin officiel de l'Instruction primaire du département des Basses-Pyrénées*. Pau: Imprimerie Garet.

- GOYENECHÉ, DR. A., 1894: *Eskualdun Kantaria*. Baiona: Lasserre.
- GOYHENETCHE, J., 1993: «Les origines sociales et historiques de l'association Eskualzaleen Biltzarra», in *Bulletin du Musée Basque*, 135. zkia., 1-68.
- GRANJA PASCUAL, JOSE JAVIER, 1986: «Julien Vinson, el euskera y una polémica del XIX», in *ASJU* 20:1, 217-35.
- GRÉARD, M. 1890: *La législation de l'Instruction primaire en France depuis 1789 à nos jours*. Paris: Delalain.
- HARISTOY, PIERRE, 1899: «Eskualdun zuhur-hitzak (proverbes, sentences et dictiones basques)», in *Elkar-lanean* 1899, 281-93. orr.
- HARITSCHELHAR, JEAN, 2003: «Intxauspe Axularren zentsuraztaile? Gero-ren gaurkotzaile?», in *Euskera* 2003-2, 569-80.
- HARRIET, MAURICE. *Hiztegia*, bere garaian argitara gabea.
- HAUGEN, EINAR, 1966: «The Implementation of Corpus Planning: Theory and Practice», in J. Cobarrubias and Joshua A. Fishman arg., *Progress in Language Planning*. Berlin, Mouton, 269-89.
- HERNÁNDEZ MATA, AMELIA, 2007: *Piarres Lafitteren ekintzabideak (1920-1944) kultura jasoko euskaltzaleen sarearen baitan*. IKER 20. Bilbo: Euskaltzaindia.
- HIRIART, 1840: *Introduction à la langue française et à la langue basque*. Baiona: V^o Cluzeau.
- HIRIART-URRUTI, JEAN, 1907: «Adéma apezza», in *Eskualduna*, 1907-XII-20. Iturria Hiriart-Urruty, 1971: 160-5. Orain in Adema-Zaldubi 2007: 1-3. or.
- 1971: *Mintzaira, aurpegia: gizon*. Oiñati-Arantzazu: Jakin.
- 1972: *Zezenak Errepublikan*. Oiñati-Arantzazu: Jakin.
- HIRIBARREN, JEAN MARTIN, 1853: *Eskaldunak. Iberia, Kantabria, Eskal herriak, Eskal herri baxhotxa eta hari darraikona*. Erabilitako iturria: *Klasi-koak* bildumako UEUren 1994ko berrargitalpena, P. Altunak, Aldabalde-trekuk eta A. Bonetak eginiko egokitze- eta kokatze-lanaz osatua.
- HOURMAT, P., 1968: «La Enseñanza Primaria en el País Vasco (Laburdi, Benabarra y Zuberoa) según la encuesta de 1833», in Lasa et al., *Sobre la Enseñanza Primaria en el País Vasco*, 100-128.
- HUTCHINSON, JOHN eta ANTHONY D. SMITH, arg., 1996: *Ethnicity*. Oxford: Oxford University Press.
- INCHAUSPÉ, EMMANUEL, 1858: *Le verbe basque*. Baiona.
- 1864: *Guero Guero*, «edicione berria»ren prestatzaile. Baiona.
- 1893: *Le Peuple Basque*.
- INTXAUSTI, JOSEBA, 1972: *Iraultzaren hildotik*. Oiñati-Arantzazu: Jakin.
- ITHURRY, JEAN, 1895-1920: *Grammaire basque. Dialecte Labourdin*. Baiona: Foltzer.

- IZENGABEA, 1889a: *Eletzionetaco catichima*. Baiona: Laserre.
- 1889b: *Botzkako katichima*. Baiona: Lamaignère.
- 1889c: *Catichima laburra hautuen edo electionentzat*. Baiona: Lamaignère.
- 1889d: *Boz emailearen eginbideac*. Baiona: Laserre.
- 1889e: *Aphezac soldado*. Baiona: Laserre.
- JAURETCHE, 1838: *Andre-dena Mariaren ilhabethea, edo Maiatza Jaincoaren amaren loriacotz contsecratua*. Baiona.
- 1840: *Meditazioneak urteko ebangelioen gainean*. Baiona: Cluzeau.
- 1854: *Andre dena Mariaren boterea*. Baiona: Cluzeau.
- JAURGAIN, JEAN DE 1898-1902: *La Vasconie*. Pau: Garet.
- JUARISTI, JON, 1987: *El linaje de Aitor. La invención de la tradición vasca*. Madrid: Taurus.
- KANBLONG, RAMUNTXO, 1969: «Gure ekonomiaren hiru pondu», in *Elkar lanean, Ipar Euskal Herria*, Jakin sorta, 1, 68-74.
- KLOSS, HEINZ, 1952: *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 zu 1950*. Munich: Pohl.
- 1967: ««Abstand» languages and «Ausbau» languages», in *Anthropological Linguistics*, IX, vii, 29-41.
- LABAYRU (mold.), 1999: *Euskararen goramenak. Literatura hautapenak*. Eremu urriko hizkuntzei buruzko VII. Nazioarteko biltzarra. Bilbo: Eusko Jaurlaritza et al.
- LACOMBE, GEORGES, 1921: «Euskaltzainaren sarrera-itzaldia», in *Euskera* II-2, 52. or.
- LAFITTE, PIERRE, 1933: *Parmi les compositeurs de cantiques basques. M. le chanoine Gratien Adéma. M. l'abbé Jean Barbier*. Baiona, La Presse, 6-26. orr.
- 1941: *Le Basque et la littérature d'expression basque en Labourd, Basse-Navarre et Soule*. Baiona.
- 1944: *Grammaire-Basque (navarro-labourdin littéraire)*. Erabilitako iturria, *Elkar-Ikas* etxeen 1979ko argitaraldia.
- 1971: «Aitzin-solasa», in Jean Hiriart-Urruty: *Mintzaira, aurpegia: gizon*. Oñati-Arantzazu: Jakin.
- 1982 (erabilitako iturria 1989): «Avant propos à une importante réédition», in *Elkar-lanean* 1982, I-VII. or.
- LANDERRETXE, MARTIN, 1905: *Aphurka zahar eta berri, ahurtara bat eskuararen alde*. Baiona.
- LARAT, JEAN, 1973: *La tradition et l'exotisme dans l'oeuvre de Charles Nodier (1780-1835)*. Genève: Slatkine Reprints (iturria Patri Urkizu, 1992a).

- LASA, JOSE IGNACIO ET AL., 1968: *Sobre la Enseñanza Primaria en el País Vasco*. Donostia: Auñamendi.
- LARRALDE, JEAN BAPTISTE, 1864: «muthil-zaharra», in *Anton Abbadiaren koplarien guduak*, Urkizu 1997c: 201.
- LATREILLE, A., 1962: *Histoire du Catholicisme en France*. III. liburukia. Paris.
- LÉCLUSE, FLEURY, 1826: *Manuel de la Langue Basque*. Baiona.
- LEWY D'ABARTIAGUE, 1895: *La question basque*. Bordele.
- 1896: *Lehen eta orai. Errepublikaren ongiak*. Pau: Garet.
- LHANDE, PIERRE, 1910: *L'émigration Basque*. Paris: Nouvelle Librairie Nationale. Erabilitako iturria: 1984ko berrargitalpena. Donostia: Elkar.
- LOTI, PIERRE, 2000: *Cuaderno de notas. País vasco. La visión de un mundo que terminó en el diecinueve*. Gaztelaniazko itzulpena, Vicente Clavelena. Donostia: Roger editor.
- MAISTRE, JOSEPH DE: *Études sur la Souveraineté*.
- 1810: *Ensayo sobre el principio generativo de las constituciones políticas*.
- MARX, KARL, 1931: *Oeuvres complètes*. VIII. liburukia. Paris. Iturria Urkizu 1992: 47.
- MAURY, ALFRED, 1857: *La terre et l'homme*. Paris: Hachette et comp.
- Messenger de Bayonne (Le)*: 1853-IX-13, 15; X-6 (346 zkia); 1854-II-10; III-13; IX-12; XII-30; 1855-XII-6; 1856-III-1; IV-17, 19; V-31; VI-15; VII-16; IX-4, 22, 18; XI-15; 1857-IX-22; 1859-X-13.
- MICHEL, FRANCISQUE, 1857: *Le pays basque, sa population, sa langue, ses moeurs, sa littérature et sa musique*. Paris: Didot frères.
- MICHELENA, LUIS, 1960: *Historia de la Literatura Vasca*. Madrid: Minotauro.
- 1984: Sarrera in J. Vinson *Bibliographie de la Langue Basque*, 1984ko berrargitalpena.
- MICHEU-PUYOU, J. 1965: *Histoire électorale du département des Basses-Pyrénées sous la IIIe et la IVe République*. Paris.
- MINOGUE, K. R. 1967: *Nationalism*. New York: Basic Books.
- MITXELENA, SALBATORE, 1958: *Unamuno ta Abendats*. Baiona: Imprimerie Darracq.
- MOREAU, R., 1970: *Histoire de l'âme basque*. Bordele: Taffard.
- MOULIER-OXOBI, JULES, 1913: «Gaiten eskuaraz mintza», in *Boz-oihu, Deidar! Nigar*. Baiona. Iturria: Labayru (mold.), 1999: *Euskararen goramenak. Literatura hautapenak*, 48-9. or.
- 1915: «Bizi bedi eskuara», in «Alegiak eta poemak», in *Euskal Erria*. Bilbo. Iturria: Labayru (mold.), 1999: *Euskararen goramenak. Literatura hautapenak*, 50-1. or.

- MUJKA, GREGORIO, 1919: Oñatiko Kongresuko akta-idazkien *Kronika* (7-33). Bilbo: Eusko Ikaskuntza/Bilbaína de Artes Gráficas
- NÉRÉ, JACQUES ETA BESTE: *Précis d'Histoire Contemporaine*. Paris: Presses Universitaires de France. Erabilitako bertsioa, gaztelaniazkoa, 1977: *Historia Contemporánea*. Bartzelona: Labor.
- NICOLAÏ, ALEXANDRE, 1899: «Basques d'autrefois. Pages d'histoire», in Elkar-lanean *La Tradition au Pays Basque*, 1982 (erabilitako iturria 1989) 141-64. or.
- OIHARZABAL, BEÑAT, 2006a: «Linguistique et anthropologie: la langue basque entre primitivisme et darwinisme linguistique dans la seconde partie du XIXe siècle». Baionako 2006/05/16-17ko kolokioa. *Bayonne: carrefour de langues et cultures*.
- 2006b: «Lardizabalen gramatikaren iturri, ezaugarri eta helburuak», in Gramática Vascongada. Frantzisko Inazio Lardizabalen 1856koa, 2006an Gipuzkoako Foru Aldundiak berrargitaratua. Baita in *Euskera* 2006, 1: 105-18.
- OLABEAGA, I. SALLETARRA, 1959: «Michel Elizanburu, anai Inozentio Salletarra», in *EGAN* 1959, 142-54.
- ONAINDIA, SANTI, 1974: *Euskal Literatura III*. Bilbo: Etor.
- PÉCAUT, FÉLIX, 1880: «Le Pays Basque», in *Rapport d'inspection générale sur l'académie de Bordeaux*. Bordeaux, Imprimerie nationale.
- PEILLEN, TXOMIN, 2003: «Errelijionearen etsaiak Intxausperen libürüan», in *Euskera* 2003-2, 555-68.
- PETIT, CHARLES, 1899: «Antoine d'Abbadie», in elkar-lanean *La Tradition au Pays Basque*, 1982 (erabilitako iturria 1989), 539-60. or.
- PHILLIPS, HOFRATH GEORG, 1870: *Über das baskische Alphabet*. Viena.
- RECLUS, ELISÉE, 1867: «Les Basques, un peuple qui s'en va», in *Revue des Deux Mondes*. Gaztelaniazko itzulpena M. Angiozarrena, in *RIEV* 1929, 57-83. or.
- RIBARY, F. 1871: *Essai sur la langue basque*. Paris: Vieweg.
- ROGER, arg., 2000: Pierre Loti, *El Pais Vasco*. Vicente Clavel-en itzulpena. Donostia: Bibliomanias.
- SALABERRY «D'IBARROLE», M., 1856: *Vocabulaire des mots bas-navarrais, traduits en langue française...* Baiona: Vve. Lamaignère.
- SALLABERRY, J. D. J. 1870: *Chants populaires du Pays Basque*. Ikus bereziki sarrerako «Quelques observations indispensables au sujet de l'orthographe employée dans ce recueil». Baiona.
- 1889: *Uskalduner. Bethi aitzina, chuchen chuchena dabila uskalduna*. (Mauleko kontseiluaren buru lehena Berdoliren alde). Pau: Garet.
- 1899: «Les mascarades souletines», in *Elkar-lanean* 1982 (erabilitako iturria 1989ko bigarren argitaraldia), 265-80. or.

- SCHLEICHER, AUGUST, 1863: «Die darwinistische Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar: Böhlau.
- Société de Linguistique, 1895: «Procès verbaux des séances du 6 avril au 22 juin 1895», in *Bulletin de la Société de Linguistique*, 40. zkia., XXXVI-II. Jasoia in Urkizu arg. 1997b: 446.
- TAUZIA, PIERRE, 1973: «La IIIe République et l'enseignement religieux en langue basque (1890-1905)», in *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres et Arts de Bayonne, nouvelle serie*, 129. zkia, 367-84. or.
- : «Les difficultés entre l'Eglise et l'Etat, dans le diocèse de Bayonne, a la veille du Ralliement»,.
- TOUYROU-PHAGABURU, 2007: *Gracian Adema Zalduby (1828-1907)*, in *Bidegi-leak bilduma*. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- TYLOR, EDWARD B., 1871: *Primitive Culture*.
- URKIZU, PATRI, 1992a: *Agosti Chahoren bizitza eta idazlanak, 1811-1858*. Bilbo: Euskaltzaindia-BBK.
- 1992b: «Antoine d'Abbadie y el resurgir literario vasco en la segunda mitad del siglo XIX», in *Jornadas de lengua y literatura catalana, gallega y vasca*, 85-99. or. Madrid, UNED.
- URKIZU, PATRI, arg., 1992: *Agosti Chaho. Azti-begia eta beste izkribu zenbait*. Donostia: Elkar.
- 1997a: *Antoine d'Abbadie. Pensées, études et voyages de 1835*. Donostia, Eusko Ikaskuntza-Euskaltzaindia.
- 1997b: *Antoine d'Abbadie. Recueil de textes ethnographiques, géodésiques, linguistiques et littéraires*. Donostia, Eusko Ikaskuntza-Euskaltzaindia.
- 1997c: *Anton Abbadiaren koplarien guduak*. Donostia, Eusko Ikaskuntza-Euskaltzaindia.
- 2002: *Anton Abbadia 1810-1897: Biografia* saioa. Bilbo, Bilboko udala.
- Urquijo, Julio, 1910: «Cartas escritas por el Príncipe L. L. Bonaparte...», in *RIEV* IV.
- URRUTIA, ANDRES, 2003: «Hitzak lege: euskara, XIX-XXI. mende artean», in *Euskaltzaleen Biltzarraren Mendeurrena*, 163-73.
- VAN EYS, W. J., 1867: *Essai de grammaire de la langue basque*. Amsterdam.
- 1873: *Dictionnaire Basque-Français*.
- 1879: *Grammaire comparée des dialectes basques*.
- VIARDOT, LUIS 1836: *Revue des deux Mondes*, Paris 1836-X-1. 82. or.
- VIAUD: ikus LOTI, PIERRE.
- VILLASANTE, FR. LUIS, 1979 (2. argitaraldia): *Historia de la Literatura Vasca*. Burgos: Editorial Aranzazu.

- VILLASANTE, FR. LUIS (prest.), 1982: (*Etienne Lapeyre-ren*) *Kredo edo Sinhes-ten dut esplikatua*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- VINSON, JULIEN, 1870a: «Premier essai sur la phonétique basque», in *RLPhC* IV, 118-27.
- 1870b: *Concours de poésie basque à Sare en 1869*. Paris: Maisonneuve et Ce.
- 1874: «Sur la méthode de la science du langage et de ses applications à la langue basque», in *Bulletin de la Société des Sciences, Lettres & Arts de Bayonne*, 37-43 & 49-57.
- 1882: *Les Basques et le Pays Basque*. Paris.
- 1883: *Le Folklore du Pays Basque*. Paris.
- 1891 (erabilitako alea 1984koa): *Bibliographie de la Langue Basque*. Paris: Maisonneuve.
- 1898 (erabilitako alea 1984koa): *Bibliographie de la Langue Basque Additions et corrections*. Paris: Maisonneuve.
- WEBSTER, WENTWORTH, 1877: *Basque legends*, (2. argitaraldia 1879an). Londres: Griffith & Farran. Erdal itzulpena, 1989an: *Leyendas vascas*. Madril: Miraguano ediciones. Euskal edizioa, Xipri Arbelbidek paratua eta Kriseluk argitara emana, 1993koa.
- 1883: «The national song of the Basques (with a letter from A. d'Abbadie)», in *The Academy*, 1883-VI-23, XXIII, 421-40. or.
- 1893: «M. d'Abbadie's gifts go to the Institute», in *The Academy*, 1893-X-21, 1120 zkia, 345-6. or.
- 1899 «Les Pastorales Basques» in *Elkar-lanean* 1982 (erabilitako iturria 1989), 243-61.
- 1900: Pierre d'Urteren *Grammaire Cantabrique Basque*. Bagnères de Bigorre.
- 1901: *Les loisirs d'un étranger au Pays Basque*. Chalons sur Saône.
- ZALBIDE, MIKEL, 1988: «Mende-hasierako euskalgintza: urratsak eta hutsuneak», in *II. Euskal Mundu Biltzarreko Euskara Biltzarra. Hizkuntza eta Gizartea*, 389-412. Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.
- 2003: «Hendai-Hondarribietako biltzarrak: XX. mendeko hizkuntz plangintzaren iturburu», in *Euskaltzaleen Biltzarraren Mendeurrena, 1-134*. Bilbo: Sabino Arana kultur elkargoa.
- 2007: «Pedagogoa Batzar Nagusietan. Hizkuntzen azterbideak, Iturri-garen argitan», in *Euskera* 2007, 1, 61-157.
- ZALBIDE, MIKEL ETA ARANTZAZU MUÑOZA, 2006: «Lardizabal eta bere gramatika, perspektiba soziolinguistikoan», in *Lardizabal, Gramática Vascongada*, 2006ko berrargitalpena. Donostia: Gipuzkoako Foru Aldundia.
- ZUAZO, KOLDO, 1988: *Euskararen batasuna*. Bilbo: Euskaltzaindia.

LABURDUREN ESANAHIA

- AB:** Charritton, Piarres, 1986: «Resurreccion Maria de Azkue eta Pierre Broussain-en arteko elkarridazketa», in *Iker-4*. Bilbo: Euskaltzaindia.
- EGIPV:** *Enciclopedia General Ilustrada del Pais Vasco*. Donostia: Auñamendi.
- KN:** Bengoetxea, Ales, 1991: «Gratien Adéma», in Adéma Zalduby, *Kantikak eta Neurtitzak*, 5-23.
- LGEV:** *La Gran Enciclopedia Vasca*. Bilbo: Retana editores.
- OEH:** *Orotariko Euskal Hiztegia*. Bilbo: Euskaltzaindia-Desclée de Brouwer.
- PB:** Charritton, Piarres, 1985a: *Pierre Broussain. Sa contribution aux Études Basques (1895-1920)*. Bordeaux: Centre Regional de Publication. Editions du Centre National de la Recherche Scientifique.
- RIEB:** *Revue Internationale des Études Basques*.
- TP:** Touyrou-Phagaburu, 2007: *Gracian Adema Zalduby (1828-1907)*, in *Bidegileak* bilduma.